Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης

ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Στο πλαίσιο του προγράμματος των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων "ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ", το ΕΙΕ διοργανώνει κύκλους ομιλιών, με στόχο την παρουσίαση των σύγχρονων επιστημονικών επιτευγμάτων στον χώρο τόσο των θετικών όσο και των ανθρωπιστικών επιστημών, καθώς και την προβολή του κοινωνικού χαρακτήρα της επιστημονικής έρευνας.

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ISBN: 960-7998-24-3

Υπεύθυνη του Προγράμματος των Ειδικών Μορφωτικών Εκδηλώσεων
«ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» και
επιμέλεια έκδοσης: Ελένη Γραμματικοπούλου
Τηλ.: 210 72 73 501, Fax: 210 72 46 618, e-mail: gramma@eie.gr

Σχεδίαση, παραγωγή:
S&P ADVERTISING
Ασκληπιού 154, 114 71 Αθήνα
Τηλ.: 210 64 62 716, Fax: 210 64 52 570
e-mail: central@spad.gr, www.spad.gr

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΙΔΙΚΕΣ ΜΟΡΦΩΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, συνεχίζοντας την παράδοση της προσφοράς και της συμβολής στην ανάπτυξη της πνευματικής ζωής του τόπου μας, οργάνωσε τις καθιερωμένες πλέον Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις «ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ» και κατά την περίοδο 2003-2004.

Η παρουσίαση των σύγχρονων επιστημονικών επιτευγμάτων στον χώρο τόσο των θετικών όσο και των ανθρωπιστικών επιστημών, καθώς και η προβολή του κοινωνικού χαρακτήρα της επιστημονικής έρευνας εξακολουθούν να αποτελούν, κατά μείζονα λόγο, τα καθοδηγητικά κριτήρια και τον στόχο των διαλέξεων που εντάσσονται στο Μορφωτικό Πρόγραμμα του ΕΙΕ.

Με βάση αυτές τις προϋποθέσεις θεωρήθηκε σκόπιμο να περιληφθεί στο πρόγραμμα αυτής της περιόδου ένας κύκλος ομιλιών με τον γενικό τίτλο: ***«Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης»*** *ο οποίος πραγματεύεται ζητήματα πολιτικής, διπλωματικής και πνευματικής ιστορίας χωρίς όμως να παραλείπεται και η προσέγγιση των ιστορικών αυτών θεμάτων από τη μελέτη της λογοτεχνίας, προσπαθώντας να ανιχνεύσει το κεντρικό ερώτημα σχετικά με τις συγκλίσεις και κάποιες συγκυριακές αποκλίσεις ανάμεσα στον βυζαντινό και τον δυτικό μεσαιωνικό κόσμο.*

Στον παρόντα τόμο περιλαμβάνονται τα κείμενα των επτά ομιλητών που έλαβαν μέρος στον κύκλο αυτό, ο οποίος στηρίζεται σε πορίσματα των ερευνητών του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» του

Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ σε συνδυασμό με έρευνες ορισμένων ακαδημαϊκών συνεργατών του.

Επιθυμούμε και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσουμε τους ομιλητές και όλους όσοι συνετέλεσαν στην πραγματοποίηση της παρούσας σειράς των ομιλιών. Ειδικότερα τον Δρ. Τηλέμαχο Λουγγή, Διευθυντή Ερευνών στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Ιδρύματος και υπεύθυνο του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» για τη συμμετοχή του και την πολύτιμη συμβολή του στον σχεδιασμό του κύκλου αυτού.

Ελένη Γραμματικοπούλου
Υπεύθυνη του Προγράμματος
«Επιστήμης Κοινωνία»

Σκοπός αυτής της σειράς διαλέξεων που στηρίζεται σε πορίσματα των ερευνητών του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» σε συνδυασμό με έρευνες ορισμένων ακαδημαϊκών συνεργατών του είναι να αποδώσει με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια τα κύρια χαρακτηριστικά της αμοιβαίας σύγκλισης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τη μία πλευρά, και αυτό που αποτέλεσε τη ρωμαϊκή κληρονομιά στη Δυτική Ευρώπη, από την άλλη. Η σύγκλιση αυτή δεν είναι ούτε συνεχής, καθώς διακόπτεται από περιόδους αντιπαράθεσης, ούτε πάντα ταυτόσημη, επειδή Βυζάντιο και Ευρώπη μπορεί π.χ. κάποια στιγμή να συγκλίνουν πολιτικά και να αποκλίνουν κοινωνικά ή, σε κάποια άλλη στιγμή, να συγκλίνουν κοινωνικά και να αποκλίνουν πολιτικά και θρησκευτικά. Αφήνοντας εκτός πραγμάτευσης την εποχή των Σταυροφοριών και τη διείσδυση των Δυτικών στην Ανατολική Μεσόγειο (θέματα που χειρίζεται το αδελφό πρόγραμμα «Βυζάντιο και Δύση»), οι ομιλητές προτίμησαν να τονίσουν την κάθε φορά επιτελούμενη σύνθεση και από τι είδους προσπάθειες των δύο πλευρών ή από ποιες συνθήκες προέρχεται κάθε φορά η σύνθεση. Το ερώτημα που τίθεται είναι, σε τελική ανάλυση, το εξής: Επιχειρώντας, αρχικά ως νόμιμος διάδοχος του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού να επηρεάσει την αναπτυσσόμενη μέσα στον Μεσαίωνα Ευρώπη, το Βυζάντιο έπεσε προσπαθώντας να κυριαρχήσει πολιτικά ή, αντίθετα, προσπάθησε να μοιραστεί όλο και περισσότερο τις αξίες του με την Ευρώπη, αποφεύγοντας την αντιπαράθεση στο μέτρο που του επέτρεπαν οι συνθήκες κάθε φορά; Εξαιτίας της βαρύτητας του ερωτήματος που σχετίζεται άμεσα με τη σημερινή ευρωπαϊκή πολιτιστική παράδοση, οι διαλέξεις δεν προγραμματίστηκαν τηρώντας τη χρονολογική σειρά που

θα περίμενε κανείς, αλλά προτάχθηκαν οι ομιλίες «Από το ορθόδοξο Βυζάντιο στην καθολική Δύση» και «Βυζάντιο και Αναγέννηση» που αφορούν το τέλος του Μεσαίωνα και τις απαρχές της νέας Ευρώπης, ενώ οι επόμενες ομιλίες που αφορούν προγενέστερες της Αναγέννησης εποχές, προσπαθούν να σταθούν σε σημεία προσέγγισης (μερικές φορές μέσα από την απομάκρυνση) δύο κόσμων που, σήμερα, η πνευματική τους παράδοση είναι κοινή.

Τηλέμαχος Λουγγής
Διευθυντής Ερευνών στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Υπεύθυνος Προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας»

Περιεχόμενα

13 Ιανουαρίου 2004

Martin Hinterberger

Από το ορθόδοξο Βυζάντιο στην καθολική Δύση. Τέσσερις διαφορετικοί δρόμοι 11

Στέλιος Λαμπάκης

Βυζάντιο και ευρωπαϊκή Αναγέννηση 31

20 Ιανουαρίου 2004

Τηλέμαχος Λουγγής

Η ευρωπαϊκή ισορροπία στον Μεσαίωνα: Η Γερμανοβυζαντινή συμμαχία 53

27 Ιανουαρίου 2004

Μαρία Λεοντσίνη

Το Βυζάντιο απέναντι στην Ευρώπη και το αυθυπόστατο της Δύσης (7ος - 8ος αιώνας) 75

Βασιλική Βλυσίδου

Προσέγγιση ή εχθρότητα με τη Δύση; Βυζάντιο και Ευρώπη τον 9ο και 10ο αιώνα 99

3 Φεβρουαρίου 2004

Παναγιώτης Αγαπητός

Από την Περσία στην Προβηγγία: Ερωτικές διηγήσεις στο ύστερο Βυζάντιο 119

10 Φεβρουαρίου 2004

Σπύρος Τρωϊάνος

Η γλώσσα χωρίζει ή ενώνει το Βυζάντιο και την Ευρώπη; 155

Από το ορθόδοξο Βυζάντιο στην καθολική Δύση. Τέσσερις διαφορετικοί δρόμοι

Martin Hinterberger

Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Κύπρου,
Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών

Στο χρονικό διάστημα από τον 9ο αιώνα ώς τις αρχές του 13ου αιώνα οι διαφορές ανάμεσα στην ανατολική και τη δυτική Χριστιανική εκκλησία εξελίχθηκαν βαθμιαία στο μόνιμο σχίσμα, στη διάσπαση της Χριστιανικής εκκλησίας σε μια ορθόδοξη στο Βυζάντιο και μια καθολική στη Δύση. Το παπικό πρωτείο και η προσθήκη του filioque στην ομολογία πίστεως είναι τα δύο πιο γνωστά ζητήματα που είχαν απομακρυνθεί ο ένας από τον άλλον θεσμικά, πολιτισμικά και θεολογικά.

Στην παρούσα ανακοίνωση δε θα ασχοληθώ με τις δογματικές διαφορές που οδήγησαν στο σχίσμα. Θέμα μου θα είναι οι ατομικές κινήσεις ανθρώπων ανάμεσα στους δύο αυτούς πόλους, το Βυζάντιο και τη Δύση, και τα κίνητρα ή οι ανάγκες που ώθησαν ορισμένους Βυζαντινούς να προσχωρήσουν στην εκκλησία της Ρώμης. Θα παρουσιάσω τις βιογραφίες ορισμένων ανθρώπων που έζησαν τον 14ο αιώνα και πηγαινοέρχονταν ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση, τόσο κυριολεκτικά όσο ταξιδεύοντας από το Βυζάντιο στη Δύση και αντίστροφα, όσο μεταφορικά με την, καμία φορά και κατ' επανάληψιν, αλλαγή της

πίστης. Διεξοδικότερα θα παρουσιάσω τον Θεόδωρο Παλαιολόγο, μαρκήσιο του Μονφερράτου, τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό, τον Δημήτριο Κυδώνη και τον Παύλο Τάγαρι. Θα δούμε ότι αυτοί οι τέσσερεις άντρες τους οποίους ενώνει φαινομενικά η ενέργεια της αλλαξοπιστίας, οδηγήθηκαν σ' αυτό το βήμα από τελείως διαφορετικά κίνητρα.

Παρακολουθώντας αυτές τις βιογραφίες θα διακρίνουμε ότι δύο παράγοντες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για την πορεία των εν λόγω ανθρώπων: από τη μια οι βυζαντινές προσπάθειες αποκατάστασης της εκκλησιαστικής ενότητας με τη Ρώμη και από την άλλη οι προσπάθειες αποκατάστασης της πολιτικής ακεραιότητας του κράτους. Για αυτά τα δύο στοιχεία χρειάζεται μια σύντομη εισαγωγή.

Με την Τέταρτη Σταυροφορία και την κατάληψη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Λατίνους το 1204, το θεολογικό, αλλά και πολιτικοπολιτισμικό σχίσμα που μέχρι τότε θεωρείτο πάντα προσωρινό, παγιώθηκε. Η διάσπαση οριστικοποιήθηκε με τη δίωξη του βυζαντινού πατριάρχη και την εγκατάσταση ενός Λατίνου πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη. Ταυτόχρονα ιδρύθηκαν λατινικές ηγεμονίες στα παλιά βυζαντινά εδάφη, πρώτα απ' όλα η λατινική αυτοκρατορία και το λατινικό βασίλειο της Θεσσαλονίκης. Από την Τέταρτη Σταυροφορία και μετά, δηλαδή, έχουμε δύο κατόχους του τίτλου του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και δύο κατόχους του τίτλου του αυτοκράτορα. Η κατάσταση αυτή εξέφρασε στο θεσμικό επίπεδο, ότι η Δύση είχε πάψει να αναγνωρίζει το Βυζάντιο ως πνευματική και πολιτική οντότητα. Τα ελληνικά διάδοχα κράτη του Βυζαντίου που είχαν συσταθεί στη Μικρά Ασία και την Ήπειρο επανέκτησαν όμως γρήγορα ένα μεγάλο μέρος των προσωρινά λατινικών εδαφών και με την είσοδο του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην Κωνσταντινούπολη το 1261 κατορθώθηκε η πλήρης θεσμική αποκατάσταση τόσο της ελληνικής βυζαντινής αυτοκρατορίας όσο και του ορθόδοξου πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Παρόλα αυτά συνέχισαν να υπάρχουν ένας τιτλούχος Λατίνος πατριάρχης και Λατίνοι διεκδικητές του αυτοκρατορικού θρόνου. Ο πάπας της Ρώμης χειροτονούσε Λατίνους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως και οι τίτλοι των Λατίνων ηγεμόνων που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το Βυζάντιο, μαζί με τα σχετικά δικαιώματα κληρονομούνταν από τα παιδιά τους και προσέδιδαν όχι αμελητέο

γόητρο στις οικογένειές τους. Αυτά τα λίγα για δύο σημαντικούς παράγοντες της υστεροβυζαντινής ιστορίας.

Οι προσπάθειες του Μιχαήλ Παλαιολόγου να σταθεροποιήσει το κράτος του που μόλις είχε ανασυγκροτηθεί, και να αποτρέψει μέσω της ένωσης των εκκλησιών τον κίνδυνο άλλης μιας σταυροφορίας εναντίον των «σχισματικών» Βυζαντινών, ναυάγησαν οικτρά. Το 1274 στη σύνοδο της Λυών η ένωση των εκκλησιών επικυρώθηκε μεν από τους εκπροσώπους του Βυζαντινού αυτοκράτορα, παρέμεινε όμως μια χάρτινη συμφωνία που δεν μπόρεσε να εφαρμοστεί εξαιτίας της κατηγορηματικής αντίστασης ιδίως του κλήρου, αλλά και ενός μεγάλου μέρους του υπόλοιπου πληθυσμού. Σε γενικές γραμμές, το σχήμα αυτό θα επαναλαμβανόταν στα επόμενα 200 χρόνια: κατά καιρούς ο αυτοκράτορας προσπαθούσε να σώσει την αδιέξοδη πολιτική κατάσταση προχωρώντας στην ένωση ενάντια στην ανυποχώρητη αντίσταση της εκκλησίας.

Ο γιός και διάδοχος του Μιχαήλ Ανδρόνικος Β΄, από την αρχή ακολούθησε μια διαφορετική γραμμή. Για να αποκαταστήσει όχι μόνο de facto αλλά και de iure τη βυζαντινή κυριαρχία στα παλαιά εδάφη της αυτοκρατορίας και για να εξουδετερώσει οποιεσδήποτε αξιώσεις εκ μέρους των Δυτικών, ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος κατέβαλε διπλωματικές προσπάθειες για να συνάψει οικογενειακές σχέσεις με τους τιτλούχους δυτικούς διεκδικητές. Μετά το θάνατο της πρώτης του γυναίκας, το 1284 ο Ανδρόνικος ο ίδιος παντρεύτηκε την κόρη του μαρκησίου του Μονφερράτου, Yolanda. Από το 1204, οι μαρκήσιοι του Μονφερράτου κατείχαν τον τίτλο του βασιλιά της Θεσσαλονίκης. Η Yolanda τώρα έφερε ως προίκα τα μονφερρατικά δικαιώματα σχετικά με τη δεύτερη πόλη της αυτοκρατορίας. Από τη Yolanda, ή Ειρήνη, όπως μετονομάστηκε στην Κωνσταντινούπολη, ο Ανδρόνικος απέκτησε τέσσερα παιδιά, τρεις γιους και μια κόρη. Εμάς μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα η τύχη του δεύτερού τους γιου Θεόδωρου.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ Ο «ΔΙΓΕΝΗΣ»

Ο αρχικά αρμονικός γάμος επηρεάστηκε αρνητικά από τις πολιτικές φιλοδοξίες της Yolanda-Ειρήνης. Παρόλο που η Ειρήνη είχε έρθει νεαρή κοπέλα

στην Κωνσταντινούπολη και εκβυζαντινίστηκε πλήρως ως προς το θρήσκευμα και τον τρόπο ζωής της, ήθελε να εισαγάγει δυτικές συνήθειες σχετικά με την κατανομή της εξουσίας και των κτήσεων ανάμεσα στους γιους του αυτοκράτορα. Ένας λόγος για τις προσπάθειές της αυτές μπορεί να ήταν ότι ο Ανδρόνικος προόριζε τη διαδοχή του για τον Μιχαήλ, τον μεγαλύτερο γιο από τον πρώτο του γάμο, και η Ειρήνη δεν ήθελε τα δικά της παιδιά να γίνουν υπήκοοι του ετεροθαλή τους αδελφού. Αφού ο αυτοκράτορας απέρριψε κατηγορηματικά την αξίωσή της να κατανείμει τα εδάφη της αυτοκρατορίας ανάμεσα στα παιδιά του, η Ειρήνη εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη για να εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη την οποίαν ίσως να τη θεωρούσε ακόμη δικιά της. Από εκεί προσπαθούσε να εξασφαλίσει το μέλλον των παιδιών της με διαφορετικό τρόπο. Σχεδίαζε γάμους των γιων της με κόρες αριστοκρατικών οίκων που είχαν εγκατασταθεί σε πρώην βυζαντινά εδάφη. Τα περισσότερα σχέδιά της όμως ναυάγησαν και έτσι ήταν ιδιαίτερα ευπρόσδεκτοι οι πρεσβευτές που έφτασαν από το Μονφερράτο το 1305 (το Μονφερράτο είναι μια περιοχή στο δυτικό μέρος των Ιταλικών Άλπεων, βορείως της Γένοας, κοντά στο Τορίνο). Ο αδελφός της Ειρήνης και μαρκήσιος του Μονφερράτου Ιωάννης είχε πεθάνει χωρίς απογόνους και όρισε την αδελφή του ή οποιοδήποτε από τα παιδιά της αυτή θα όριζε, κληρονόμο και διάδοχο στο μαρκησάτο του Μονφερράτου. Η αρχική επιλογή της Ειρήνης ήταν μεν ο μεγαλύτερός της γιος Ιωάννης, αλλά ύστερα από πιέσεις εκ μέρους του Ανδρόνικου, αποφασίστηκε ο δεκατετράχρονος Θεόδωρος να πάει στην πατρίδα της μητέρας του για να διαδεχθεί τον θείο του. Στην Κωνσταντινούπολη ακόμη παντρεύτηκε μια γυναίκα της οικογένειας Spinola, μιας από τις δύο μεγάλες οικογένειες που ανταγωνίζονταν για την εξουσία στη Γένοα, όχι πολύ μακριά από το μαρκησάτο του Μονφερράτου.

Ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος ήταν ιδιαίτερα ευσεβής αυτοκράτορας ο οποίος νοιαζόταν για την ορθοδοξία τόσο του κράτους του όσο και της οικογένειάς του. Ήξερε ότι από αυτήν την άποψη, η εγκατάσταση του γιου του σε μια καθολική χώρα αποτελούσε μια παράτολμη πράξη. Πριν ξεκινήσει ο Θεόδωρος για το μακρινό του ταξίδι, ο πατέρας του συμβουλεύτηκε τον πατριάρχη Αθανάσιο, ο οποίος είχε μεγάλη επίδραση στις αποφάσεις του αυτοκράτορα.

Σε μια επιστολή ο πατριάρχης προειδοποιούσε τον Ανδρόνικο για τους κινδύνους που εγκυμονούσε η μετανάστευση του Θεόδωρου για την ψυχή του:

«Τίς γὰρ ὁ ἐγγύας δοῦναι θαρρῶν περὶ τοῦ ῥηθέντος, εἰ κἂν τηρήσῃ τὴν πίστιν ἀμώμητον ἐν τοιαύτῃ νεότητι καὶ ἀλλοδαπεῖ γῇ βαρβάροις κατοικουμένῃ καὶ ἔθνει κατάκρως ὑπερηφάνῳ καὶ ἀπονενοημένῳ τὰ μέγιστα;» (A.-M. M. Talbot, The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 7], Washington, D. C. 1975, επ. 84, στ. 43-46).

Οι κίνδυνοι που κατά τον πατριάρχη εγκυμονούσε η εγκατάσταση του Θεόδωρου στο Μονφερράτο, έγιναν πραγματικότητα: Όταν περίπου δέκα χρόνια αργότερα επέστρεψε στο Βυζάντιο, ο Θεόδωρος είχε σε μεγάλο βαθμό εκλατινισθεί: είχε ασπαστεί τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία και διαφοροποιόταν και στο παρουσιαστικό του από τους πρώην πατριώτες του, όπως γράφει με δηκτικότητα ο Νικηφόρος Γρηγοράς:

«καὶ γνώμῃ καὶ πίστει καὶ σχήματι καὶ γενείων κουρᾷ καὶ πᾶσι ἔθεσιν Λατῖνος ἦν ἀκραιφνής» (Ιστορία Ρωμαϊκή, έκδ. Bekker A', σ. 396).

Ο Θεόδωρος έμεινε συνολικά δύο χρόνια στο Βυζάντιο πριν γυρίσει στη γυναίκα και τα παιδιά του στην Ιταλία, εφοδιασμένος με χρήματα του πατέρα του για να ξεπληρώσει τα χρέη που είχε συσσωρεύσει για την υπεράσπιση του μαρκησάτου του. Ξαναήρθε πάλι περίπου δέκα χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1325 και θα παρέμενε στην Κωνσταντινούπολη άλλα δύο χρόνια. Ο Θεόδωρος μόλις έφτασε στο Βυζάζντιο, συμβούλεψε τον πατέρα του και τον ανιψιό του Ανδρόνικο οι οποίοι τότε μοιράζονταν την αυτοκρατορική εξουσία, ο τελευταίος να παντρευτεί μια γυναίκα από το γειτονικό του δουκάτο της Σαβοΐας. Η νύφη που πρότεινε ο Θεόδωρος ήταν η Ιωάννα Σαβοΐας, ή Άννα όπως θα λεγόταν στο Βυζάντιο, κόρη του δούκα Αμαδέο Ε' και ετεροθαλής αδελφή του τότε δούκα Εδουάρδου. Ο γάμος αυτός θα ενίσχυε τη θέση του Θεόδωρου στη Βόρεια Ιταλία, αλλά σήμαινε και μια διπλωματική επιτυχία για το Βυζάντιο λόγω των άριστων σχέσεων του οίκου της Σαβοΐας τόσο με τον Γάλλο βασιλιά όσο και με τον γερμανό αυτοκράτορα. Οι ευγενείς Σαβοϊάρες που συνόδευαν την Ιωάννα-Άννα

εγκαινίασαν μια αδιάκοπη σειρά επισκεπτών που θα έφταναν καθ' όλη τη διάρκεια της αυτοκρατορίας του Ανδρόνικου Γ', κάθε χρόνο από τη Σαβοΐα στο Βυζάντιο. Τις στενές και πολύτιμες σχέσεις με τη Σαβοΐα τις κληρονόμησε ο γιος και διάδοχος του Ανδρόνικου, Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος – και θα τις επικαλεστεί 60 χρόνια αργότερα ο Παύλος Τάγαρις.

Όταν η Ιωάννα Σαβοΐας είχε ήδη αφήσει την Ιταλία για να ανέβει ως Άννα στον θρόνο του Βυζαντίου δίπλα στον άνδρα της Ανδρόνικο Γ', ο δούκας της Σαβοΐας ενημέρωσε, κατόπιν εορτής, τον πάπα Ιωάννη ΚΒ' για τον γάμο της αδελφής του με τον διάδοχο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Σε μια επιστολή ο πάπας νουθέτησε τον Εδουάρδο για το απαράδεκτο κατά τη γνώμη του βήμα και τον προειδοποίησε για τους πραγματικούς κινδύνους που θα αντιμετώπιζε η Ιωάννα - όπως ακριβώς είκοσι χρόνια πριν είχε κάνει ο πατριάρχης Αθανάσιος όταν επρόκειτο ο Θεόδωρος Παλαιολόγος να εγκατασταθεί στην Ιταλία.

Όσο ο Θεόδωρος βρισκόταν ακόμη στο Βυζάντιο οι διαφορές ανάμεσα στον Ανδρόνικο Β' και τον εγγονό του, οδήγησαν τους δύο αυτοκράτορες ξανά σε ανοικτό εμφύλιο πόλεμο το 1327. Ο Θεόδωρος προσπάθησε να πείσει τον πατέρα του να τον ορίσει διάδοχο και όταν απέτυχε, μεταπήδησε στο στρατόπεδο του νεαρού και νέου αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ'. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης αυτής επίσκεψής του στο Βυζάντιο, ο Θεόδωρος συνέγραψε μια μικρή πραγματεία για την πολεμική τέχνη, γεμάτη συμβουλές για τον σωστό ηγεμόνα. Στο έργο αυτό αποτυπώνονται οι εμπειρίες μιας πολυκύμαντης ζωής ανάμεσα σε δύο κόσμους, με την επίδραση της Δύσης να παραγκωνίζει σχεδόν εξ ολοκλήρου το Βυζάντιο. Θα το μεταφράσει αργότερα ο ίδιος στα λατινικά (στον πρόλογο ο Θεόδωρος ανακεφαλαίωσε τους πιο σημαντικούς σταθμούς της ζωής του, αυτή είναι η πιο σημαντική πηγή για τα βιογραφικά του στοιχεία). Μετά την επιστροφή του στο Μονφερράτο το 1328, ο Θεόδωρος είχε να αντιμετωπίσει τους εχθρούς που απειλούσαν το μαρκησάτο του. Κατάφερε να διατηρήσει τα εδάφη του και να σταθεροποιήσει την κυριαρχία του, και έτσι κατόρθωσε μάλιστα να εδραιώσει τους Παλαιολόγους στην Ιταλία. Με την κυριαρχία του αρχίζει η παλαιολόγεια σειρά των μαρκησίων του Μον-

φερράτου, οι οποίοι έφεραν τον δικέφαλο αετό των Παλαιολόγων στις σφραγίδες τους και διατήρησαν την εξουσία τους ώς το 1533.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι στην αυλή του Ανδρόνικου Γ' οι δυτικοί ήταν ευπρόσδεκτοι. Αυτό δεν ίσχυε μόνο για τους αριστοκράτες συντοπίτες της γυναίκας του, Άννας Σαβοΐας αλλά και για τους άλλους. Ο έμπιστός του φίλος Ιωάννης Καντακουζηνός συμμεριζόταν αυτήν την ανοιχτή στάση απέναντι στους Λατίνους. Στον Καντακουζηνό η στάση αυτή συνδυαζόταν με μια έντονη περιέργεια για τα πνευματικά κινήματα της σύγχρονής του Δύσης. Και οι δυο άντρες υποδέχτηκαν θερμά και υποστήριξαν στη συνέχεια, έναν άντρα ερχόμενο από την Ιταλία ο οποίος θα τάραζε τα πνευματικά νερά του Βυζαντίου, με άκρως αρνητικές συνέπειες και στο πολιτικό πεδίο, τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό.

Ο ΕΚ ΚΑΛΑΒΡΙΑΣ ΒΑΡΛΑΑΜ Ο ΑΠΟΓΟΗΤΕΥΜΕΝΟΣ

Για τα πρώτα 35 χρόνια της ζωής του Βαρλαάμ, πριν έρθει δηλαδή στο Βυζάντιο γνωρίζουμε ελάχιστα στοιχεία. Σύμφωνα με δικές του πληροφορίες γεννήθηκε στη Σεμιναρία της Καλαβρίας, περίπου το 1290. Η Καλαβρία, στο νότιο άκρο της Ιταλίας είχε κατά πλειοψηφία ελληνόφωνο ορθόδοξο πληθυσμό, και ο Βαρλαάμ μεγάλωσε με ορθόδοξο τρόπο, αν και αργότερα η ορθοδοξία του αμφισβητήθηκε από τους αντιπάλους του. Κατά πάσα πιθανότητα έγινε μοναχός σε ορθόδοξο μοναστήρι της Καλαβρίας και αφοσιώθηκε στη θεολογία και τη φιλοσοφία. Το ενδιαφέρον του για τα κείμενα των αρχαίων, ιδίως του Αριστοτέλη τον οδήγησε στο Βυζάντιο, αρχικά στη Θεσσαλονίκη περίπου το 1326, και λίγα χρόνια αργότερα στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί η μεγάλη του μόρφωση η οποία συνδύαζε την ελληνική και ορθόδοξη παιδεία με την ακριβή γνώση της λατινικής γλώσσας και παιδείας, έπεσε στην αντίληψη του νέου αυτοκράτορα και του Μεγάλου του Δομέστικου Καντακουζηνού. Ο αυτοκράτορας ανέθεσε στον Βαρλαάμ την επίσημη θέση του ερμηνευτή του Διονυσίου Αρεοπαγίτη, μια θέση που απαιτούσε εξαιρετικές θεολογικές γνώσεις. Λιγότερο φιλική ήταν η υποδοχή εκ μέρους πιο κλειστών διανοουμένων όπως του Νικηφόρου Γρηγορά, τις προκαταλήψεις και επιφυλάξεις του οποίου εναντίον οποιουδήποτε δυτικού έχουμε ήδη γνωρίσει σε σχέση με τον Θεόδωρο Παλαιολόγο. Στο

πρόσωπο του Βαρλαάμ ο Γρηγοράς έβλεπε και έναν άμεσο ανταγωνιστή για τη θέση του κορυφαίου επιστήμονα, λογίου και θεολόγου την οποίαν διεκδικούσε ο ίδιος. Ο Βαρλαάμ νικήθηκε επανειλημμένως από τον Γρηγορά σε δημόσιες συζητήσεις για φιλοσοφικά θέματα, και αποσύρθηκε προσωρινά στη Θεσσαλονίκη. Το 1334-35 όμως, χάρη στη μεγάλη εκτίμηση που έτρεφε ο αυτοκράτορας για αυτόν, ανατέθηκε στον Βαρλαάμ η επίσημη εκπροσώπηση της Βυζαντινής πλευράς στις διαπραγματεύσεις με τους πρεσβευτές του πάπα για την ένωση των εκκλησιών. Στη συνέχεια ο Βαρλαάμ συνέταξε συνολικά 21 αντιλατινικές πραγματείες. Μεταξύ άλλων τάχθηκε κατηγορηματικά εναντίον του πρωτείου του πάπα. Ασχολήθηκε επίσης με το θέμα της εκπόρευσης του αγίου πνεύματος και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οποιαδήποτε σχετική απόδειξη ήταν αδύνατη. Η θέση αυτή προκάλεσε την αντίδραση του Γρηγορίου Παλαμά, του εξέχοντος Αθωνίτη μοναχού θεολόγου, και εγκαινίασε μια πολύχρονη περίοδο διενέξεων των δύο αντρών για διάφορα θεολογικά θέματα. Στο επίκεντρο των αντιπαραθέσεων βρέθηκαν γρήγορα οι αντιλήψεις των ησυχαστών μοναχών σχετικά με την άμεση επικοινωνία που μπορεί να πετύχει ο πιστός με το θείο και με τις σχετικές τους διαλογιστικές πρακτικές. Και τις δύο ο Βαρλαάμ τις κατηγόρησε ως μη ορθόδοξες. Ο Γρηγόριος Παλαμάς ανέλαβε την υπεράσπιση των μοναχών, και ο Βαρλαάμ, τον οποίον υποστήριξαν και αρκετοί βυζαντινοί λόγιοι που θεωρούσαν τις θέσεις του Παλαμά υπερβολικές και όχι πάντα ορθόδοξες, πέρασε στην ιστορία ως υποκινητής της λεγόμενης αυτής Παλαμιτικής έριδας. Όταν το 1340 ο Βαρλαάμ απάντησε στις πολεμικές του Παλαμά, κατηγόρησε τους Αθωνίτες ησυχαστές για μεσσαλιανισμό, ότι δηλαδή με τη συμπεριφορά τους και τις απόψεις τους ταυτίζονταν μ' αυτήν την ομώνυμη αίρεση που είχε καταδικαστεί τον 5ο αιώνα. Μετά την κλιμάκωση αυτή ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Γ΄, και ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΒ΄ Καλέκας συγκάλεσαν μια σύνοδο για να τερματιστούν οι αλληλοκατηγορίες που είχαν αρχίσει να απειλούν την εκκλησιαστική ειρήνη. Στη σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το καλοκαίρι του 1341 δικαιώθηκαν οι ησυχαστές μοναχοί και απαγορεύτηκε οποιαδήποτε συνέχιση της διαμάχης σε γραπτή μορφή.

Η απόφαση αυτή η οποία ήταν μεν αρνητική για τον Βαρλαάμ χωρίς όμως να τον καταδικάζει ρητά, τον πρόσβαλε βαθύτατα και τον αποξένωσε από την

ορθόδοξη εκκλησία, οπωσδήποτε από τους επίσημους εκπροσώπους της και σήμανε έτσι μια ριζική αλλαγή στη ζωή του. Λίγες μέρες μετά τη λήξη της συνόδου ο Βαρλαάμ εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και έφτασε μέσω της Καλαβρίας και Νεάπολης, στο Avignon όπου είχε κάνει γνωριμίες κατά τη διάρκεια προηγούμενου ταξιδιού. Εκεί ο Francesco Petrarca ο μεγάλος ουμανιστής συγγραφέας, που σπούδαζε ελληνικά κοντά στον Βαρλαάμ, έπεισε τον δάσκαλό του το 1342 να ασπαστεί τον ρωμαιοκαθολικισμό. Με τη μεσολάβηση του Petrarca ο Βαρλαάμ διορίστηκε δάσκαλος ξένων γλωσσών της παπικής curia. Την ίδια χρονιά χειροτονήθηκε επίσκοπος του Ιέρακος στην Καλαβρία. Όπως πριν έγραφε αντιλατινικές πραγματείες, έγραφε τώρα αντιβυζαντινές, υπερασπιζόμενος ιδίως το παπικό πρωτείο και αναιρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο τους δικούς του παλαιότερους ισχυρισμούς. Αν συγκρίνει κανείς την επιχειρηματολογία του στις δύο περιπτώσεις, βλέπει ότι κατά τη φιλοβυζαντινή φάση ο Βαρλαάμ στηριζόταν κυρίως στο επιχείρημα της πατερικής παράδοσης, ενώ γράφοντας ως καθολικός τόνιζε την ευταξία της καθολικής εκκλησίας και την ανεξαρτησία της απέναντι σε κρατικές επεμβάσεις. Η αλλαγή αυτή της οπτικής γωνίας από την οποία ο Βαρλαάμ εξέταζε ένα πρόβλημα που δεν επέτρεπε αντικειμενικά ξεκάθαρες λύσεις, μάλλον οφείλεται στις εμπειρίες του στο Βυζάντιο, όπου πρώτα εγκωμιάστηκε και έπειτα απορρίφτηκε χωρίς για εκείνον κατανοητό λόγο, πράγμα το οποίο απέδωσε στην έλλειψη ενός μοναδικού και ανεξάρτητου κέντρου εκκλησιαστικών αποφάσεων. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο Βαρλαάμ αλλαξοπίστησε από μνησικακία εναντίον της ορθόδοξης εκκλησίας η οποία είχε προσβάλει την υπερηφάνειά του.

Σύμφωνα με αβέβαιες πληροφορίες επισκέφτηκε το 1346-47 ακόμη μια φορά την Κωνσταντινούπολη, για να διαπραγματευτεί την ένωση των εκκλησιών, αυτή τη φορά όμως ως εκπρόσωπος της εκκλησίας της Ρώμης. Μετά την επιστροφή του στη Δύση, έζησε λίγο καιρό στο Avignon. Εκεί ή στην επισκοπή του τον Ιέρακα πέθανε περίπου το 1348. Η σύνοδος της Κωνσταντινούπολης αναθεμάτισε τον Βαρλαάμ μαζί με τον οπαδό του Ακίνδυνο και όλους τους άλλους ομοϊδεάτες τους οριστικά το 1347.

Στη βυζαντινή και μεταγενέστερη φιλελληνική ιστοριογραφία καθιερώθηκε η αντίληψη ότι ο νόθος ορθόδοξος Βαρλαάμ, που κατά βάθος ήταν πάντα

ρωμαιοκαθολικός, με τις δυτικές του απόψεις και λανθασμένες μεθόδους προσέγγισης της θεολογίας και εξαιτίας της χαρακτηριστικής δυτικής αλαζονείας ξεκίνησε μια διαμάχη ξένη προς την ορθόδοξη εκκλησία και ότι παρέσυρε και λίγους Βυζαντινούς που τυφλώθηκαν από την ευφυΐα του (βλ. π.χ. το έγγραφο 249 του καταστίχου του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, στ. 5-7: «...ὑποδὺς ὁ τῶν ζιζανίων σπορεὺς ὁ παμπόνηρος διάβολος τὸν Καλαβρὸν ἐκεῖνον τὸν ἐκ λατινικοῦ γένους ὁρμώμενον Βαρλαάμ», έκδ. Koder-Hinterberger-Kresten). Η ανάλυση των έργων του Βαρλαάμ δείχνει όμως ότι όσο διέμεινε στο Βυζάντιο, παρέμεινε πιστός στην ορθοδοξία. Ό,τι αφορά την Παλαμιτική έριδα, ο Βαρλαάμ πρέπει μάλλον να θεωρηθεί εκφραστής αντιρρήσεων που λάνθαναν σε ένα μέρος της Βυζαντινής κοινωνίας που δε συμφωνούσε με την ησυχαστική θεολογία, παρά υποκινητής της διαμάχης. Ο δυτικός Βαρλαάμ εδώ έπαιξε σαφώς τον ρόλο του αποδιοπομπαίου τράγου, ο οποίος επέτρεπε την αναγωγή της αιτίας της ενδοεκκλησιαστικής σύρραξης σ' έναν εξωτερικό και ανέκαθεν εχθρικό παράγοντα και διευκόλυνε την συγκάλυψη των βαθύτερων αιτιών.

Ενώ οι αυτοκράτορες, όπως έχουμε ήδη πει, αναγκάζονταν για πολιτικούς λόγους να επιδιώξουν την ένωση των εκκλησιών και εν μέρει πραγματοποίησαν προσωπικά την ένωση, όπως ο Ιωάννης Ε΄, η πλειοψηφία του κλήρου αντιτίθετο κατηγορηματικά. Λίγοι ήταν οι θεολόγοι και λόγιοι που υποστήριζαν μια αλληλοπροσέγγιση των εκκλησιών. Απέναντι στην αδιάλλακτη στάση της ορθόδοξης εκκλησίας, η οποία μετά το 1351 ταύτιζε τους λεγόμενους Λατινόφρονες όλο και περισσότερο με τους οπαδούς των Βαρλαάμ και Ακινδύνου, οι άνθρωποι εκείνοι που πρέσβευαν μια πιο ανοικτή και πιο διαλλακτική στάση, απογοητευμένοι από την έλλειψη ανεξιθρησκείας των συμπατριωτών τους, στο τέλος συχνά ασπάζονταν την ρωμαιοκαθολική εκκλησία. Μια αντιπροσωπευτική, και μάλλον η πιο γνωστή περίπτωση, είναι αυτή του Δημήτριου Κυδώνη.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΔΩΝΗΣ Ο ΦΙΛΟΜΑΘΗΣ

Ο Δημήτριος Κυδώνης γεννήθηκε περί το 1324 στη Θεσσαλονίκη και ήταν ο μεγαλύτερος γιος μιας αριστοκρατικής οικογένειας. Στη γενέτειρά του ο Δημή-

τριος έλαβε μια εξαιρετική εγκύκλια παιδεία η οποία αποτέλεσε τη βάση για τη μετέπειτα σταδιοδρομία του ως λογίου και πολιτικού. Σε ηλικία 17 χρονών έχασε τον πατέρα του και αναγκάστηκε να αναλάβει τη φροντίδα για τη μητέρα και τα αδέλφια του. Κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στον Καντακουζηνό και τον ανήλικο Ιωάννη Παλαιολόγο (1341-1347), μόνο μετά βίας κατάφερε να ξεφύγει από το μακελειό που διέπραξαν οι ζηλωτές εις βάρος των αρχόντων της Θεσσαλονίκης (Αυγ.1345) και στράφηκε στον Καντακουζηνό παλιό φίλο του πατέρα του, για βοήθεια.

Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών, ο Ιωάννης Καντακουζηνός ο οποίος όπως έχουμε ξαναδεί, είχε την χάρη να διακρίνει εξαιρετικά προσόντα, ανέθεσε στον Δημήτριο Κυδώνη, παρά το νεαρόν της ηλικίας του, το σημαντικό αξίωμα τού ἐπί τῶν δεήσεων. Σ' αυτήν τη θέση ο Κυδώνης υποδεχόταν κάθε λογής ανθρώπους που ήθελαν να ζητήσουν μια χάρη από τον αυτοκράτορα. Ανάμεσά τους βρίσκονταν και πολλοί ξένοι πρεσβευτές, έμποροι αλλά και απλούστατα περίεργοι, οι φιλομαθείς και ουμανιστές ευγενείς τουρίστες τής τότε εποχής. Καθήκον του Κυδώνη ήταν να μάθει τι ζητούσαν αυτοί οι άνθρωποι, και γενικότερα να γνωρίσει όσους απευθύνονταν στον αυτοκράτορα. Στην περίπτωση των ξένων όμως αντιμετώπιζε προβλήματα συνεννόησης. Οι διερμηνείς που είχε στη διάθεσή του, πολλές φορές ήταν άχρηστοι, καί ο Κυδώνης αναγκαζόταν να προσφύγει σε νοήματα για να συνεννοηθεί. Έτσι αποφάσισε να μάθει λατινικά, ή όπως έγραψε ο ίδιος:

> «ἀχθόμενος τοίνυν τῷ τῶν ἀνδρῶν μὴ τυγχάνειν, ἕν μοι μόνον εὕρισκον παῦσον τὴν ἀγανάκτησιν, εἰ μὴ πρὸς τὰς ἑτέρων ἀποβλέποιμι γλώσσας, ἀλλὰ αὐτὸς ἐμαυτῷ χρώμην μαθὼν λατινίζειν» [G. Mercati, Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV (Studi e Testi 56). Βατικανό 1931, σ. 360 στ. 56-58].

Ο Κυδώνης βρήκε έναν δομινικανό μοναχό που κατοικούσε στο Πέρα και ήταν πρόθυμος να γίνει δάσκαλός του. Παρά τον φόρτο εργασίας που έφερε η θέση τού ἐπί τῶν δεήσεων, ο Κυδώνης έμαθε γρήγορα να διαβάζει λατινικά,

αλλά και να καταλαβαίνει τον προφορικό λόγο. Καμάρωνε ιδιαίτερα για την καλή του προφορά, η οποία ήταν, σύμφωνα με τους δυτικούς του συνομιλητές, τόσο πειστική που έμοιαζε να μιλάει τη μητρική του γλώσσα.

Ελλείψει διδακτικών βιβλίων όπως χρησιμοποιούνται σήμερα για τη διδασκαλία ξένων γλωσσών, ο δάσκαλος του Κυδώνη, έδωσε στον νεαρό ένα βιβλίο της καθημερινής του χρήσης το οποίο συνδύαζε κατά τη γνώμη του το τερπνό μετά του ωφελίμου, του χρησίμευε δηλαδή ως παράδειγμα λατινικού κειμένου στο οποίο ο μαθητής μπορούσε να μελετήσει την εφαρμογή των γραμματικών κανόνων και ταυτόχρονα αποτελούσε ενδιαφέρον ανάγνωσμα το οποίο θα κινούσε ακόμη περισσότερο τον ζήλο του μαθητή. Επρόκειτο για το περίφημο Summa contra gentiles (Καθ' Ελλήνων βιβλίον) του Θωμά Ακινάτη, του σπουδαίου δομινικανού σχολαστικού του 13ου αι. († 1274). Τόσο πολύ εντυπωσίασε η σκέψη του Ακινάτη τον Δημήτριο Κυδώνη που αποφάσισε να μεταφράσει το βιβλίο, για να γίνει το περιεχόμενό του προσιτό και στους συμπατριώτες του. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας είχε δείξει μεγάλο ενδιαφέρον και ενθάρρυνε τον Κυδώνη στις προσπάθειές του. Ήταν το πρώτο από μια σειρά βιβλίων του Θωμά Ακινάτη αλλά και του αγίου Αυγουστίνου που θα μετέφραζε στη συνέχεια. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο Κυδώνης εξοικειώθηκε όλο και περισσότερο με τη σχολαστική θεολογία.

Αναφέρω αυτό το επεισόδιο της εκμάθησης της λατινικής με τόσες λεπτομέρειες, επειδή ο Κυδώνης ο ίδιος εκ των υστέρων τού απέδωσε ιδιαίτερη σημασία και διέκρινε εκεί την αρχή της λατινοφιλίας του η οποία θα κατέληγε στην προσχώρησή του στη ρωμαιοκαθολική εκκλησία. Στο σημαντικό βήμα αυτό προχώρησε τελικά το 1357. Η προσέγγιση της ρωμαιοκαθολικής εκδοχής της Χριστιανικής θρησκείας, συμβάδισε με την προϊούσα αποξένωση του Κυδώνη από την ορθόδοξη εκκλησία, οι αρχηγοί της οποίας μετά τη νίκη του Καντακουζηνού ήταν ανεξαιρέτως πεπεισμένοι οπαδοί του Γρηγορίου Παλαμά και του μυστικιστικού μοναχισμού και ταυτόχρονα σκληροπυρηνικοί αντίπαλοι κάθε μορφής προσέγγισης των δύο εκκλησιών. Έτσι, για να χτυπήσει την κεφαλή των «Λατινόφιλων» τον Δημήτριο Κυδώνη που προστατευόταν όμως από τον αυτοκράτορα, το 1368 ο πατριάρχης Φιλόθεος Κόκκινος καταδίκασε

και αναθεμάτισε τον αδελφό του Δημήτριου και ομοϊδεάτη του Αθωνίτη μοναχό Πρόχωρο, ως οπαδό της βαρλααμιτικής αίρεσης.

Τη θρησκευτική ή μάλλον πνευματική στροφή του Κυδώνη στην εκκλησία της Ρώμης δεν την ακολούθησε όμως αλλαγή των πολιτικών του πεποιθήσεων. Αφού το 1354 αποσύρθηκε, μαζί με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, προσωρινά από το πολιτικό προσκήνιο, ανέλαβε μετά από λίγο καιρό εξίσου σημαντικά καθήκοντα στην υπηρεσία του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου. Υπήρξε ο πιστός σύμβουλος του αυτοκράτορα για τα επόμενα 30 χρόνια, με λίγες ενδιάμεσες φάσεις προσωρινής δυσμένειας. Παρά την έντονη εχθρικότητα εκ μέρους της εκκλησίας, αλλά και ενός μέρους της αυλής, εναντίον του, ο Κυδώνης επηρέασε αποφασιστικά τη βυζαντινή εξωτερική πολιτική χάρη στην επιρροή που ασκούσε πάνω στον Ιωάννη Ε΄ και τον γιο και διάδοχό του Μανουήλ. Στο επίκεντρο της πολιτικής αυτής ήταν η ένωση των εκκλησιών την οποία ο πάπας και οι αρχηγοί των δυτικών κρατών θεωρούσαν απαραίτητη προϋπόθεση για οποιαδήποτε σωστική επιχείρηση για το Βυζάντιο που κινδύνευε όλο και περισσότερο από τους Οθωμανούς. Λόγω των πολλαπλών του επαφών με εκπροσώπους της Ρώμης και λόγω της υψηλής του μόρφωσης, αλλά βέβαια και επειδή είχε ασπαστεί τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία, ο Κυδώνης έχαιρε μεγάλης εκτιμήσεως στην αυλή του πάπα. Έτσι ήταν φυσιολογικό να αναλάβει τον κυρίαρχο ρόλο στις διαπραγματεύσεις μεταξύ Βυζαντίου και Ρώμης, και ο Κυδώνης συνόδευσε τον Ιωάννη Ε΄, όταν το 1369 ο τελευταίος ταξίδεψε στην Ιταλία για να υπογράψει στη Ρώμη μια δίγλωσση ομολογία πίστεως, το λατινικό πρωτότυπο της οποίας ο Κυδώνης είχε μεταφράσει στα ελληνικά. Η προσωπική υποταγή αυτή του αυτοκράτορα στον πάπα, δεν κινητοποίησε όμως την έμπρακτη στρατιωτική υποστήριξη στην οποία και ο Κυδώνης είχε εναποθέσει τις πολιτικές του ελπίδες. Απογοητευμένος από την αδιαφορία των Δυτικών, αρνήθηκε να δεχτεί τις τιμές που του πρόσφερε η καθολική εκκλησία και γύρισε στην Κωνσταντινούπολη. Παρά το εκεί εχθρικό κλίμα συνέχισε να συμπαραστέκεται στον αυτοκράτορα και τον γιο του Μανουήλ, δάσκαλος και σύμβουλος του οποίου υπήρξε από τα παιδικά του χρόνια, σε μια εποχή εσωτερικών και εξωτερικών πολιτικών ταραχών στο τέλος της οποίας το Βυζάντιο είχε φτάσει στα πρόθυρα της

οριστικής καταστροφής. Όταν επί του πατριάρχη Αντωνίου Δ΄ (1391-1397) η καταδίωξη των λατινοφίλων κορυφώθηκε ξανά, ο Κυδώνης αποφάσισε τελικά να εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη και να εγκατασταθεί κοντά σε φίλους στην Ιταλία. Λίγα χρόνια αργότερα αποφάσισε ωστόσο να γυρίσει στην Κωνσταντινούπολη η οποία παρέμεινε το πολιτισμικό κέντρο της ζωής του. Τον χειμώνα του 1397-1398, στον δρόμο της επιστροφής από τη Βενετία στο Βυζάντιο, ο Δημήτριος Κυδώνης πέθανε –ως τιμημένος πολίτης της Βενετίας, από το 1391– στην Κρήτη. Μεταγενέστερες και ύποπτες πληροφορίες, (συγκεκριμένα του πατριάρχη Γενναδίου Σχολάριου) αναφέρουν ότι πριν τον θάνατό του μετάνοιωσε και γύρισε στους κόλπους της ορθόδοξης εκκλησίας – μάλλον ένας μύθος ο οποίος φανερώνει τη συμβολική σημασία που είχε η στάση του Κυδώνη για τους σύγχρονους και λίγο μεταγενέστερούς του Βυζαντινούς.

Ένα τέτοιο βήμα θα επιθυμούσε βέβαια ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης, και δεν ήταν καθόλου ασυνήθιστο. Το 1394 ο Παύλος Τάγαρις μετάνοιωσε ενώπιον της Συνόδου της Κωνσταντινούπολης για την προσχώρησή του στην καθολική εκκλησία και κατέθεσε ορθόδοξη ομολογία πίστεως, η οποία καταχωρήθηκε στο πατριαρχικό αρχείο. Η επίσημη απολογία του Τάγαρι στην οποία εξέθεσε την αμαρτωλή και περιπετειώδη του ζωή, καταγράφηκε επίσης και αποτελεί μια εντυπωσιακή μαρτυρία για τη βιογραφία αυτού του σύγχρονου και συνομήλικου του Κυδώνη.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΑΓΑΡΙΣ Ο ΑΔΙΣΤΑΚΤΟΣ

Ο Παύλος Τάγαρις γεννήθηκε περί το 1325 στην Κωνσταντινούπολη, ήταν γιος ενός στρατιωτικού που είχε σταδιοδρομήσει επί Ανδρονίκου Β΄ και είχε παντρευτεί μια ανιψιά του αυτοκράτορα.

Ο Παύλος ο ίδιος παντρεύτηκε στην τρυφερή, αλλά τότε κανονική ηλικία των 15 χρόνων. Ο γάμος δεν ευοδώθηκε και σύντομα ο νεαρός εγκατέλειψε τη γυναίκα του για να επισκεφθεί τους Αγίους Τόπους. Μερικά χρόνια αργότερα γύρισε ως μοναχός στην πατρίδα του, όπου χρησιμοποίησε μια δήθεν θαυματουργή εικόνα για να κερδίσει χρήματα. Αυτή ήταν η πρώτη του απάτη.

Όπως θα ομολογήσει στο τέλος της ζωής του:

> «Ὁ γὰρ ἔρως τῶν χρημάτων ὁ κατασχών μου τὴν ψυχὴν καὶ ἡ τοῦ πλούτου ἐπιθυμία πᾶν κακὸν ἐνεργεῖν ἀνέπεισεν» (Hunger, Generalbeichte στ. 91-93).

Γύρω στο 1362 κατηγορήθηκε ενώπιον του πατριάρχη Καλλίστου από την ίδια την οικογένειά του για κατάχρηση της εικόνας. Όταν για αυτό τον λόγο του αφαιρέθηκε η εικόνα και έμεινε χωρίς πόρους, αποφάσισε να ταξιδέψει ξανά στην Παλαιστίνη. Στα Ιεροσόλυμα κέρδισε την ευμένεια του πατριάρχη Λαζάρου, ο οποίος τον χειροτόνησε διάκονο. Φεύγοντας από το δυσμενές για αυτόν κλίμα που δημιουργήθηκε μετά τον θάνατο του πατριάρχη (γύρω στο 1368), εγκαταστάθηκε στην Αντιόχεια. Απέκτησε την εμπιστοσύνη τού εκεί πατριάρχη Μιχαήλ, χειροτονήθηκε ιερέας και ανέλαβε τα καθήκοντα του εξάρχου, εποπτικού οργάνου του πατριάρχη, για όλη την επαρχεία. Με τόση δύναμη στα χέρια του, η ακόρεστη πλεονεξία του τον ώθησε εκ νέου σε παράνομες πράξεις: Ο Παύλος έκανε κατάχρηση της εξουσίας και διέπραξε κάθε είδους κανονικές παραβάσεις, όπως κατ' επανάληψιν χειροτονίες επί χρηματισμώ, με αποκορύφωμα την αυτοανακήρυξή του σε πατριάρχη Ιεροσολύμων. Για να κερδίσει ακόμη περισσότερα χρήματα μετέβη στη Γεωργία για να διαμεσολαβήσει εκεί στη διαμάχη για τη διαδοχή του θρόνου και αναγόρευσε βασιλιά αυτόν που του έδωσε το μεγαλύτερο ποσό. Ενώ βρισκόταν στο ζενίθ της δύναμής του και επρόκειτο να χειροτονηθεί πραγματικά επίσκοπος Ταυρεζίου, το οικοδόμημα από ψέματα και απάτες κατέρρευσε. Έμαθε ότι καταζητείτο από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως για τις κανονικές παραβάσεις που είχε διαπράξει στο έδαφος του πατριαρχείου. Στην κρίσιμη φάση αυτή ο Παύλος αποφάσισε να απευθυνθεί στον πάπα της Ρώμης – η οικογένειά του ήταν γνωστή για τις φιλενωτικές της κλίσεις. Πέρασε τη Μαύρη Θάλασσα, διέσχισε τα εδάφη της Χρυσής Ορδής και έφτασε τελικά μέσω Ουγγαρίας στη Ρώμη. Εκεί ασπάστηκε τη ρωμαιοκαθολική εκκλησία. Ο Τάγαρις πρέπει να ήταν πολύ πειστικός στο ρόλο τού πατριάρχη Ιεροσολύμων ή ο ρωμαιοκαθολικός κλήρος εύπιστος. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Τάγαρι, αλλά και με μαρτυρίες θυμάτων του, σημαντικό ρόλο για την επιτυχία των ψεμάτων του έπαιξαν τα πολυτελή

του ρούχα. Ο πάπας Ουρμπάνος ΣΤ΄ πάντως εντυπωσιάστηκε από τον Τάγαρι και τον χειροτόνησε Λατίνο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και εκπρόσωπο του πάπα σ' ολόκληρη την Ανατολή. Μέσω Ανκόνας ταξίδεψε στην Εύβοια-Negroponte, τότε βενετική αποικία και έδρα του Λατίνου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Στα χρόνια 1380-1384 συνέχισε εκεί τις παράνομες πράξεις του, εκβιάζοντας τον ελληνικό κλήρο και καταπατώντας τα δίκαιά του. Όταν ο πάπας ενημερώθηκε για τον αληθινό χαρακτήρα του Τάγαρι, ο Παύλος κατέφυγε στην Κύπρο. Τον Μάιο του 1385 έστεψε ο ίδιος, πάντα ως Λατίνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τον Ιάκωβο Α΄ Lusignan βασιλιά της Κύπρου και αμείφθηκε για τις υπηρεσίες του με 30.000 δουκάτα. Περίπου το 1388 ο Παύλος επέστρεψε στη Ρώμη, όπου παραπέμφθηκε στα δικαστήρια για τα εγκλήματά του που είχαν εντωμεταξύ γίνει γνωστά, καταδικάστηκε σε φυλάκιση και καθαιρέθηκε.

Ο Τάγαρις όμως ήταν πάλι τυχερός. Ο Ουρμπάνος ΣΤ΄ πέθανε λίγο αργότερα τον Οκτώβριο του 1389 και ο Τάγαρις επωφελήθηκε της γενικής αμνηστείας που κήρυξε, όπως ήταν συνήθεια, ο καινούργιος πάπας Μπονιφάτιος Θ΄. Όταν απολύθηκε από τη φυλακή, έπρεπε μεν να υποσχεθεί ότι στο μέλλον δε θα επαναλάμβανε τις παλιές του πρακτικές, αλλά η συνείδηση τού Παύλου Τάγαρι δεν ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη. Όπως είχε εκμεταλλευτεί το σχίσμα ανάμεσα στην ορθόδοξη και την καθολική εκκλησία, θα χρησιμοποιούσε για τους σκοπούς του τώρα το ενδοκαθολικό σχίσμα και θα απευθυνόταν στον αντιπάπα στο Avignon. Ήρθε λοιπόν σε επαφή με τον δούκα της Σαβοΐας Αμαντέο Ζ΄, υποστηρικτή του αντιπάπα, και κατάφερε να τον πείσει ότι ήταν συγγενής του –ο οίκος της Σαβοΐας, όπως έχουμε αναφέρει παραπάνω, είχε επιγαμίες με τους Παλαιολόγους και η μητέρα του Τάγαρι ήταν μια Παλαιολογίνα– και έτσι απέσπασε την υποστήριξη του Αμαντέο για τα περαιτέρω σχέδιά του. Εξοπλίζοντάς τον με συστατικές επιστολές, πολύτιμα δώρα και μια φρουρά, ο δούκας παρέπεμψε τον «συγγενή» του στον αντιπάπα του Avignon. Ο αντιπάπας Κλήμης Ζ΄ δέχτηκε τον Παύλο Τάγαρι ως μάρτυρα και θύμα του πάπα της Ρώμης και τον φιλοξένησε στο Avignon. Ο Κλήμης ήταν της άποψης ότι θα άξιζε σε μια τέτοια προσωπικότητα, πρώην πατριάρχη Ιεροσολύμων και νυν πατριάρχη

Κωνσταντινουπόλεως, να γνωρίσει τον βασιλιά της Γαλλίας και έστειλε τον Τάγαρι εφοδιασμένο με συστατικές επιστολές στον Κάρολο ΣΤ΄. Ο Παύλος έμεινε αρκετό καιρό στο Παρίσι. Οι Γάλλοι που δεν είχαν ξαναδεί έναν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως τον περιποιούνταν και ο Τάγαρις αισθανόταν άνετα, μακριά από τη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη. Όταν επισκέφτηκε το αββαΐο του Αγίου Διονυσίου, στο σημερινό προάστιο του Παρισίου St. Denis, υποσχέθηκε ότι θα συμπλήρωνε τα εκεί λείψανα του Αρεοπαγίτη με άλλα τα οποία δήθεν είχαν μείνει στην Ελλάδα. Πρότεινε στους Αγιοδιονυσίτες να επιλέξουν δύο μοναχούς που θα τον συνόδευαν στην Ελλάδα – σ' έναν από αυτούς υποσχέθηκε μάλιστα ότι θα τον χειροτονούσε αρχιεπίσκοπο. Πριν την αναχώρησή του, ο Παύλος δωροδόκησε τους ναύτες, οι οποίοι προφασίστηκαν διάφορες δυσκολίες που θα καθυστερούσαν τον απόπλου. Κρυφά ο Παύλος μετέφερε τις αποσκευές του και τα πολλά δώρα του Γάλλου βασιλιά στο καράβι και άφησε τη Γαλλία χωρίς τους αγαθούς μοναχούς του Αγίου Διονυσίου.

Κάποια στιγμή ο Παύλος βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Για ποιο λόγο δεν ξέρουμε. Ήταν πραγματική μετάνοια που τον ώθησε σ' αυτό το βήμα; Φαίνεται απίθανο, αν κοιτάξει κανείς το βιογραφικό του. Πάντως δικάστηκε το 1394 ενώπιον της συνόδου, από την οποία είχε ζητήσει τη συγχώρηση των αμαρτημάτων του. Ούτε ξέρουμε την έκβαση της δίκης αυτής, αλλά κατά πάσα πιθανότητα το απολωλός πρόβατο έγινε ξανά δεκτό στην εκκλησία. Πολύ πιθανό ο Τάγαρις να πέθανε λίγο αργότερα.

Ας ανακεφαλαιώσουμε. Αν συγκρίνουμε τις τέσσερις βιογραφίες που εξέθεσα μόλις, διακρίνουμε μεν παράλληλα σημεία αλλά ιδίως διαφορές. Ο λόγος που τις συγκέντρωσα για τον παρόντα κύκλο ανακοινώσεων ήταν ότι και οι τέσσερις άντρες ξεκίνησαν τη ζωή τους ως ορθόδοξοι Έλληνες και άλλαξαν κάποια στιγμή το θρήσκευμά τους, ένας ή δύο από αυτούς μάλιστα δύο φορές. Αυτό είναι το βασικό κοινό στοιχείο. Είναι όμως αδύνατο να εξαγάγει κανείς ένα ομοιογενές σχήμα το οποίο θα επαναλαμβανόταν, ή γενικά συμπεράσματα όσον αφορά τα κίνητρά τους για την αλλαξοπιστία. Στον Θεόδωρο Παλαιολόγο διακρίνουμε κυρίως πολιτικές σκοπιμότητες. Για να αναλάβει την εξουσία του μαρκησάτου του Μονφερράτου ήταν απαραίτητο να ασπαστεί τη θρησκεία

της χώρας του, όπως παρατηρείται η αντίστοιχη προσχώρηση στην ορθόδοξη εκκλησία και στις τόσες περιπτώσεις των γυναικών που παντρεύτηκαν Βυζαντινούς, αναφέραμε την Yolanda Μονφερράτου και την Ιωάννα Σαβοΐας. Μετά από τον γάμο συνήθως ο ξένος σύζυγος ασπαζόταν το θρήσκευμα της καινούργιας πατρίδας. Άλλωστε, ο Θεόδωρος ήταν γιος ορθόδοξου πατέρα και (πρώην) καθολικής μητέρας. Ο Βαρλαάμ έστρεψε την πλάτη στην ορθοδοξία, όταν οι εκπρόσωποί της τον απογοήτευσαν και τον πρόσβαλαν προσωπικά. Στον Κυδώνη παρατηρούμε έναν ειλικρινή ενθουσιασμό για τη σχολαστική φιλοσοφία, ο οποίος σε συνδυασμό με μια κάποια αποστροφή για τον ορθόδοξο κλήρο, τον ώθησε στη Ρώμη. Ο δε Τάγαρις είναι ο αδίστακτος απατεώνας που δεν σέβεται τίποτα και που προσαρμόζει τις πεποιθήσεις του στις ανάγκες του περιβάλλοντος. Από όλες τις περιπτώσεις πάντως αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι εκείνο που για το συνολικό σώμα της εκκλησίας φαινόταν ένα ακατόρθωτο άλμα, για το μεμονωμένο άτομο πολλές φορές ήταν μονάχα ένα μικρό, αν και όχι ασήμαντο βήμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Το κείμενο της διάλεξης δημοσιεύεται όπως παρουσιάστηκε προφορικά, με ελάχιστες φραστικές αλλαγές. Μόνο για τα αποσπάσματα από βυζαντινά κείμενα που παραθέτονται, αναφέρονται τα σχετικά χωρία στις σύγχρονες εκδόσεις, αμέσως μετά το παράθεμα (όχι λεπτομερειακά εφόσον το έργο συμπεριλαμβάνεται στον παρακάτω κατάλογο). Για έναν πρώτο προσανατολισμό του αναγνώστη συγκεντρώνω παρακάτω τη βασική βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα της ανακοίνωσης.

Για την ιστορία του 14ου αιώνα γενικότερα βλ. D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, 2η έκδοση, Cambridge 1993 και ειδικότερα για την Ένωση των Εκκλησιών M.-H. Blanchet, "La question de l'Union des Églises (13e-15e siècle): historiographie et perspective", Revue des Études Byzantines 61 (2003) 5-48. Οι πιο σημαντικές βυζαντινές πηγές για το πρώτο μισό του 14ου αι. είναι η «Ἱστορία ῥωμαϊκή» του Νικηφόρου Γρηγορά και οι «Ἱστορίαι» του Ιωάννη Καντακουζηνού: L. Schopen-I. Bekker, Nicephori Gregorae Byzantina Historia. 3 τόμοι, Βόννη 1829-1855, και L. Schopen, Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV, 3 τόμοι, Βόννη 1828-1832. Ιδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες περιέχει ο πλούσιος και λεπτομερέστατος σχολιασμός στη γερμανική μετάφραση του έργου του Γρηγορά: J. L. van Dieten,

Nikephoros Gregoras, *Rhomäische Geschichte. Historia Rhomaïke*, τόμοι 1-5 (Bibliothek der Griechischen Literatur 4, 8, 9, 24, 39 και 59), Στουτγάρδη 1973-2003. Για το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, πολύτιμες πληροφορίες παρέχει η συλλογή επιστολών του Δημήτριου Κυδώνη στην έκδοση του R. J. Loenertz, *Démétrius Cydonès, Correspondance,* 2 τόμοι, Βατικανό 1956-1960 (βλ. και τη γερμανική μετάφραση του F. Tinnefeld, *Demetrios Kydones. Briefe,* 4 τόμοι, Στουτγάρδη 1981-2003 [Bibliothek der Griechischen Literatur 12, 16, 33, 50 και 60] με εκτενέστατο ιστορικό σχολιασμό). Ποικίλες πληροφορίες για τα δρώμενα στο εσωτερικό της ορθόδοξης εκκλησίας του 14ου αιώνα μπορεί να αντλήσει κανείς από το «Ἱερὸν κωδίκιον», το Κατάστιχο του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο οποίο φυλάγονται αντίγραφα των εγγραφών που εξέδιδε ο πατριάρχης και η Σύνοδος: H. Hunger - O. Kresten, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel,* τόμ. Α΄ (τα έγγραφα της περιόδου 1315-1331), H. Hunger - O. Kresten - E. Kislinger - C. Cupane, τόμ. Β΄ (τα έγγραφα της περιόδου 1337-1350), J. Koder - M. Hinterberger - O. Kresten, τόμ. Γ΄ (τα έγγραφα της περιόδου 1350-1363), Βιέννη 1981, 1995 και 2001 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 19/1-3). Για τα υπόλοιπα έγγραφα πρέπει να συμβουλευτεί κανείς ακόμη την παλιά έκδοση των F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τόμ. Α΄-Β΄, Βιέννη 1860-1862. Για την πνευματική ιστορία της εποχής καταιοπιστικές πληροφορίες μπορεί να βρει κανείς και στις πρόσφατες μελέτες: R. E. Sinkewicz, Gregory Palamas, στο: C. G. Conticello - V. Conticello (επιμ.), *La théologie byzantine et sa tradition II (XIIIe-XIXe s.)* Turnhout 2002, σελ. 131-188. J. Nadal Canellas, Gregorio Akíndinos, στον ίδιο τόμο σελ. 189-314. K. Ierodiakonou, "The Anti-Logical Movement in the Fourteenth Century", στο: K. Ierodiakonou (επιμ.), *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources,* Oxford 2002, σελ. 219-236.

Για τις τέσσερις προσωπικότητες που βρίσκονται στο επίκεντρο της διάλεξης, και ιδιαίτερα για το θέμα της αλλαξοπιστίας τους βλ.:

Για τον Θεόδωρο Παλαιολόγο: Δ. Α. Ζακυθηνός, «Ὁ Μαρκίων τοῦ Μομφερράτου Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Γαλλίας Φίλιππος ὁ ΣΤ΄», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 11 (1935) 16-27. Angeliki E. Laiou, "A Byzantine Prince Latinized: Theodore Palaeologus, Marquis of Montferrat", *Byzantion* 38 (1968) 386-410. C. Knowles, *Les Enseignements de Théodore Paléologue,* (Modern Humanities Research Association, Texts and Dissertations 19), London 1983. (Για τη μητέρα του Θεόδωρου, Ειρήνη/Yolanda Μομφερράτου βλ. D. M. Nicol, *The Byzantine Lady. Ten Portraits, 1250-1500,* Cambridge 1994, σελ. 48-58). A. Kiesewetter, "Markgraf Theodoros Palaiologos von Montferrat (1306-1338), seine Enseignements und Byzanz", Medioevo greco 3 (2003) 121-180.

Για τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό: Tia M. Kolbaba, "Conversion from Greek Orthodoxy to Roman Catholicism in the Fourteenth Century", *Byzantine and Modern Greek*

Studies 19 (1995) 120-134, και της ιδίας, "Barlaam the Calabrian. Three treatises on Papal Primacy, Introduction, Edition and Translation", *Revue des Études Byzantines* 53 (1995) 41-115. A. Fyrigos (επιμ.), Barlaam Calabro, L'uomo, l' opera, il pensiero. Atti del congresso internazionale (Reggio Calabria, Seminara, Gerace, 10-12 dic. 1999), Ρώμη 2001.

Για τον Δημήτριο Κυδώνη: F. Kianka, "The Apology of Demetrius Cydones: A Fourteenth-Century Autobiographical Source", *Byzantine Studies/Études Byzantines* 7 (1980) 57-71, και του ιδίου, Demetrius Cydones and Thomas Aquinas. *Byzantion* 52 (1982) 264-286. Μια λεπτομερή έκθεση της βιογραφίας του Κυδώνη βρίσκει κανείς στην εισαγωγή στη γερμανική μετάφραση των επιστολών του (Tinnefeld, Demetrios Kydones ...τομ. Α΄ [βλ. παραπάνω] σελ. 4-52).

Για τον Παύλο Τάγαρι: R. J. Loenertz, "Cardinale Morosini et Paul Paléologue Tagaris, Patriarches, et Antoine Ballester, vicaire du pape, dans le patriarcat de Constantinople (1332-34 et 1380-87)", *Revue des Études Byzantines* 24 (1966) 224-256. D. M. Nicol, "The Confessions of a bogus Patriarch: Paul Tagaris Palaiologos, Orthodox Patriarch of Jerusalem and Catholic Patriarch of Constantinople in the fourteenth century", *Journal of Ecclesiastical History* 21 (1970) 289-299. H. Hunger, "Die Generalbeichte eines byzantinischen Mönches im 14. Jahrhundert", στο: H. Hunger - O. Kresten (επιμ.), *Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel II* (Sitzungsberichte der Österr. Akad. Wiss., phil.-hist.Kℓ.647). Βιέννη 1997, σελ. 193-218.

Βυζάντιο και ευρωπαϊκή Αναγέννηση

Στέλιος Λαμπάκης
Κύριος Ερευνητής στο ΙΒΕ/ΕΙΕ

Το θέμα της συμβολής των βυζαντινών λογίων στην ιταλική και κατ' επέκτασιν στην ευρωπαϊκή αναγέννηση, γεγονός αναμφισβήτητο, έχει αναλυθεί και αξιολογηθεί ποικιλοτρόπως. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία, τουλάχιστον έως τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, τονίζεται υπερβολικά η άποψη ότι η Αναγέννηση οφείλεται αποκλειστικά στους βυζαντινούς λογίους, που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να καταφύγουν στη Δύση, έχοντας μαζί τους τους θησαυρούς της αρχαιοελληνικής γραμματείας, τους οποίους διέδωσαν, μέσω της Ιταλίας, στην Εσπερία, και προκάλεσαν την στροφή προς την αρχαιότητα, και τελικά την Αναγέννηση.[1] Σε πιο πρόσφατες προσεγγίσεις βεβαίως αποφεύγονται ανάλογες υπερβολικές εκτιμήσεις και το θέμα αναλύεται πιο ισορροπημένα:[2] αφετηρία μπορεί να

1. Η «ελληνοκεντρική» αυτή άποψη σημειωτέον δεν είναι δημιούργημα νεοτέρων ελλήνων λογίων και ιστορικών: οφείλεται στους ίδιους τους ιταλούς ανθρωπιστές του δέκατου πέμπτου αιώνα, που μιλούσαν με θαυμασμό για τους βυζαντινούς δασκάλους τους και για τους νέους ορίζοντες που ανακάλυψαν από την συνεργασία μαζί τους.

2. Οι απόψεις αυτές, αλλά και άλλες παρεμφερείς, αναλύονται μεταξύ άλλων και σε δύο σχετικά με το θέμα δημοσιεύματα του Διονυσίου Ζακυθηνού, ένα συντομότερο

θεωρηθεί το 1860, οπότε δημοσιεύθηκε σε πρώτη έκδοση το βιβλίο του ελβετού ιστορικού Jacob Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien*.[3] Στο βιβλίο αυτό τα βαθύτερα αίτια της Αναγέννησης εντοπίζονται στις αλλαγές που είχαν συντελεσθεί στην ιταλική κοινωνία: συγκεκριμένα, η δημιουργία κρατιδίων-πόλεων, που η ανάπτυξή τους βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στο εμπόριο, είχε οδηγήσει σε συσσώρευση υλικών αγαθών και σε οικονομική άνθηση: μέσα σε αυτές τις ευμενείς οικονομικές και πολιτικές συνθήκες αναδείχθηκε η προσωπικότητα του ατόμου και αναζητήθηκαν νέα πρότυπα θεώρησης του βίου.[4] Και η επιστροφή στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, καθώς και η ανάπτυξη της αρχαιογνωσίας και άλλων συναφών επιστημονικών κλάδων δεν θεωρείται πλέον η αιτία, αλλά ένα από τα επακόλουθα των νέων αυτών συνθηκών, με καθοριστικό ρόλο στην ωρίμανση των αναγεννητικών τάσεων.[5] Επίσης πρέπει

(«Τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν Ἀναγέννησιν», *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 5, 1954-1955, 126-138 και σε αναδημοσίευση στην συναγωγή μελετών *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, 229-243), καθώς και στο εκτενέστερο «Ἀναγέννησις καὶ Ἀναγεννήσεις. Ἑλληνικαὶ ἀνακεφαλαιώσεις» (*Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, ό.π., 130-228). Βλ. και K. Setton, *Το βυζαντινό υπόβαθρο της Ιταλικής Αναγέννησης*, Αθήνα 1989 και Ν. Οικονομίδης, Η Αναγέννηση και το Βυζάντιο, στον τόμο *Βυζάντιο και Ευρώπη. Α΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985*, Αθήνα 1987, 247-253.

3. Το οποίο έχει ανατυπωθεί πολλές φορές, έχει μεταφρασθεί σε πάρα πολλές γλώσσες (και στα ελληνικά μόλις προ επτά ετών: *Ο πολιτισμός της Αναγέννησης στην Ιταλία*, Αθήνα 1997) και αποτελεί έκτοτε σημείο αναφοράς όσων ασχολούνται με την Αναγέννηση, όσο και αν ορισμένα σημεία και επί μέρους λεπτομέρειες έχουν αναθεωρηθεί από την νεότερη έρευνα.

4. Για τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες στα ιταλικά κρατίδια βλ. τελευταία Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, *Ιταλική Αναγέννηση. Τέχνη και κοινωνία-τέχνη και αρχαιότητα*, Αθήνα 2004, 17-51, με άφθονη βιβλιογραφία.

5. Χάριν πληρότητος δεν πρέπει επίσης να παραλείψουμε να σημειώσουμε ότι υπήρξαν και περιπτώσεις ιστορικών που υποτίμησαν τον παράγοντα της ελληνικής συμβολής, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον γερμανό G. Voigt (1827-1891) και το βιβλίο του «*Die Wiederbelebung des classischen Alterthums oder das erste Jahrhundert des Humanismus*», που εκδόθηκε για πρώτη φορά στο Βερολίνο το 1859, και γνώρισε πολλές ανατυπώσεις. Και το βιβλίο του N. Festa, *Umanesimo*, Bologna 1935 και 1940^2, το οποίο προσφάτως κυκλοφόρησε μεταφρασμένο και στα ελληνικά (*Ουμανισμός. Τα κλασσικά γράμματα στην Αναγέννηση*, Αθήνα 1997), απηχεί εν μέρει παρόμοιες τάσεις.

να σημειωθεί και η επισήμανση ότι βεβαίως δεν υπήρξε απότομη μετάβαση από τον «σκοτεινό» Μεσαίωνα στη «φωτεινή» αναγέννηση. Υπήρξε σταδιακή εξελικτική πορεία, και μερικές φορές διευρύνονται τα χρονικά όρια: γίνεται πλέον λόγος και για «αναγέννηση» πριν από την αναγέννηση, του δωδεκάτου και δεκάτου τρίτου αιώνα.[6] Βεβαίως ο παράγοντας της ελληνικής συμβολής δεν αναιρείται από αυτήν την ευρύτερη οριοθέτηση της Αναγέννησης. Το θέμα έχει σχέση και με τη γενικότερη αντιμετώπιση της ελληνικής γλώσσας στον δυτικό Μεσαίωνα. Πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι μία παλαιότερη άποψη, σύμφωνα με την οποία κατά τον Μεσαίωνα η ελληνομάθεια στη Δύση ήταν σχεδόν ανύπαρκτη, είναι εσφαλμένη και δεν γίνεται πλέον δεκτή. Παρά τις –κατά καιρούς σφοδρότατες– πολιτικές και δογματικές αντιθέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης, τα ελληνικά, όσο και αν η εκμάθησή τους παρουσίαζε δυσκολίες (χαρακτηριστική η έκφραση *graeca sunt, non leguntur* [=ελληνικά είναι, δεν διαβάζονται]), ποτέ δεν έπαψαν να αποτελούν αντικείμενο μελέτης και σπουδής στον δυτικό Μεσαίωνα. Ο πρώτος λόγος είναι το ότι είχαν περιβληθεί με ιδιαίτερη αίγλη, μαζί με τα εβραϊκά και τα λατινικά, ως μία από τις τρεις ιερές γλώσσες (*sacrae linguae* τις είχε χαρακτηρίσει ο επίσκοπος Σεβίλλης Ισίδωρος [570-636], στο έργο του *Etymologiae* IX 1,3). Αλλά είναι ευνόητο ότι και λόγοι πρακτικοί ήταν ένας άλλος παράγοντας που παρώθησε προς την σπουδή των ελληνικών, η διευκόλυνση δηλαδή της επικοινωνίας και των επαφών σε ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων: από τις πιο απλές εμπορικές συναλλαγές (για τις οποίες αρκούσαν κάποιες στοιχειώδεις γνώσεις της «καθομιλουμένης») έως τις επίσημες ανταλλαγές απεσταλμένων και πρέσβεων προς συζήτηση και διακανονισμό των εκκρεμών υποθέσεων και των σημείων τριβής και αντιπαράθεσης στα εκκλησιαστικοπολιτικά θέματα, που είναι ευνόητο ότι προϋπέθεταν συστηματι-

6. Βλ. κυρίως C. Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century,* Cambridge, Mass. 1927. Το θέμα των ουσιωδών διαφορών της Αναγέννησης από την «ανανέωση» ή «αναβίωση» του ενάτου αιώνα (γνωστή και ως καρολίγγεια Αναγέννηση) και από την αντίστοιχη του δωδεκάτου αιώνα το έχει εξετάσει ο E. Panofsky, *Renaissance and Renascences in Western Art,* New York 1972: βλ. Δ. Ζακυθηνός, 'Αναγέννησις καὶ 'Αναγεννήσεις, ό. π., 147-149, και Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, *Ιταλική Αναγέννηση,* ό. π., 91-94.

κότερη, αν όχι άριστη, γνώση της γλώσσας, ώστε να κατανοούνται και να διατυπώνονται με ακρίβεια ακόμα και τα πολυπλοκότερα διανοήματα. Και καθώς το Βυζάντιο ήταν η υπερδύναμη της εποχής τουλάχιστον έως τον δωδέκατο αιώνα, είναι ευνόητο ότι οι γείτονες του Βυζαντίου είχαν πολύ περισσότερη ανάγκη να μαθαίνουν ελληνικά[7] – κάτι αντίστοιχο (και τηρουμένων των αναλογιών) με την κυριαρχία της αγγλικής στις μέρες μας. Το πανόραμα των ελληνικών σπουδών στην Δύση για ένα ευρύτατο διάστημα, από τον τέταρτο έως τον δέκατο πέμπτο αιώνα το προσφέρει ο W. Berschin, στο βιβλίο του *Griechisch-lateinisches Mittelalter: von Hieronymus zu Nikolaus von Kues* (Bern-München 1980):[8] από τη συνθετική αυτή επισκόπηση προκύπτει ότι οι ελληνομαθείς Λατίνοι λόγιοι ήταν πολυάριθμοι, και η εικόνα είναι επιβλητική, ιδίως αν αναλογιστούμε ότι κατά το ίδιο διάστημα η λατινομάθεια των Βυζαντινών μετά τον έκτο αιώνα (ώς τον οποίο τα λατινικά ήταν, όπως και τα ελληνικά, επίσημη

7. Πολλές λεπτομέρειες βεβαίως για το ποιες ακριβώς μορφές είχε λάβει η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στη Δύση (η οποία συχνά εναπέκειτο σε ατομικές πρωτοβουλίες), δεν διαθέτουμε. Κάποια γενική εικόνα είναι δυνατό να αποκτήσουμε από τα χειρόγραφα ευρήματα, όπως τα διάφορα δίγλωσσα (ελληνολατινικά και λατινοελληνικά) *γλωσσάρια*, τα *ερμηνεύματα* (εγχειρίδια που συνήθως αποτελούνταν από βασικό γλωσσάριο, από λεξιλόγιο ταξινομημένο κατά θεματικές κατηγορίες, από υποδείγματα διαλόγων και από γραμματικές ασκήσεις), καθώς και από διάφορα εγχειρίδια γραμματικής (βλ. M. Peri, Neograeca Medii Aevi Romanici, *Αρχές της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου Neograeca Medii Aevi*, Βενετία 1993, 503-544). Και βεβαίως σημαντική βοήθεια στην εκμάθηση των ελληνικών προσέφεραν τα πολυάριθμα δίγλωσσα χειρόγραφα της Βίβλου. Το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα είναι η περίπτωση του γνωστού ουμανιστή Ambrogio Traversari (1386-1439), μεταφραστή του Διογένους Λαερτίου, του Διονυσίου του Αρεοπαγίτη και άλλων πατερικών κειμένων: ο ίδιος γράφει ότι άρχισε να μαθαίνει τα ελληνικά με παράλληλη ανάγνωση και αντιπαραβολή ενός ελληνικού ψαλτηρίου και της λατινικής του μετάφρασης: βλ. N. G. Wilson, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση. Ελληνικές σπουδές κατά την ιταλική Αναγέννηση*, Αθήνα 1994, 70.

8. Το οποίο κυκλοφορεί μεταφρασμένο και στα ελληνικά: *Ελληνικά γράμματα και λατινικός Μεσαίωνας. Από τον Ιερώνυμο ώς τον Νικόλαο Κουσανό*, Θεσσαλονίκη 1998 (για την μετάφραση βλ. τις παρατηρήσεις του Σ. Λαΐτσου, *Byzantinische Zeitschrift* 94, 2001, 702-704 και του M. Hinterberger, *Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinistik* 52, 2002, 336-337).

γλώσσα του Ανατολικού Ρωμαϊκού κράτους), περιορίστηκε, και, με κάποιες μεμονωμένες εξαιρέσεις, χρειάστηκε να φθάσουμε σχεδόν στον δέκατο τρίτο αιώνα για να παρατηρηθεί και πάλι ακμή της σπουδής τους,[9] την εποχή δηλαδή πλέον που το Βυζάντιο, έχοντας αρχίσει να παρακμάζει, στρέφεται προς τη Δυτική Ευρώπη, όπου αναδύονταν νέες πολιτικές δυνάμεις και ηγεμονίες.

Πρέπει επίσης να ληφθεί υπ' όψιν ότι παρά τον χωρισμό σε ανατολικό και δυτικό ρωμαϊκό κράτος (το 495), πάντοτε υπήρχαν ελληνόγλωσσοι θύλακες στην ιταλική χερσόνησο, όπου το Βυζάντιο κατείχε μεγάλες εκτάσεις ώς το 1071. Επίσης και πριν, αλλά και μετά την απώλεια των ιταλικών κτήσεων του Βυζαντίου υπήρχε ακμαία επιτόπια παραγωγή και αντιγραφή ελληνικών χειρογράφων σε όλα τα μεγάλα μοναστηριακά κέντρα της Ιταλίας, και κυρίως στην κάτω Ιταλία και την Σικελία.[10] Τα κωδικογραφικά αυτά εργαστήρια αναζητούσαν τα πρότυπα των έργων που επρόκειτο να αντιγραφούν σε χειρόγραφα που έφταναν από το Βυζάντιο, είτε ως δώρα προς τους τοπικούς ηγεμόνες, είτε προερχόμενα από τις αναζητήσεις των ταξιδιωτών εν γένει στην ελληνική ανατολή, οι οποίοι, επιστρέφοντας στον τόπο καταγωγής τους μετέφεραν και τα πολύτιμα αυτά μνημεία της συλλογής τους.[11]

9. Για τη λατινομάθεια των βυζαντινών βλ. Λ. Μπενάκης, *Βυζαντινή Φιλοσοφία. Κείμενα και Μελέτες*, Αθήνα 2002, 187-197, και του ιδίου, Latin Literature in Byzantium. The Meeting Point of two Cultures, στον τόμο *The Idea of European Community in History. Conference Proceedings*, vol. I, Athens 2003, 133-140.

10. Για το θέμα αυτό υποδειγματική είναι η συνθετική εργασία του P. Canart, Le livre grec en Italie meridionale sous les regnes normand et souabe: aspects materiels et sociaux, που είχε παρουσιασθεί στο 15ο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο των Αθηνών το 1976 και δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Scrittura e Civiltà* 2, 1978, 103-162. Βλ. επίσης G. Cavallo, La trasmissione scritta della cultura greca antica in Calabria e in Sicilia tra i secoli X-XV, *Scrittura e Civiltà* 4, 1980, 157-245 και J. Irigoin, L' Italie méridionale et la transmission des textes grecs du VIIe au XIIe siècle, στον τόμο *Ο Ιταλιώτης Ελληνισμός από τον έβδομο στον δωδέκατο αιώνα*, Αθήνα 2001, 83-98.

11. Ο ιταλός λόγιος Φραγκίσκος Φίλελφος (1398-1481), που εκτός των άλλων έχει αφήσει και εκτενή αλληλογραφία στα ελληνικά (εκδεδομένη από τον E. Legrand, *Cent dix lettres grecques de Francois Filelfo*, Paris 1892) όταν το 1427 επέστρεψε στη Βενετία μετά από επταετή παραμονή στην Κωνσταντινούπολη, γράφει χαρακτηριστικά ότι

Ο Φραγκίσκος Φίλελφος

Όλα αυτά εξηγούν γιατί οι αναγεννητικές τάσεις της Δύσης συναντήθηκαν με τον βυζαντινό ανθρωπισμό ακριβώς στον χώρο της ιταλικής χερσονήσου. Στα μικρά χρονικά πλαίσια μίας διάλεξης φυσικά δεν είναι δυνατόν να θίξουμε όλες τις γοητευτικές λεπτομέρειες που συνθέτουν τα καθέκαστα του πνευματικού αυτού κινήματος. Θα αρκεστούμε να παραθέσουμε μερικά μόνο και χαρακτηριστικά περιστατικά του ιδιότυπου αυτού διαλόγου, αρχίζοντας από τον

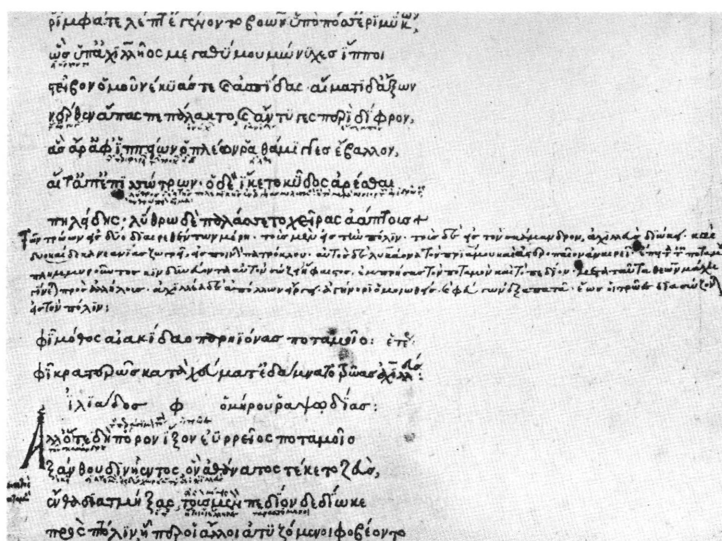
δύο ήταν τα πολυτιμότερα πράγματα που έφερε μαζί του: η γυναίκα του Θεοδώρα (κόρη του Ιωάννη Χρυσολωρά και ανιψιά του Μανουήλ Χρυσολωρά, στον οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω) και η συλλογή των ελληνικών χειρογράφων (βλ. Α. Α. Κύρου, *Βησσαρίων ο Έλλην*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1947, 175).

Πετράρχη και τον Βοκκάκιο, οι οποίοι κατά κοινή ομολογία ήταν από τους πρωτεργάτες του ουμανισμού.[12] Οι ποιητές αυτοί χρωστούν βεβαίως τη φήμη τους στα ποιήματα και τα έργα τους εν γένει στην τοσκανική διάλεκτο: πάντως οι σύγχρονοί τους λόγιοι τους εκτιμούσαν περισσότερο για τα έργα τους στα λατινικά και κυρίως για τον όγκο των εγκυκλοπαιδικών πληροφοριών που μπορούσαν να βρουν στις αρχαιογνωστικές αυτές συνθέσεις τους (τις *Epistolae Familiares* του Πετράρχη, και την *Genealogia Deorum Gentilium* του Βοκκακίου). Όπως και να έχει το πράγμα, σε σχέση με το θέμα μας πρέπει να σημειωθεί ότι σε πρωτοβουλίες τους οφείλεται η πλήρης μετάφραση του Ομήρου στα λατινικά. Ο Πετράρχης είχε γνωριστεί και είχε γόνιμες επιστημονικές συζητήσεις με έναν βυζαντινό λόγιο, πρεσβευτή του αυτοκράτορα Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνού (1347-1354), τον Νικόλαο Σιγηρό, από τον οποίο έλαβε ως δώρο ένα χειρόγραφο του Ομήρου (που έχει διασωθεί έως τις μέρες μας, σήμερα φυλάσσεται στην Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη του Μιλάνου με την ένδειξη I 98 inf. και περιέχει την *Ιλιάδα*). Δυστυχώς όμως ο Πετράρχης δεν μπορούσε να το διαβάσει, παρά το ότι είχε διδαχθεί ελληνικά, όχι επαρκώς όμως, όπως φαίνεται, από τον περίφημο λόγιο και κληρικό Βαρλαάμ τον Καλαβρό[13] στην παπική αυλή της Avignon. Έκρινε λοιπόν ότι ήταν απαραίτητο να μεταφρασθεί ο Όμηρος, και το έργο αυτό το ανέλαβε άλλος περίφημος λόγιος από την Καλαβρία, και αυτός μαθητής του Βαρλαάμ, ο Λεόντιος Πιλάτος: γύρω στο 1358/59 τελείωσε η μετάφραση των πέντε πρώτων ραψωδιών, ενώ για την ολοκλήρωση της μετάφρασης καθοριστικός ήταν ο ρόλος του Βοκκακίου, που ενεθάρρυνε τον Λεόντιο να συνεχίσει το έργο του: η εργασία συμπληρώθηκε μετά από δεκαετία περίπου.[14] Σύμφωνα με την παράδοση ο Πετράρχης πέθανε στις 23

12. Από την αφθονότατη βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά L. D. Reynolds-N. G. Wilson,*Αντιγραφείς και φιλόλογοι. Το ιστορικό της παράδοσης των κλασικών κειμένων*, Αθήνα 1981, 153-160 και G. Highet, *Η κλασική παράδοση. Ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, Αθήνα 1998, 141-167.

13. Για την προσωπικότητα του Βαρλαάμ βλ. τη διάλεξη του M. Hinterberger στον τόμο αυτόν.

14. Τις λεπτομέρειες και τα καθέκαστα τα έχει εξετάσει λεπτομερώς ο A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Venezia - Roma 1964.

Στίχοι της Ομηρικής Ιλιάδος στον κώδ. Ambros. Gr. I. 98 inf.

Ιουλίου του 1374 σχολιάζοντας αυτόν τον τόμο, έχοντας ολοκληρώσει τα σχόλια στην *Ιλιάδα* και στις δύο πρώτες ραψωδίες της *Οδυσσείας*.[15]

Τα βήματα των πρωτοπόρων Πετράρχη και Βοκκακίου τα ακολούθησαν και οι μαθητές τους, οι φλωρεντινοί Colluccio Salutati και Giovanni Angelo da Scarperia, οι οποίοι είχαν την ευκαιρία να συνεργαστούν με έλληνα δάσκαλο των ελληνικών, τον διάσημο Μανουήλ Χρυσολωρά.[16] Ο Χρυσολωράς, επιτυχημένος διδάσκαλος στην Κωνσταντινούπολη, έγινε γνωστός στους συναδέλφους του στη Δύση αρχικά ως διπλωμάτης, όταν με τον Δημήτριο Κυδώνη

15. Βλ. R. Pfeiffer, *Ιστορία της κλασσικής φιλολογίας από το 1300 μέχρι το 1850,* Αθήνα 1980, 17.

16. Για τα καθέκαστα των βιογραφικών του Χρυσολωρά χρησιμότατη παραμένει η συνθετική επισκόπηση του G. Cammelli, *I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo, I. Manuele Crisolora,* Firenze 1941. Βλ. επίσης I. Thomson, Manuel Chrysoloras and the Early Italian Renaissance, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 7, 1966, 63-82.-Wilson, ό. π., 26-34.-Χρύσα Μαλτέζου, Ένας φωτισμένος Βυζαντινός δάσκαλος στη Φλωρεντία: Μανουήλ Χρυσολωράς, στον τόμο *Ορθοδοξία και Οικουμένη. Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄*, Αθήνα 2000, 531-540.

έφθασαν το 1395 στη Βενετία ως απεσταλμένοι του αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγου, ο οποίος από το 1391 που ανέβηκε στον θρόνο πραγματοποίησε πάμπολλα ταξίδια και προσέγγισε τους σημαντικότερους ηγεμόνες της εποχής του, προσπαθώντας να τους παρακινήσει να βοηθήσουν το Βυζάντιο. Αφήνοντας τις ιστορικές λεπτομέρειες,[17] μας ενδιαφέρει ότι ο Χρυσολωράς επέστρεψε με τον αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη συνοδευόμενος από τον Scarperia, ο οποίος εκεί διδάχθηκε συστηματικότερα τα ελληνικά για μια πενταετία και συγχρόνως άρχισε να αναζητεί χειρόγραφα ελλήνων κλασικών, τα οποία μετέφερε στη Δύση. Ακολούθησε επίσημη πρόσκληση εκ μέρους της φλωρεντινής διοίκησης στον Χρυσολωρά να διδάξει στο «Στούδιον» της πόλης, που έγινε δεκτή: από το 1396 ο Χρυσολωράς εγκαταστάθηκε στην Φλωρεντία και άρχισε τα μαθήματά του. Ήταν ο πρώτος της σειράς των βυζαντινών λογίων, που, όπως θα δούμε παρακάτω, έγιναν πλέον περιζήτητοι, το μήλον της έριδος θα μπορούσαμε να πούμε, μεταξύ των ιταλικών πολεων: η μία μετά την άλλη επεδίωκαν να προσελκύσουν στο δικό τους πανεπιστήμιο κάποιον από αυτούς για να αναλάβει την διδασκαλία των ελληνικών. Ο Leonardo Bruni, ο Poggio Bracciolini, ο Ambrogio Traversari και άλλοι φημισμένοι ουμανιστές ήταν μαθητές του. Ο Χρυσολωράς βεβαίως χρειάστηκε εκτός από δάσκαλος, να λειτουργήσει και πάλι με την αρχική του ιδιότητα, του διπλωμάτη, όταν από το 1400 και για μία τριετία ακολουθεί τους σημαντικότερους σταθμούς του Μανουήλ Παλαιολόγου στην πορεία του στην Δύση και επιστρέφει μαζί του στην Κωνσταντινούπολη το 1403. Διδάσκει εκεί για πέντε χρόνια, και μεταξύ των μαθητών του ήταν και ο περίφημος Guarino από την Verona της Ιταλίας.[18] Ακολουθεί δεύτερη περίοδος διπλωματικών του ταξιδιών, από την

17. Για τις οποίες βλ. λεπτομερώς J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship,* New Brunswick-New Jersey 1969.

18. Αν ο Χρυσολωράς ήταν ο πρώτος έλληνας που δίδαξε ελληνικά στην Ιταλία, φαίνεται ότι ο Guarino ήταν ο πρώτος ιταλός που πήγε στην Κωνσταντινούπολη με αποκλειστικό σκοπό να σπουδάσει τη γλώσσα. Μάλιστα αναφέρει, με τη συνήθη υπερβολή σε τέτοιες περιπτώσεις, ότι κατά το ταξίδι της επιστροφής στην Ιταλία έπεσε σε τρομερή τρικυμία και είχε την ατυχία να δει να αρπάζουν τα κύματα πολλά από τα κιβώτια με τα πολύτιμα χειρόγραφα που είχε μαζί του: αυτό είχε ως συνέπεια μέσα σε μια νύκτα να ασπρίσουν τα μαλλιά του (βλ. Cammelli, ό.π., 139).

Προσωπογραφία του Μανουήλ Χρυσολωρά

Βενετία στην Γένοβα, στο Παρίσι, στη Βαρκελώνη, στη Ρώμη, στη Φλωρεντία. Πέθανε το 1415 ενώ παρακολουθούσε τις εργασίες της εκκλησιαστικής Συνόδου της Κωνσταντίας. Αυτό είναι το γενικό πλαίσιο της ζωής του επιφανούς αυτού λογίου: εκτός από τις διδακτικές του δραστηριότητες, για τις οποίες κυρίως επαινείται από τους συγχρόνους του, μετέφρασε την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, απέδωσε στα ελληνικά τη λατινική λειτουργία του πάπα Γρηγορίου του Μεγάλου, και συνέταξε και εγχειρίδιο γραμματικής, γνωστό με τον τίτλο *Ερωτήματα*, το οποίο είναι ευνόητο ότι βασίζεται στη μορφή ερωταποκρίσεων, και τυπώθηκε το 1471 στη Βενετία σε ελληνολατινική επιτομή του μαθητή του

Guarino.[19] Πρέπει να σημειωθεί ακόμα ότι ο Χρυσολωράς είχε την ευκαιρία να διατυπώσει και θεωρία για τον τρόπο της μετάφρασης. Όσοι ελληνομαθείς λόγιοι της Εσπερίας είχαν επιχειρήσει ώς τότε μεταφράσεις αρχαίων ελλήνων συγγραφέων στα λατινικά δεν λάβαιναν υπόψιν τις θεωρητικές αρχές των κλασικών λατίνων συγγραφέων –και ιδίως του Κικέρωνα και του Αγίου Ιερωνύμου[20]– και είχαν τη συνήθεια της κατά λέξιν μετάφρασης (verbum pro verbo). Ο Χρυσολωράς αντιθέτως προσεγγίζει τις απόψεις των κλασικών λατίνων θεωρητικών και τονίζει ότι ο μεταφραστής πρέπει να κατανοεί και να αποδίδει το πνεύμα του κειμένου, μένοντας πιστός στο πρωτότυπο, αλλά και σεβόμενος τις ιδιορρυθμίες της λατινικής, ώστε το μεταφρασμένο κείμενο να είναι ευανάγνωστο και κατανοητό. Τη θεωρία του την εφάρμοσαν οι μαθητές του, από τους οποίους ας αναφερθεί ο Leonardo Bruni, γνωστός και ως Aretino (από τον τόπο καταγωγής του, το Arezzo), μεταφραστής διαλόγων του Πλάτωνα, αττικών ρητόρων, αλλά και της πραγματείας του Μ. Βασιλείου *πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, κάτι που βεβαίως σημαίνει ότι το κλασικό αυτό κείμενο της πατερικής σκέψης έγινε απρόσμενα επίκαιρο και επανήλθε στο προσκήνιο για να δοθεί απάντηση ασφαλώς στους επικριτές αυτής της επανασύνδεσης με την αρχαιότητα.[21] Από τον ίδιο κύκλο προερχόταν και ο περίφημος Lorenzo Valla,[22] μεταφραστής του Θουκυδίδη, προστατευόμενος αρχικά των ποντιφίκων της Ρώμης, ο οποίος όμως κατόπιν έπεσε στη δυσμένεια τους, αφού απέδειξε ότι η περίφημος *Κωνσταντίνειος Δωρεά*, το έγγραφο δηλαδή βάσει του οποίου δήθεν ο Μέγας Κωνσταντίνος είχε δωρίσει

19. Μαζί με ένα άλλο εγχειρίδιο γραμματικής, την *'Επιτομὴ τῶν ὀκτὼ τοῦ Λόγου μερῶν* (Milano 1476) του Κωνσταντίνου Λάσκαρι, αποτελούν ως γνωστόν τα δύο πρώτα τυπωμένα ελληνικά βιβλία: βλ. Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Venice 1994, 3-6.

20. Το ζήτημα αυτό μεταξύ άλλων εξετάστηκε στο Ζ΄ πανελλήνιο Συμπόσιο λατινικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 16-19 Οκτ. 2002), με γενικό θέμα «Μεταφραστική θεωρία και πράξη στη λατινική γραμματεία». Τα πρακτικά δημοσιεύθηκαν προσφάτως στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, τόμ. 10 (2002).

21. Για τον Bruni βλ. Pfeiffer, ό. π., 33-34 και Wilson, ό. π., 35-51.

22. Για τον Valla βλ. Pfeiffer, ό.π., 41-48, Reynolds-Wilson, ό.π., 167-169 και Wilson, ό.π., 129-141.

στον πάπα Σίλβεστρο και τους διαδόχους του την Ρώμη και εδάφη της Ιταλίας, ήταν πλαστό.[23]

Οι πρώτες αυτές προσπάθειες των κύκλων που προαναφέραμε, συνεχίστηκαν μερικά χρόνια αργότερα στο πλαίσιο της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, το 1439, όπου πέραν των θεολογικών, πραγματοποιήθηκαν ευρύτερες πνευματικές και επιστημονικές συζητήσεις. Μεταξύ άλλων αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον για τον Πλάτωνα: ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων[24] είχε την ευκαιρία να συντάξει το δοκίμιο *περὶ ὧν Ἀριστοτέλης πρὸς Πλάτωνα διαφέρεται.* Ακολούθησε αργότερα το έργο του Βησσαρίωνος[25] *Ἔλεγχοι τῶν κατὰ Πλάτωνος βλασφημιῶν*, απάντηση στην αρνητική για τον Πλάτωνα συγγραφή άλλου σημαντικού λογίου, του Γεωργίου Τραπεζουντίου,[26] πολυγραφότατου και αυτού, ο οποίος εκτός των άλλων είχε σφοδρότατη διένεξη με τον μαθητή του Χρυσολωρά Guarino σχετικά με θέματα διδασκαλίας της ρητορικής.

Μια παλιά ρομαντική άποψη αναφέρει ότι ο περίφημος Cosimo των Μεδίκων θέλησε να ιδρύσει Ακαδημία παρακινούμενος από την ρητορεία του Γεωργίου Γεμιστού- Πλήθωνος.[27] Σε νέα φάση εισέρχεται η διδασκαλία των ελληνικών στη Φλωρεντία με τη δεκαπενταετή (από το 1457) σχεδόν παραμονή εκεί άλλου διαπρεπούς Κωνσταντινουπολίτη λογίου, του Ιωάννη Αργυρό-

23. Η *Κωνσταντίνειος Δωρεά* είχε αμφισβητηθεί και παλαιότερα, τον Ιανουάριο του 1001, βλ. σχετικά την μελέτη του Τ. Λουγγή στον παρόντα τόμο.

24. Για τον φιλόσοφο του Μυστρά βλ. C. M. Woodhouse, *George Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes,* Oxford 1976, καθώς και πολύ ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Πλήθωνα και την εποχή του με την συμπλήρωση 550 ετών από τον θάνατό του*, Αθήνα-Μυστράς 2003.

25. Βλ. το βιβλίο του Α. Α. Κύρου, που σημειώνεται παραπάνω, σημ. 11 και Wilson, ό. π., 106-128.

26. Ο Γεώργιος Τραπεζούντιος έχει βιογραφηθεί από τον J. Monfasani, *George of Trebizond. A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic,* Leiden 1976. Βλ. και Wilson, ό. π., 143-145.

27. Η άποψη προέρχεται από τον περίφημο πλατωνιστή Marsilio Ficino και διατυπώθηκε στον πρόλογο της λατινικής του μετάφρασης των *Εννεάδων* του Πλωτίνου, που εκδόθηκε στην Φλωρεντία το 1492.

πουλου (1394-1486)[28] που είχε ως θέμα της διδασκαλίας του, εκτός από τον Πλάτωνα, και τον σχολιασμό του Αριστοτέλη. Μαθητής του ήταν και ο Λαυρέντιος ο Μεγαλοπρεπής. Από το 1471 και τουλάχιστον για άλλα δεκαπέντε χρόνια ο Αργυρόπουλος συνέχισε τη διδασκαλία του στη Ρώμη, έχοντας ως μαθητές μεταξύ άλλων τον φιλόλογο και λυρικό ποιητή Angelo Poliziano,[29] αλλά και τον γερμανό διάσημο γερμανό κλασικό φιλόλογο Ιωάννη Reuchlin,[30] ο οποίος, ακολουθώντας προσφιλή συνήθεια των λογίων της Αναγέννησης, είχε εξελληνίσει το όνομά του ως *Καπνίων*. Αναφέρεται μάλιστα και ως ανέκδοτο ότι ο Αργυρόπουλος κατά την πρώτη συνάντησή τους του έδωσε να διαβάσει και να μεταφράσει Θουκυδίδη, και ενθουσιασμένος τόσο για την προφορά όσο και για την απόδοση αναφώνησε *Graecia nostro exilio transvolavit Alpes* (Η Ελλάδα χάρη στην εξορία μας πέρασε τις Άλπεις).[31] Και βεβαίως όχι μόνο η Φλωρεντία και η Ρώμη, αλλά και όλες οι ακμαίες τότε ιταλικές πόλεις έγιναν σημαντικά κέντρα ελληνικής παιδείας. Ονόματα, έργα και τίτλοι βιβλίων θα μπορούσαν να παρατεθούν πολλά. Καθώς όμως εν τω μεταξύ είχε προβάλει δυναμικά στο προσκήνιο η τυπογραφία, κρίνεται προτιμότερο στη συνέχεια να αναφερθούν κάποια στοιχεία σχετικά με την αντίστοιχη δραστηριότητα των ελλήνων λογίων. Η εφεύρεση της τυπογραφίας άνοιξε νέες οδούς και τους έδωσε νέες δυνατότητες, καθώς ήταν φυσικά οι καταλληλότεροι για να επιμε-

28. Για τα βιογραφικά του βλ. Σ. Λάμπρος, *Αργυροπούλεια*, Αθήνα 1910, σελ. ε΄-ρκε΄.– G. Cammelli, *I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo. II. Giovanni Argiropoulo*, Firenze 1941 και Wilson, ό. π., 158-165.

29. Βλ. Pfeiffer, ό. π., 49-54, Reynolds-Wilson, ό. π., 169-173 και Wilson, ό. π., 183-204.

30. Βλ. Pfeiffer, ό. π., 101-105.

31. Το περιστατικό αναφέρεται πρώτα από τον γνωστότατο λόγιο Φίλιππο Schwarzherd, περισσότερο γνωστόν με την εξελληνισμένη μορφή του ονόματός του, «Μελάγχθων» (για τον οποίο βλ. Pfeiffer, 106-110). Σημειωτέον ότι ο Reuchlin είχε αντιταχθεί στη λεγομένη ερασμιακή προφορά, υποστηρίζοντας την προφορά των συγχρόνων του βυζαντινών λογίων, εκφράζοντας βεβαίως ανάλογες σκέψεις και συζητήσεις στους κύκλους του. Βλ. και το κατατοπιστικό λήμμα του M. Hinterberger, Aussprache I. (Griechisch), *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike*, τόμ. 13, Stuttgart 1999, 354-355.

Ο Ιωάννης Αργυρόπουλος

ληθούν και να επιστατήσουν στις εκτυπώσεις Αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Ελληνικά βιβλία τυπώθηκαν σχεδόν σε όλες τις ιταλικές πόλεις που είχαν τυπογραφεία, αλλά τα πρωτεία βεβαίως τόσο σε ποιότητα, όσο και ποσότητα τα έχει η Βενετία.[32] Θυμίζουμε ότι ο Βησσαρίων έγραφε ότι οι συμπατριώτες του θεωρούσαν τη Βενετία ως άλλο Βυζάντιο (*quasi alterum Byzantium*), και έτσι απο-

32. Βλ. τη συνθετική επισκόπηση του Δ. Ζακυθηνού, *Χαλκοτύποις σελίσιν...*Τὰ πεντακόσια ἔτη τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 1978, 614-645 (αναδημοσιευμένο στα *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, ό.π., 311-349), με πλούσια βιβλιογραφία.

φάσισε να αφήσει εκεί τα βιβλία του, που απετέλεσαν τον πυρήνα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης. Και στη Βενετία μετατοπίστηκε σταδιακά το κέντρο των ελληνικών σπουδών, καθώς είχε ανοίξει πλέον και άλλη οδός, από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη αυτή τη φορά προς τη Βενετία, που διέθετε την πολυπληθέστερη, μεταξύ των μεταναστών ελληνική παροικία και αποτελούσε πόλο έλξης για όσους αποφάσιζαν να αναζητήσουν καλύτερη τύχη μακριά από την υπόδουλη Ελλάδα. Ο πρώτος στη σειρά αυτή ήταν ο Μιχαήλ Αποστόλης,[33] κωνσταντινουπολίτης ο ίδιος, που αιχμαλωτίστηκε κατά την άλωση της πόλης, κατόρθωσε να ελευθερωθεί άγνωστο κατω από ποιες συνθήκες, κατέφυγε αρχικά στην Κρήτη και κατόπιν ταξίδευε μεταξύ Ρώμης, Βενετίας και Κρήτης, χωρίς να μπορέσει να βρει ιδανικές συνθήκες για μόνιμη εγκατάστασή του. Δεν ήταν τυχερότερος ο γιος του Αρσένιος,[34] ο οποίος συνέπεσε να φτάσει στη Βενετία την εποχή που βρισκόταν στην κορύφωσή του η δραστηριότητα του τυπογραφείου του Άλδου Μανουτίου, που πολύ γρήγορα ενέταξε στο εκδοτικό του πρόγραμμα αρχαίους έλληνες συγγραφείς, αλλά και άλλα ελληνικά κείμενα. Ο Αρσένιος συνεργάστηκε μερικά χρόνια με τον Άλδο, όμως οικονομικές διαφωνίες τον ανάγκασαν να διακόψει τη συνεργασία και να ξαναγυρίσει στην Κρήτη.[35] Πολλοί άλλοι ήταν οι Έλληνες, συνήθως κρητικοί, λόγιοι που συνεργάστηκαν με τον Άλδο: ο περίφημος Μάρκος Μουσούρος,[36] ο Δημήτριος Δούκας,[37] ο Ιανός Λάσκαρις,[38] και πολλοί άλλοι, σε ένα μεγαλεπήβολο εκδοτικό πρόγραμμα.[39] Και το έργο τους βεβαίως δεν περιοριζόταν μόνο στις ανάγκες του τυπο-

33. Για τα βιογραφικά του βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ελληνες λόγιοι εις την Βενετίαν*, Αθήνα 1965, 75-101.

34. Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, ό. π., 151-177.

35. Επανήλθε βεβαίως στη Βενετία το 1531 και ώς το 1535 που πέθανε συνεργάστηκε και με άλλα τυπογραφεία.

36. Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, ό. π., 103-150 και Wilson, ό. π., 262-276.

37. Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, ό. π., 197-224.

38. Βλ. Wilson, ό. π., 179-182. Επίσης Α. Πάρδος, Οι άξονες της ιδεολογίας του νέου Ελληνισμού στην *άλλη Κωνσταντινούπολη*. Η παρακαταθήκη του Βησσαρίωνα: Λάσκαρης και Μουσούρος ανάμεσα στους Έλληνες της Βενετίας, στον τόμο *Άνθη χαρίτων*, Βενετία 1998, 527-568.

39. Βλ. Wilson, ό. π., 236-262.

γραφείου, αλλά ορισμένοι, όπως ο Μάρκος Μουσούρος και ο Ιωάννης Γρηγορόπουλος δίδασκαν τα ελληνικά στο πανεπιστήμιο της γειτονικής Padova. Επίσης ο Άλδος ίδρυσε και ένα πνευματικό κέντρο, τη *Νεακαδημία*, με ευρύτερους επιστημονικούς στόχους, όπου όλοι οι διάσημοι συνεργάτες του συζητούσαν και ανέλυαν φιλολογικά, φιλοσοφικά και άλλα επιστημονικά θέματα. Βεβαίως σε όλες τις πόλεις της Ιταλίας υπήρχαν ανάλογες Ακαδημίες, αλλά η διαφορά ήταν πως ο Άλδος όρισε ότι ήταν αφιερωμένη στις ελληνικές σπουδές, και υποχρεωτικά οι συζητήσεις έπρεπε να γίνονται στα ελληνικά: μάλιστα όποιος παραβίαζε αυτόν τον κανόνα πλήρωνε πρόστιμο. Εκτός των Ελλήνων και των Ιταλών, πρέπει να σημειωθεί ότι συμμετείχαν και λόγιοι από άλλες χώρες της Ευρώπης, όπως ο περίφημος Έρασμος.[40]

Το σύνολο της εκδοτικής παραγωγής ο ενδιαφερόμενος μπορεί να το αναζητήσει σε σπουδαία βοηθήματα, όπως η παλαιά, αλλά πάντα πολύτιμη *Ελληνική Βιβλιογραφία* του Ε. Legrand (4 τόμοι για τη βιβλιοπαραγωγή του 15ου και του 16ου αιώνα),[41] καθώς και ο νεότερος συλλογικός τόμος για το ελληνικό βιβλίο[42] και προσφάτως η *Χάρτα της Ελληνικής Τυπογραφίας*.[43] Στη συνέχεια θα αρκεστούμε να αναφέρουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα από τους υπέροχους προλόγους που οι έλληνες επιμελητές συνήθιζαν να προτάσσουν στις εκδόσεις τους, τόσο του Άλδου, αλλά και άλλων τυπογραφείων της εποχής, στους οποίους θίγονται πολύ ενδιαφέροντα θέματα. Κάνουν λόγο π.χ. για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν, καθώς γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι δεν αρκούσε η απλή αναπαραγωγή του χειρογράφου, και ότι τα μειονεκτήματά του συνήθως πολλαπλασιάζονταν με την άκριτη στοιχειοθεσία. Και αυτό έχει σχέση με τις συνθήκες της τυπογραφικής τέχνης στα πρώτα εκείνα στάδιά της, τελείως διαφορετικές από τις σημερινές, (όπου ο συγγραφέας παραδίδει το κείμενό

40. Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, ό. π., 225-240 και Wilson, ό. π., 226-236.

41. Ε. Legrand, *Bibliographie Hellenique ... XVe et XVIe siècles*, Paris 1885-1906.

42. Αικατερίνη Κουμαριανού-Λουκία Δρούλια-Evro Layton, *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα 1986.

43. Κ. Στάικος, *Χάρτα της ελληνικής τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική Αναγέννηση της Δύσης*, Αθήνα 1989.

Ο Μάρκος Μουσούρος

του έτοιμο στον εκδότη, γραμμένο συνηθέστατα από τον ίδιο στον προσωπικό του ηλεκτρονικό υπολογιστή), αλλά και αρκετά διαφορετικές και από τις παραδοσιακές τεχνικές της τυπογραφίας, που σχεδόν έχουν σβήσει. Σήμερα πάντα ως σημείο αναφοράς υπάρχει το αυτόγραφο του συγγραφέα. Οι λόγιοι εκείνης της εποχής βεβαίως δεν είχαν αυτή τη δυνατότητα, καθώς δεν σώζονται αυτόγραφα αρχαίων, αλλά και βυζαντινών συγγραφέων της πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής εποχής. Έπρεπε λοιπόν ο επιμελητής ενός βιβλίου να λειτουργήσει ως «κριτικός του κειμένου», να βρει και άλλα χειρόγραφα του ίδιου έργου, να συγκρίνει τις διαφορές και να προσπαθήσει να επιτύχει την καλύτερη δυνατή εικόνα του κειμένου. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει στην πρώτη πλήρη ελληνική έκδοση του Πλάτωνα (Φλωρεντία 1488) ο Δημήτριος Χαλκο-

κονδύλης:[44] *σφόδρα γὰρ ἡμῖν πλειόνων ἕνεκα διὰ σπουδῆς ἐγένετο, ἐφ' ὅσον οἷόν τε ἦν διορθώσασθαι τά τε 'Ομήρου ποιήματα προχρησαμένους καὶ τοῖς τοῦ Εὐσταθίου ὑπομνήμασι καὶ τὰ τῶν συγγραφέων περί αὐτοῦ πεποιημένα,* και δεν διστάζει να ομολογήσει τις αδυναμίες του: *διὰ τὴν τῶν ἀντιγράφων διαφθορὰν οὔτε τὸ τῆς διανοίας ὑγιὲς ἀπαρτίζεται.*[45] Ο ίδιος πάλι στην έκδοση του Λεξικού της Σούδας (1499) επισημαίνει ότι *ἔστι δ' ὧν οὐχ οἷός τ' ἐγένετο τῆς προσηκούσης διορθώσεως τετυχηκέναι.*[46] Και παρεμφερή σημειώνουν και άλλοι λόγιοι, π.χ. ο Μάρκος Μουσούρος: *μηδὲν ἡμῶν παρὰ τὰ ἐν ἀντιγράφοις ἀνηκέστως οὖσι διεφθαρμένοις ῥιψοκινδύνως καινοτομεῖν τολμησάντων.*[47] Ο Δημήτριος Δούκας στην έκδοση των *Ηθικών* του Πλουτάρχου το 1509 στιγματίζει τη συνήθεια όσων βρίσκουν τυπογραφικά λάθη σε μια έκδοση και κατακρίνουν: *πολλοὶ μὲν ἀπείρως ἔχοντες τῆς περὶ τὸ διορθοῦν φιλοπονίας ἤ, βέλτιον εἰπεῖν, ταλαιπωρίας καὶ τοῦ γνῶθι σαυτὸν ἀμνημονοῦντες, ὅλως τε σοφοὶ δοκεῖν ἐφιέμενοι, μεγάλῃ τῇ φωνῇ λαρυγγίζουσιν: «ὀξεῖα ἀντὶ βαρείας ἐτέθη. Παῖε, παῖε τὸν κατάρατον, διέφθαρται γὰρ ἡ βίβλος ἣν ἐκεῖνος ἐπετέτραπτο κατασκευάσαι τοῖς φιλολόγοις ὁλοσχερῆ τε καὶ ἀνενδεᾶ».*[48]

Συχνότατα στους προλόγους διαφημίζεται το περιεχόμενο του έργου και αναζητείται τρόπος ώστε να παρακινηθεί ο πελάτης να αγοράσει το βιβλίο. Ευρηματικός είναι ο τρόπος που προλογίζει την έκδοση (Βενετία 1499) του *Μεγάλου Ετυμολογικού* –βυζαντινής λεξικογραφικής συλλογής του δεκάτου αιώνα– ο Μάρκος Μουσούρος:

44. Ο οποίος δίδαξε ελληνικά στην Padova από το 1463 ώς το 1472 και στη Φλωρεντία από το 1475 ώς το 1491: για τα βιογραφικά του βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Οι Χαλκοκονδύλαι*, Αθήνα 1926, 171-211.– G. Cammelli, *I dotti bizantini e le origini dell'umanesimo. III. Demetrio Calcondila*, Firenze 1954 και Wilson, ό. π.,175-179.

45. Legrand, ό.π., 14.

46. Legrand, ό.π., 65.

47. Legrand, ό.π., 54 (στην έκδοση *'Επιστολαὶ διαφόρων φιλοσόφων, ρητόρων, σοφιστῶν...*, Βενετία 1499).

48. Legrand, ό.π., 93.

Ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης

Κρὴς γὰρ ὁ τορνεύσας, τὰ δὲ χαλκία Κρὴς ὁ συνείρας·

Κρὴς ὁ καθέν στίξας· Κρὴς ο μολυβδοχύτης·

Κρὴς δαπανᾷ νίκης ὁ φερώνυμος· αὐτὸς ὁ κλείων

Κρὴς τάδε. Κρησίν ὁ Κρὴς ἤπιος αἰγίοχος.[49]

49. Παραθέτουμε και τη μετάφραση του Λ. Πολίτη, *Ποιητική Ανθολογία,* τόμ. Β΄, Αθήνα 1975, 146: *Κρητικός είναι αυτός που τα σκάλισε* [δηλ. τα τυπογραφικά στοιχεία], *Κρητικός κι αυτός που αράδιασε τους χάλκινους τύπους, Κρητικός αυτός που τα κέντησε ένα ένα, Κρητικός αυτός που τα έχυσε στο μολύβι· και Κρητικός κάνει τα έξοδα, εκείνος που έχει το όνομα της νίκης· Κρητικός κι αυτός που γράφει τούτο το εγκώμιο. Στους Κρητικούς παραστέκεται ευνοϊκός ο Δίας ο κρητικός.*

Ας σημειωθεί ότι υπάρχει και μία περίπτωση χρησιμοποίησης μονοτονικού, σε έκδοση της *Καινῆς Διαθήκης* του 1514, ως τμήμα της περίφημης *Πολυγλώττου Βίβλου*.[50] Την επιμέλεια των ελληνικών την είχε ο παλιός συνεργάτης του Αλδου Μανουτίου, ο Δημήτριος Δούκας, που ήδη αναφέρθηκε, ο οποίος από την πρώτη δεκαετία του δέκατου έκτου αιώνα είχε μετοικήσει στην Ισπανία. Στον πρόλογό του ο Δούκας εξηγεί γιατί προτίμησε αντί για τόνο να τοποθετήσει κεραία: *οὐ μέντοι τόνος αὐτὴ ἑλληνικὸς ὑπολαβέσθω, ἀλλὰ γνωμόνιόν τι καὶ σημεῖον ὑφ' οὗ ἀπευθύνοιτ' ἂν ὁ φιλομαθής, ὥστε μὴ διαμαρτάνειν ποτὲ ἐν τῇ ἐκφορᾷ καὶ εὐρυθμίᾳ τῶν λέξεων*.[51]

Συχνότατα επανέρχεται επίσης η ιδέα μιας «σταυροφορίας» της Ενωμένης Ευρώπης προς απελευθέρωση της υπόδουλης Ελλάδας. Χαρακτηριστικός ο πρόλογος του Μάρκου Μουσούρου στην έκδοση των *῾Απάντων* του Πλάτωνα (Βενετία 1513): από την εκτενέστατη (200 στίχοι) ωδή του στον Πλάτωνα[52] θα αναφέρουμε μόνο το σημείο που καλείται ο αρχαίος φιλόσοφος να κατέλθει από τους ουρανούς και να συναντήσει τον πάπα Λέοντα Ι΄ (*Δία ἐπιχθόνιο* κατά τον Μουσούρο) και να του ζητήσει να χρησιμοποιήσει το κύρος του ώστε να παύσουν οι εχθροπραξίες μεταξύ των ηγεμόνων της Ιταλίας (*παῦσον ἄναξ χάρμην ἐμφύλιον*) και να τους ζητήσει να στραφούν προς απελευθέρωση της

50. Της τετράτομης έκδοσης δηλαδή της *Παλαιᾶς* και *Καινῆς Διαθήκης* σε παράλληλους τόμους με το εβραϊκό και το αραμαϊκό κείμενο, την απόδοση των εβδομήκοντα, το ελληνικό κείμενο της *Καινῆς Διαθήκης* και την λατινική τους μετάφραση. Η έκδοση είναι γνωστή και ως Complutensis, από την λατινική ονομασία –Complutum– της ισπανικής πόλης Alcalà, όπου τυπώθηκε με πρωτοβουλία του περίφημου καρδιναλίου Φραγκίσκου Jimenez de Cisneros. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο συγκεκριμένος καρδινάλιος είναι ο πρωταγωνιστής του θεατρικού έργου (του 1960) του Henry de Montherlant, *Ο Καρδινάλιος της Ισπανίας*, που μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Π. Πρεβελάκη (στο έργο του οποίου, ως γνωστόν, τόσο το λογοτεχνικό, όσο και το επιστημονικό, συναντώνται συχνά θέματα σχετικά με τον αναγεννησιακό πολιτισμό) και δημοσιεύθηκε το 1980. Βλ. και Δ. Φίλιας, Συμβολή στη μελέτη του μεταφραστικού έργου του Παντελή Πρεβελάκη. Το γαλλικό θέατρο, στον τόμο *Κρήτη και Ευρώπη. Συγκρίσεις, συγκλίσεις και αποκλίσεις στη λογοτεχνία*, Βάρβαροι Κρήτης 2001, 279-286.

51. Legrand, ό.π., 116.

52. Legrand, ό.π., 106-112 και Γ. Σηφάκης, Μάρκου Μουσούρου του κρητός ποίημα εις τον Πλάτωνα, *Κρητικά Χρονικά* 8(1954), 366-394.

Κωνσταντινούπολης. Και το 1516 αφιερώνει μια έκδοση του Παυσανία στον Ιανό Λάσκαρι: εξαίρει τις ενέργειες του τελευταίου ως διπλωμάτη σε όλες τις αυλές και κατηγορεί ότι είναι αισχρό να ερίζουν για μια-δυο ασήμαντες πόλεις οι ηγεμόνες της Ευρώπης και να αφήνουν τους αθέους να κατέχουν τόσες σπουδαίες ελληνικές πόλεις. Εύχεται και εκφράζει την αισιοδοξία του για σύντομη απελευθέρωση, ώστε όποιος θέλει να επισκεφθεί την Ελλάδα χωρίς προβλήματα έχοντας το βιβλίο του Παυσανία ως οδηγό.[53] Μπορεί οι αισιόδοξες προβλέψεις του Μουσούρου να μην επαληθεύθηκαν, αλλά οι απόψεις αυτές φανερώνουν ότι οι Έλληνες λόγιοι της διασποράς δεν ήταν αποκομμένοι από τη σύγχρονή τους πραγματικότητα, παρακολουθούσαν τις εξελίξεις της εποχής τους και όπως έχει σημειωθεί κατ' επανάληψιν, συνετέλεσαν στη σφυρηλάτηση και ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης του νέου ελληνισμού.

Καταλήγοντας, πρέπει να σημειώσουμε ότι τη σημασία της συνεισφοράς των Ελλήνων λογίων την έχει απαθανατίσει ποιητικά ο Κωστής Παλαμάς στη μεγάλη λυρική του σύνθεση ο *Δωδεκάλογος του Γύφτου*, και πιο συγκεκριμένα στον έκτο λόγο του ποιήματος, που τιτλοφορείται «ο Θάνατος των Αρχαίων»:[54] όπως έχει γραφεί χαρακτηριστικά, «μια από τις λαμπρότερες σελίδες στην ιστορία του ελληνικού πνεύματος, ποιητικά δοσμένη από το λαμπρότερο, για την εποχή του, λυρισμό, την εναρμόνια κι ιδεοπλάστρα κινύρα του Κωστή Παλαμά».[55]

53. Legrand, ό.π., 150.

54. Οι στίχοι αυτοί δημοσιεύτηκαν το 1907 και απηχούν την «ελληνοκεντρική» άποψη της συμβολής στην Αναγέννηση, που αναφέρθηκε στην αρχή του κειμένου. Σημειωτέον ότι έχουν ως προμετωπίδα την ακόλουθη φράση του ιταλού ποιητή Giacomo Leopardi (1798-1837): «ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν πτῶσιν αὐτῶν, [οἱ Ἕλληνες] φεύγοντες τῆς πατρίδος τὸν ὄλεθρον, ἐγένοντο αὖθις πνευματικοὶ τῆς Εὐρώπης κηδεμόνες», από τον πρόλογο της ιταλικής του μετάφρασης της μονωδίας του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος για την Ελένη-Υπομονή Παλαιολογίνα (σύζυγο του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄), που παρατίθεται από τον Δ. Θερειανό, *Αδαμάντιος Κοραής*, Τεργέστη 1889, 6, από όπου αντλεί ο Παλαμάς.

55. Βλ. Β. Σκουβαράς, *Τα Νεοελληνικά γράμματα. Σύντομο διάγραμμα Ιστορίας της Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα 1976, 236-242.

Η ευρωπαϊκή ισορροπία στον Μεσαίωνα: Η Γερμανοβυζαντινή Συμμαχία

Τηλέμαχος Κ. Λουγγής

Διευθυντής Ερευνών στο ΙΒΕ/ΕΙΕ

Ε*ς Γερμανούς, οἳ νῦν Φράγγοι καλοῦνται,*[1] λέει ο Προκόπιος ο Καισαρεύς και ο Αγαθίας ο Μυριναίος συμπληρώνει: *τὸ γένος τῶν Φράγγων, εἶεν δ'ἂν οὗτοι οἱ πάλαι ὀνομαζόμενοι Γερμανοί.*[2] Ο κλασικιστής Προκόπιος και ο συνεχιστής και διορθωτής του ταυτόχρονα Αγαθίας συμφωνούν σε ένα ακόμα σημείο: η πολεμική δεινότητα των Φράγγων ή Γερμανών είναι ακατάβλητη και προξενεί δέος στον αντίπαλο.[3] Ο πολύ ανώτερος σε λογιότητα από τον Αγαθία Προκόπιος, που έχει επί πλέον επισκεφθεί την Ιταλία ενώ η υπόλοιπη Δύση του είναι γνωστή από αναγνώσεις, αναφέρει ότι πέρα από την Ιταλία και πριν από την Ισπανία υπάρχει η ομιχλώδης Γαλλία, γεμάτη λίμνες και ποτάμια, όπου ο Ρήνος και ο Ροδανός ρέουν αντίθετα ο ένας από τον άλλο, εκεί ζουν και από παλιά οι Γερμανοί ή Φράγγοι, βάρβαρο

1. Προκόπιος, Πολ. Γ', 3, 1 = I, 317 Haury-Wirth.
2. Αγαθίας, Α', 2, 1, σ. 11 Keydell.
3. Προκόπιος, Πολ. ΣΤ', 25, 3-4 = II, 261-262. Αγαθίας, Β', 5, 3-8, σ. 46.

έθνος, μάλλον ασήμαντο στην αρχή.[4] Από τη συνέχεια, προκύπτει ότι αυτοί οι Φράγγοι ή Γερμανοί με την ακατάβλητη στρατιωτική ισχύ κατόρθωσαν να κατακτήσουν ολόκληρη σχεδόν τη Γαλλία, αλλά, δυστυχώς κατά τον Προκόπιο, *ἔστι τὸ ἔθνος τοῦτο τὰ ἐς πίστιν σφαλερώτατον ἀνθρώπων ἁπάντων.*[5] Μέσα λοιπόν από την ομίχλη του άγνωστου Βορρά, αρχίζει να ξεπροβάλλει μια φοβερή στρατιωτική δύναμη, που συνοδεύεται από κακή πρόθεση: οι Γερμανοί...

Κανείς από τους δύο επιφανείς βυζαντινούς ιστορικούς δεν δείχνει να θυμάται ούτε καν να γνωρίζει τον μόλις προγενέστερό τους κατά 180 χρόνια ιστορικό Αμμιανό Μαρκελλίνο από την Αντιόχεια που έγραφε ότι, ήδη επί Μεγάλου Κωνσταντίνου (306-337), ένα πλήθος Φράγγων γέμιζε το Παλάτι[6] και ίσως έτσι να ήταν λιγότερο βάρβαροι από όσο τους παρουσιάζει ο Προκόπιος. Εξ άλλου, πολύ αργότερα, τον 10ο αιώνα ο λόγιος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (945-959) θα αποτυπώσει πολύ καλά την κατάσταση που περιέγραφε ο Αμμιανός Μαρκελλίνος, αναφέροντας ότι οι Φράγγοι ήταν οι κατ' εξοχήν ευνοούμενοι του Μ. Κωνσταντίνου και η συγγένεια αυτή προερχόταν από *τὴν ἄνωθεν τῶν μερῶν ἐκείνων καὶ γενῶν περιφάνειαν καὶ εὐγένειαν.*[7]

Με ένα γενικό τρόπο, πάντα η ευγένεια ανάγεται στο παρελθόν. Την εποχή όμως που οι Φράγγοι ή Γερμανοί, κατά τον Προκόπιο και τον Αγαθία, μπαίνουν με την ακατάβλητη πολεμική τους δύναμη στον πολιτικό ορίζοντα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, ίσως τα πράγματα να μην προξενούσαν τόσο δέος, όσο αφήνει να εννοηθεί στο μεγάλο σύγγραμμά του ο Προκόπιος. Ο Αγαθίας, τουλάχιστον διαφωνεί ρητά: «διότι οι Φράγγοι δεν είναι νομάδες, όπως συμβαίνει σε μερικούς από τους βαρβάρους, επειδή και το πολίτευμά τους είναι κατά το πλείστον ρωμαϊκό, το ίδιο και οι νόμοι τους, και με τον ίδιο τρόπο χειρίζονται και τα υπόλοιπα θέματα σχετικά με τα συμβόλαια, τους γάμους και τη θρησκεία, επειδή όλοι τους είναι Χριστιανοί, και μάλιστα ορθοδοξότατοι ... και

4. Προκόπιος, Πολ. Ε΄, 12, 7-12 = II, 64.
5. Προκόπιος, Πολ. ΣΤ΄, 25, 2 = II, 261.
6. Αμμιανός Μαρκελλίνος, XV, 5, 11 = I, 140 Rolfe.
7. DAI 13, 110-122, σ. 72 Moravcsik-Jenkins.

εμένα μου φαίνεται ότι είναι παρά πολύ πολιτισμένοι και προσιτοί και ότι δεν έχουν σχεδόν καμιά διαφορά από εμάς, παρά σε ό,τι αφορά μόνο τη βαρβαρική ενδυμασία και τη διαφορετική γλώσσα».[8]

Σε ό,τι αφορά τα ήθη, τα έθιμα, τον πολιτισμό και τη θρησκεία των Φράγγων που τόσο θαυμάζει ο Αγαθίας, ο Προκόπιος είναι και πάλι κατηγορηματικός: «αυτοί λοιπόν οι βάρβαροι», γράφει κατά λέξη, «παρ' όλο που έχουν γίνει Χριστιανοί, διατηρούν τα πιο πολλά χαρακτηριστικά της παλιάς τους θρησκείας, τελώντας ανθρωποθυσίες και άλλα ανόσια και συγχρόνως ασκούν τη μαντεία».[9] Υπάρχουν στιγμές που οι πολιτικές επιδιώξεις επιβάλλουν ακόμα και στον τελειότερο μιμητή του Θουκυδίδη να κατέρχεται, στο επίπεδο ενός κοινού συκοφάντη, επειδή ο Προκόπιος δεν πρέπει να αγνοούσε τον 6ο αιώνα πια, ότι αυτά που ισχυρίζεται για τους Φράγγους ή Γερμανούς μόνο ως σπανιότατες εξαιρέσεις θα μπορούσαν να είχαν επιζήσει. Παρ' όλη όμως τη ρητή διαφωνία τους, και οι δύο κορυφαίοι ιστορικοί του 6ου αιώνα γνωρίζουν πολύ καλά ότι οι ορθόδοξοι, όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο Προκόπιος, Φράγγοι ή Γερμανοί είναι οι αντικειμενικοί σύμμαχοι της αυτοκρατορίας στην προσπάθειά της όχι μόνο να υποτάξει τη βαρβαρική Δύση, αλλά, πολύ περισσότερο, να εξαπλώσει την Ορθοδοξία σε ολόκληρη την πρώην ρωμαϊκή οικουμένη πατάσσοντας τους πάσης φύσεως αιρετικούς, όπως είναι όλοι οι Αρειανοί βάρβαροι εκτός από τους Φράγγους. Το πρόγραμμα αυτό που δημοσιοποιείται, για πρώτη φορά μετά την πτώση της Δύσης το 476, κατά την ανάρρηση του αυτοκράτορα Αναστάσιου το 491 με το σύνθημα *βασιλέα ὀρθόδοξον τῇ οἰκουμένῃ*,[10] δρομολογεί και την ενεργοποίηση αυτής της γερμανοβυζαντινής συμμαχίας, που θα έχει και μακρόχρονο και πολυδιάστατο μέλλον.

Προκόπιος και Αγαθίας αγνοούν ή παραλείπουν να αναφέρουν τις απαρχές και τη βάση αυτής της συμμαχίας. Οι απεσταλμένοι του αυτοκράτορα Αναστάσιου επισκέφθηκαν στην πόλη των Τουρώνων (Tours) το 508 τον μόλις

8. Αγαθίας, Α', 2, 3-4, σ. 11.
9. Προκόπιος, Πολ. ΣΤ', 25, 10 = ΙΙ, 262.
10. Πέτρος Πατρίκιος στο De Cer. I, 92, σ. 417-425 CSHB.

βαπτισμένο Χριστιανό ορθόδοξο φράγγο βασιλέα Χλωδοβίκο (481-511). Τη στιγμή της επίσκεψης αυτής και η αυτοκρατορία και οι Φράγγοι μόλις άρχιζαν πόλεμο εναντίον των Οστρογότθων της Ιταλίας και των Βησιγότθων της Ισπανίας αντίστοιχα,[11] ώστε η αμοιβή των Φράγγων από τους αυτοκρατορικούς απεσταλμένους να εντάσσει στο εξής τους ορθόδοξους βαρβάρους στη ρωμαϊκή οικογένεια. Οι πρεσβευτές απονέμουν στον βασιλιά Χλωδοβίκο τον τίτλο του *πατρίκιου* ή του *consul honorarius*,[12] και οι Φράγγοι αποκτούν με αυτό τον τρόπο ένα είδος πολιτικής και ιδεολογικής υπεροχής απέναντι στα υπόλοιπα βαρβαρικά κράτη της Δύσης.

Αυτή η βαρύνουσας σημασίας μαρτυρία δεν αναφέρεται καθόλου από τους βυζαντινούς ιστορικούς. Αλλά δεν είναι οι μόνες. Γύρω στο 512, δηλαδή ελάχιστα χρόνια μετά τα γεγονότα αυτά, ένας από τους τελευταίους λατινόφωνους ποιητές εγκατεστημένος όμως στην Κωνσταντινούπολη, ο Πρισκιανός, εξέφραζε στον αυτοκράτορα Αναστάσιο την ευχή ότι, σε λίγο και οι δύο Ρώμες θα υπακούσουν σε σένα (*utraque Roma tibi nam spero pareat uni*)[13] και αυτό, σε συνδυασμό με τον *βασιλέα ὀρθόδοξον τῇ οἰκουμένῃ*, λέει καθαρά αυτό που θέλει να πει: κατάκτηση από τους ορθοδόξους ολόκληρης της οικουμένης, καθώς τώρα την πρεσβυτέρα Ρώμη κατέχουν οι αιρετικοί. Ορθόδοξοι, την εποχή αυτή είναι μόνο η Ανατολική αυτοκρατορία και οι σύμμαχοί της Φράγγοι ή Γερμανοί που αντιτάσσονται στους Αρειανούς. Ο Αναστάσιος (491-518) θα είναι ο πρώτος βυζαντινός αυτοκράτορας που, στην επίσημη τιτλοφορία του, θα χρησιμοποιήσει ρωμαϊκούς θριαμβικούς τίτλους ανάμεσα στους οποίους διακρίνονται οι τίτλοι *Francicus* και *Germanicus*,[14] ενώ φυσικά, κάθε άλλο παρά πολέμησε τους Φράγγους.

11. Αυτοκρατορία εναντίον Οστρογότθων: Marcellinus Comes 508 (MGH AA, XI, 97). Φράγγοι νικούν Βησιγότθους στο Campus Vocladensis (Vouillé): Gregorius Turonensis, Historia Francorum II, 37, σ. 71 Omont-Collon-Poupardin.

12. Greg. Tur. II, 38, σ. 72.

13. Priscianus, De laude Anastasii imperatoris 265-267, σ. 66 Chauvot.

14. Collectio Avellana, αρ. 113, σ. 506 Günther.

Όπως αρχίζει να διαφαίνεται, η ανάκτηση της Δύσης (Reconquista) από τον Ιουστινιανό δεν υπήρξε καθόλου προσωπική του έμπνευση, αλλά υλοποίηση ενός μακροπρόθεσμου πολιτικού προγράμματος, κύριο στοιχείο του οποίου είναι η Γερμανοβυζαντινή ή, απλούστερα, η φραγγική συμμαχία. «Ο Ιουστινιανός», λέει ο Προκόπιος, «ούτε άρχισε τον πόλεμο αυτό, ούτε καν εκδήλωσε την πρόθεσή του να καταπολεμήσει τους Οστρογότθους παρά μόνον όταν οι Φράγγοι, που έλαβαν για τη φιλία και τη συμμαχία τους μεγάλα χρηματικά ποσά, *ὡμολόγησαν* (ο όρος είναι τεχνικός και σημαίνει όρκο σε συνθήκη) ότι θα αναλάβουν τον αγώνα αυτό μαζί με την αυτοκρατορία».[15] Σε ένα γράμμα του που διασώζει, μάλλον συνεπτυγμένο, πάλι ο Προκόπιος αρχίζοντας την εξιστόρηση του οστρογοτθικού πολέμου το 535, ο Ιουστινιανός επιχειρεί να κινητοποιήσει τους Φράγγους βασιλείς επικαλούμενος «*τὴν ὀρθὴν δόξαν, ἀποσειομένην τὴν 'Αρειανῶν γνώμην*»[16]. Οι Φράγγοι προχωρούν αμέσως, καταλαμβάνουν από τους Οστρογότθους τη Ν. Γαλλία με την πόλη της Μασσαλίας και την κατάκτηση τους *ἐπέρρωσε σφίσι* ο Ιουστινιανός, λέει ο Προκόπιος,[17] ενώ, σύμφωνα με τον Αγαθία που επαινεί τους Φράγγους, σε αντίθεση με τον Προκόπιο που παραδέχεται σε αδιάφορο τόνο αυτά που δεν μπορεί να αρνηθεί ή να αποκρύψει, η παλιά αποικία των Ιώνων Φωκαέων Μασσαλία δεν είναι καθόλου κατώτερη από το ένδοξο παρελθόν της υπό γερμανική κατοχή, παρ' όλο που, από ελληνική έχει γίνει τώρα βαρβαρική.[18]

Ο Φράγγος βασιλέας της Αυστρασίας που επικουρεί στην αυτοκρατορική προσπάθεια ανάκτησης της Ιταλίας είναι ο Θευδίβερτος Α΄ (534-548). Σε ένα γράμμα του προς τον Ιουστινιανό αποκαλεί τον αυτοκράτορα *Domino et patri Iustiniano imperatori Theodebertus rex*[19] και, παρ' όλες τις προστριβές που έχει στο μέτωπο με τον αρχιστράτηγο Βελισάριο, από το γράμμα προκύπτει ότι ο σκοπός της εκστρατείας είναι κοινός: «Ξέρουμε, ότι το σεβαστό μεγαλείο σου

15. Προκόπιος, Πολ. Η΄, 24, 13 = ΙΙ, 619.
16. Προκόπιος, Πολ. Ε΄, 5, 8-10 = ΙΙ, 26.
17. Προκόπιος, Πολ. Ζ΄, 33, 2-5 = ΙΙ, 442.
18. Αγαθίας, Α΄, 2, 1-2, σ. 11.
19. Αυστρασιακή επιστολή αρ. 20 (MGH Epp. III, 133).

χαίρεται για την πρόοδο των ορθοδόξων (*de profectu catholicorum*)»[20] και αυτό ισχύει τόσο για την Ιταλία, όσο και για τη βησιγοτθική Ισπανία, όπου οι Φράγγοι εισβάλλουν συνεχώς μετά το 507, ενώ οι αυτοκρατορικοί θα επέμβουν εκεί από τον Νότο το 552/553. Γύρω στο 570, ο ποιητής Βενάντιος Φορτουνάτος, σε ένα ποίημά του αφιερωμένο στους αυτοκράτορες Ιουστίνο Β΄ (565-578) και Σοφία, θα θεωρεί ότι η ορθοδοξία έχει κυριαρχήσει σε ολόκληρη τη Δύση (*axe sub occiduo*),[21] αντίθετα με τις απόψεις των συγχρόνων μας ιστορικών που επαναλαμβάνουν ότι η Ιουστινιάνεια ανάκτηση περιέλαβε μόνο την Ιταλία, τη Β. Αφρική και το Ν. τμήμα της Ισπανίας. Αν ο Ιουστινιανός είχε πετύχει μόνο ό,τι μπορεί να φανεί στον χάρτη, ασφαλώς και δεν θα αποκαλούσε τον εαυτό του στα επίσημα πρωτόκολλα *Γερμανικό* και *Φραγγικό*, όπως μαρτυρούν σαφώς ο Αγαθίας,[22] οι διάφορες Νεαρές του,[23] αλλά και *Gallicus* σε κάποιες επιγραφές.[24] Απευθυνόμενος σε Ιουστίνο Β΄ και Σοφία, ο Φορτουνάτος τους συγχαίρει επειδή οι ορθόδοξες επιλογές τους έχουν κυριαρχήσει σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη. Μπορεί να φαίνεται περίεργο σε μια πρώτη ματιά, αλλά παρ' όλο που το αντικείμενο της πρώτης αυτής Γερμανοβυζαντινής συμμαχίας, η κυριαρχία της Ορθοδοξίας της Χαλκηδόνας και η πάταξη των αιρετικών θα πάψει σε λίγο καιρό να υπάρχει αντικειμενικά, η ίδια η Γερμανοβυζαντινή συμμαχία θα επιζήσει στο μέλλον παρά τις όποιες αντιξοότητες και διαλείμματα, υπό τελείως διαφορετικές συνθήκες.

Η απερίφραστα αντιγερμανική, δηλαδή αντίθετη προς τη διαχρονική επίσημη εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας, στάση του Προκόπιου –που εκφράζεται όχι στον αντιπολιτευόμενο οξύτατο λίβελλο «'Ανέκδοτα» αλλά στο θεω-

20. Στο ίδιο, 133.

21. Ad Iustinum et Sophiam Augustos, 25-27 (MGH AA, VI, 276).

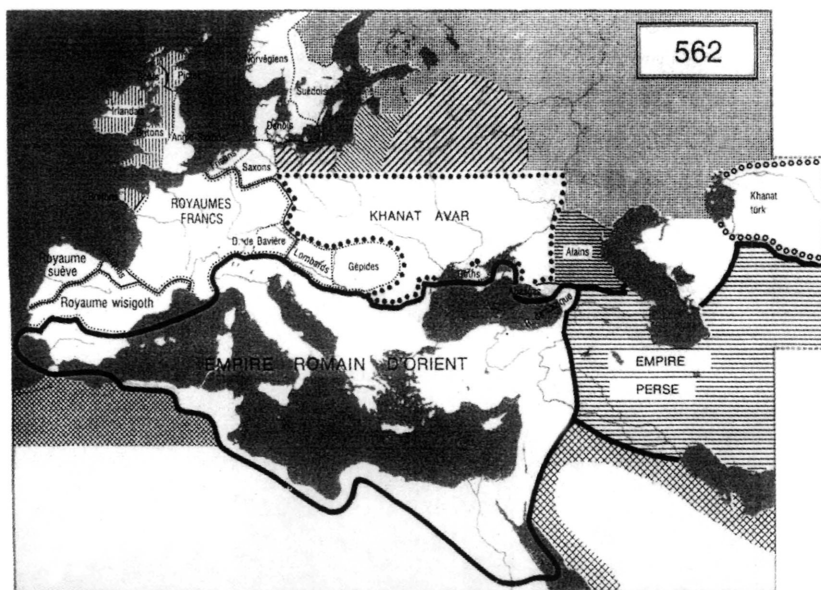
22. Αγαθίας, Α΄, 4, 3, σ. 14: *ὅτι βασιλεὺς 'Ιουστινιανὸς ἐν τοῖς βασιλείοις προγράμμασι Φραγγικός τε καὶ 'Αλαμαννικός ... καὶ ἑτέροις τοιοῖσδε ὀνόμασιν ἀνεκηρύττετο...*

23. NJ XLIII, σ. 269. NJ LXXXVI, σ. 419. NJ CXXXIV, σ. 676. NJ CXXXVII, σ. 695. NJ CL, σ. 725. NJ Ed. VII, σ. 763. NJ App. III, σ. 797. NJ App. VI, σ. 799. NJ App. VIII, σ. 803 Schoell-Kroll.

24. Legum Iustiniani imperatoris vocabulatium, Subsidia I, 104 Amelotti- Migliardi Zingale.

ρούμενο ως συμπολιτευόμενο τον Ιουστινιανό έργο του «Ὑπὲρ Πολέμων»– μπορεί να εξηγηθεί ικανοποιητικά από την αποτυχία του ήρωα του Προκόπιου Βελισάριου να ανακηρυχθεί κάτι σαν αυτοκράτορας της Δύσης, εφ' όσον θεωρείται *πρῶτος Ῥωμαίων ἁπάντων*.[25] Φυσικά, ο Βελισάριος φέρεται να έχει δώσει προσωπικό όρκο πίστης στον Ιουστινιανό *μήποτε αὐτοῦ περιόντος νεωτεριεῖν*,[26] αλλά ο Προκόπιος είναι υποχρεωμένος να παραδεχτεί ότι ο Βελισάριος κατηγορήθηκε τουλάχιστον δυο φορές για επιδίωξη *τυραννίδος*, δηλαδή σφετερισμό και προδοσία, το 535[27] και το 540,[28] ενώ ο Αγαθίας προσθέτει μια τρίτη φορά, το 558[29] και ο Μαλάλας μια τέταρτη, το 564.[30] Πέρα από αυτά, όπως λέει ο Προκόπιος, ο Βελισάριος πάντα εξέταζε το τί θα συνέφερε καλύτερα τον αυτοκράτορα και ενεργούσε πάντα *αὐτονόμῳ γνώμῃ*.[31] Αυτό όμως σημαίνει ότι ο Βελισάριος μπορεί να μην ακολουθούσε ούτε πάντα ούτε απαρέγκλιτα τις αλλεπάλληλες οδηγίες του Ιουστινιανού και ο αυτοκράτορας πάντα τον επιτηρούσε από κοντά. Έτσι, ο Βελισάριος δυσαρέστησε τους συμμάχους Φράγγους κατακτώντας και τη Β. Ιταλία, ενώ η αυτοκρατορική πολιτική προέβλεπε προέλαση μόνο μέχρι τον Πάδο ποταμό, ενώ η Β. Ιταλία θα βρισκόταν στην ακτίνα δράσης των Γερμανών συμμάχων. Έτσι, οι Γερμανοί ή Φράγγοι δεν βοήθησαν στην κατάκτηση της Βησιγοτθικής Ισπανίας. Οι συνεχείς έριδες και αψιμαχίες του Βελισάριου (που έτεινε να επιδιώκει την Ιταλία για τον εαυτό του) με τους συμμάχους Φράγγους συντέλεσαν ώστε να χρειαστεί και νέα αυτοκρατορική πρεσβεία στον Φράγγο βασιλέα Θευδίβαλδο Α΄ (548-555), γιο και διάδοχο του Θευδίβερτου Α΄, το 551.[32] Σε γενικές γραμμές –που πάντα έτεινε να υπερβεί ο Βελισάριος– η Γερμανοβυζαντινή συμμαχία για την κατάκτηση της Δύσης στηριζόταν, και στην περίπτωση της Ιταλίας και στην περίπτω-

25. Προκόπιος, Πολ. Η΄, 21, 2 = II, 600.
26. Προκόπιος, Πολ. ΣΤ΄, 29, 20 = II, 285.
27. Προκόπιος, Πολ. Δ΄, 8, 1-2 = I, 452.
28. Προκόπιος, Πολ. ΣΤ΄, 30, 1 = II, 289.
29. Αγαθίας, Ε΄, 20, 5, σ. 189-190.
30. Μαλάλας, 427-428 Thurn.
31. Προκόπιος, Πολ. Ζ΄, 1, 22 = II, 301.
32. Προκόπιος, Πολ. Η΄, 24, 11 = II, 618.

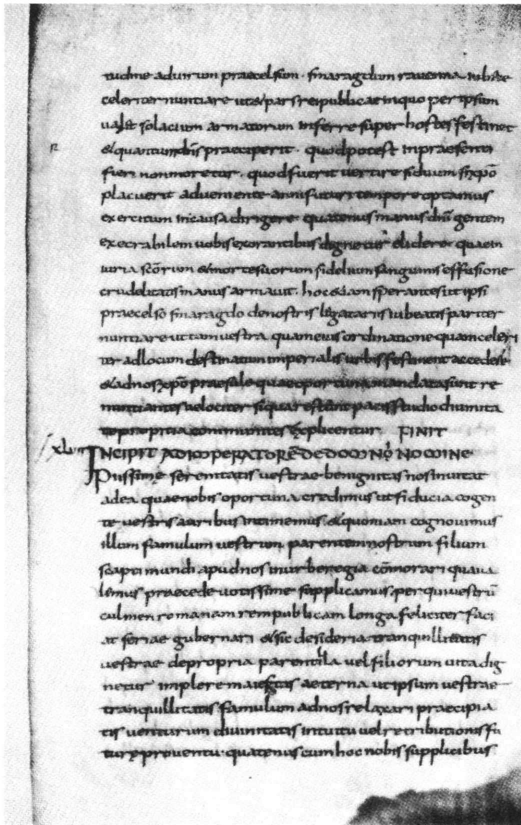

Οι Φράγγοι δεν βοήθησαν τους Βυζαντινούς από Βορρά στην Ισπανία

ση της Ισπανίας, στη σύγκλιση των συμμαχικών στρατών των Φράγγων από Βορρά και των Βυζαντινών από Νότο.

Ο Ιουστίνος Β΄ που υμνείται από τον Βενάντιο Φορτουνάτο ως κυρίαρχος της Δύσης συνεχίζει να χρησιμοποιεί στην τιτλοφορία του τους θριαμβικούς τίτλους *Francicus* και *Germanicus*,[33] το ίδιο και ο επόμενος αυτοκράτορας Τιβέριος Κωνσταντίνος (578-582),[34] ενώ ο διάδοχός του Μαυρίκιος (582-602) γράφοντας στον βασιλέα της Αυστρασίας Χιλδέβερτο Β΄ (575-595) δείχνει να αποφεύγει να χρησιμοποιήσει ανάμεσα στα θριαμβικά του προσωνύμια[35] τις επωνυμίες *Francicus* και *Germanicus* που τόσο θύμωναν τον πρόγονό του

33. JGR I, 40 (Νεαρά VI).
34. JGR I, 24 (Νεαρά XIII).
35. Αυστρασιακή επιστολή αρ. 42 (MGH Epp. III, 148).
36. Αγαθίας, Α΄, 4, 3 σ. 14.

Αυστρασιακές επιστολές, χφ. της Χαϊδεμβέργης, Goubert II, 192.

Θευδίβερτο Α΄ όταν τα χρησιμοποιούσε ο Ιουστινιανός,[36] πάντα όμως ο σκοπός είναι να παρακινηθούν οι Φράγγοι να εκστρατεύσουν και πάλι στην Ιταλία εναντίον των επίσης αιρετικών Λογγοβάρδων που είχαν εισβάλει εκεί από το 568. Ο Χιλδέβερτος Β΄ θα ανταποκριθεί στο αυτοκρατορικό αίτημα εκστρατεύοντας τέσσερις αν όχι πέντε φορές στην Ιταλία ως το 590, όμως τα πράγματα έχουν τώρα αλλάξει καθώς το κέντρο βάρος της συμμαχίας αρχίζει να μετατοπίζεται προς τη Δύση. Ο Χιλδέβερτος συνεχίζει να αποκαλεί τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο *Domino glorioso pio perpetuo, inclito triumphatore ac semper*

37. Αυστρασιακή επιστολή αρ. 25 (MGH Epp. III, 138).

Augusto patre Mauricio imperatore,[37] αλλά συμβαίνει ορισμένες φορές να συνθηκολογεί με τους θεωρούμενους αδιάλλακτους κοινούς εχθρούς Αρειανούς Λογγοβάρδους[38] οπότε ο αυτοκράτορας εμφανίζεται ιδιαίτερα δυσαρεστημένος[39] από τη διαλλακτική στάση τόσο των Φράγγων συμμάχων του, όσο και από τη διαγωγή των θεωρούμενων ώς τότε προμάχων της Ορθοδοξίας της Χαλκηδόνος στη Δύση, των διαδοχικών παπών της Ρώμης που τώρα με έναν αξιοσημείωτο και προπαντός ειρηνικό τρόπο, πετυχαίνουν την προσχώρηση στην Ορθοδοξία της Χαλκηδόνας όχι μόνο των Αρειανών Λογγοβάρδων της Ιταλίας και των Βησιγότθων της Ισπανίας, αλλά και των ειδωλολατρών ώς τότε Άγγλων στη Βρεταννία. Έτσι, κάθε προσπάθεια επιβολής της Ορθοδοξίας στη Δύση με τα όπλα της αυτοκρατορίας, όπως συνέβαινε ώς τότε, καταντάει περιττή. Αυτό αποδεικνύεται από το ότι ο βυζαντινός αυτοκράτορας που τιμήθηκε περισσότερο από όλους τους ομολόγους του στη Ρώμη με μια αναμνηστική στήλη, όπου μνημονεύονται η ειρήνη και η ελευθερία στην Ιταλία[40] είναι ο θεωρούμενος τύραννος πληβείος αυτοκράτορας Φωκάς (602-610). Αυτή η ειρήνη (*quies procurata*) και η ελευθερία (*libertas conservata*) θα χρησιμεύσουν ως ιδεολογικά εφόδια στη δύναμη που κυριαρχεί την εποχή αυτή στη Ρώμη για την ανάδειξή της σε κοσμική δύναμη, κυρίαρχη πια σε ολόκληρη τη Δύση, απωθώντας όλο και περισσότερο τον αυτοκρατορικό τίτλο σε μια βαθμίδα υποδεέστερη του κύρους και του μεγαλείου που διέθετε ώς τότε, έτσι ώστε οι βάσεις της Γερμανοβυζαντινής συμμαχίας να υπονομευθούν και οι Φράγγοι να αλλάξουν προοδευτικά ιδεολογικό προσανατολισμό, να εξασθενήσει η *antiqua unitas*, όπως έγραφε ο Μαυρίκιος στον Χιλδέβερτο Β΄,[41] ή η *Dei amata amicitia*, όπως έγραφε ακόμα παλιότερα ο Θευδίβερτος Α΄ στον Ιουστινιανό.[42] Το πώς έγινε αυτό, αξίζει τον κόπο να αναφερθεί, έστω και συνοπτικά.

38. Greg. Tur. VI, 28 (42), σ. 244.
39. Αυστρασιακή επιστολή αρ. 42 (MGH Epp. III, 148).
40. CIL VI, 251, 1200 και CIL VII, 10.529. Orelli – Dessau αρ. 5597.
41. Αυστρασιακή επιστολή αρ. 42 (MGH Epp. III, 148).
42. Αυστρασιακή επιστολή αρ. 20 (MGH Epp. III, 133).

Το λεγόμενο καταχρηστικά «Χρονικό του Ψευδοφρεδεγάριου», έργο που γράφτηκε τον 7ο αιώνα,[43] εξυπηρετεί όλους αυτούς τους σκοπούς. Πρώτα απ' όλα προσφέρει στον αναγνώστη του, ό,τι δεν προσέφερε απολύτως κανένας βυζαντινός ιστορικός, δηλαδή μια συνολική εικόνα της άλωσης της ρωμαϊκής Δύσης από τους Βαρβάρους. Αυτό γίνεται στο δεύτερο βιβλίο του Χρονικού μας και, ώς εδώ, όλα δείχνουν φυσιολογικά. Όμως επειδή τα Χρονικά αρχίζουν συνήθως από τη Γένεση και αυτό γίνεται, όπως θα έπρεπε να περιμένουμε, στο πρώτο βιβλίο του Χρονικού, η κυριότερη ιδιομορφία του είναι η εξής: μετά τη Γένεση δεν παρατίθεται μόνο κατάλογος βασιλέων, ηγεμόνων, αρχόντων και αυτοκρατόρων, κατά το παραδοσιακό πρότυπο των Χρονικών ή Χρονογραφιών, αλλά επίσης κατάλογος των διαδοχικών παπών της Ρώμης ώς το 642.[44] Το τρίτο βιβλίο που αποτελεί επιτομή ή περίληψη τμήματος της Φραγγικής Ιστορίας του Γρηγορίου Τουρώνων,[45] είναι η ιστορία της ανάδειξης στο προσκήνιο των ορθοδόξων Φράγγων που κατανίκησαν τους Αρειανούς Γότθους. Στα δύο πρώτα βιβλία του Χρονικού μας λοιπόν, με έναν αριστοτεχνικό τρόπο ενώνονται τα πεπρωμένα της Αγίας Έδρας με τα πεπρωμένα των Φράγγων, ενώ η αυτοκρατορία που αναφέρεται εντελώς σποραδικά και επεισοδιακά δείχνει να εξοβελίζεται, καθώς μάλιστα ο κατακτητής της Ιταλίας Ναρσής εμφανίζεται ως προδότης (καλεί τους Λογγοβάρδους στην Ιταλία),[46] ο Ιουστινιανός εμφανίζεται ως αναξιόπιστος,[47] ο Βελισάριος εμφανίζεται σαν ηττημένος στρατηγός που πεθαίνει.[48] Πρόκειται δηλαδή περισσότερο για παραποίηση της Ιστορίας παρά για Ιστορία με λάθη, όπου τη σωστή Ιστορία την έχουν αφηγηθεί άλλοι.

43. Το αρχαιότερο χφ. είναι ο Cod. Paris. Lat. 10910, του τέλους του 7ου αιώνα ή των αρχών του 8ου.

44. Ψευδοφρεδεγάριος I, 25 (MGH SSRM II, 34-36).

45. Των βιβλίων II, 9-VI που περιλαμβάνουν τα χρόνια 408-584, δηλαδή από τη βαρβαρική εισβολή στο Ρήνο ώς το θάνατο του φράγγου βασιλέα της Νευστρίας Χιλπέριχου Β΄ (561-584).

46. Ψευδοφρεδεγάριος III, 65, σ. 134 Kusternig. Η έκδοση αυτή δεν περιλαμβάνει το βιβλίο I.

47. Ψευδοφρεδεγάριος II, 62, σ. 68-80.

48. Ψευδοφρεδεγάριος III, 50, σ. 124 και III, 62, σ. 80.

Μπορεί μόνο το τέταρτο βιβλίο του Χρονικού να αποτελεί πρωτότυπο έργο (επειδή ώς και το τρίτο βιβλίο τα πράγματα είναι γνωστά και από άλλους), οι ιδεολογικές αρχές του όμως είναι ίδιες με τα προηγούμενα: από το 642 ώς το 658 ή 661 οπότε τελειώνει επιτέλους το «Χρονικό του Ψευδοφρεδεγάριου», αυτοκράτορας είναι ο Κώνσταν Β΄ (642-668). Σιωπηλά οι πάπες Ρώμης έχουν πάψει να αναφέρονται από την αρχή της βασιλείας του.[49] Με ελάχιστα λόγια, το Χρονικό μας περιγράφει έναν αποτυχημένο αυτοκράτορα που έχασε από τους Άραβες τις περισσότερες επαρχίες του και, μάλιστα, έγινε και φόρου υποτελής. Κατόρθωσε όμως να ανασυντάξει τις δυνάμεις του (*resumtis viribus*) και να ανακτήσει κάποια από τα χαμένα εδάφη (*aliquantisque recoperans*), που θα διηγηθεί αν του το επιτρέψει ο Θεός (*si permiserit Deus*), που όμως, δεν φαίνεται να του έκανε τη χάρη, επειδή το Χρονικό μας σταματάει απότομα εδώ.

Όταν αποσιωπάται ο Κώνσταν Β΄ που υπέταξε δυο πάπες (Μαρτίνος 649-654, Βιταλιανός 657-672) και κυβέρνησε την Ιταλία από τη Ρώμη και κάτω επί πέντε χρόνια (663-668) είναι επακόλουθο να αμαυρώνονται και οι προγενέστεροι κατακτητές της Ιταλίας, ιδιαίτερα Ιουστινιανός και Ναρσής. Εκείνο όμως που έχει σημασία εδώ είναι ότι την ιστοριογραφική πλαστογραφική αυτή παράδοση που εγκαινιάζει η Αγία Έδρα ακολουθούν στη συνέχεια πολλά κείμενα της μεσαιωνικής Δύσης, όπως π.χ. η Origo gentis Langobardorum,[50] ο σημαντικός ιστορικός Παύλος Διάκονος[51] και φυσικά ο Liber Pontificalis,[52] που εκφράζει τις απόψεις της Αγίας Έδρας. Όλα αυτά τα κείμενα επιμένουν ιδιαίτερα στη λεγόμενη «προδοσία» του Ναρσή, δηλαδή του πραγματικού κατακτητή της Ιταλίας, κάτι που προδιαθέτει και για τη διαστρέβλωση του έργου του Ιουστινιανού. Από εκεί και πέρα, η καταδίκη του Κώνσταντος Β΄ που δεν στηρίχθηκε στη φραγγική συνδρομή και ήταν επί πλέον αιρετικός Μονοθελητής, είναι το ευκολότερο πράγμα του κόσμου.

49. Ψευδοφρεδεγάριος IV, 81, σ. 254-256.

50. Origo gentis Langobardorum 5 (MGH SSRL, 4).

51. Παύλος Διάκονος, Hist. Lang. II, 1 (MGH SSRL, 72), II, 3 (MGH SSRL, 73), II, 5 (MGH SSRL, 75).

52. Liber Pontificalis I, 305 Duchesne.

Αυτό που συμβαίνει στη Δύση με τις διαδοχικές αυτές διαστρεβλώσεις και αποσιωπήσεις της Ιστορίας δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η διακοπή της βυζαντινής Οικουμενικότητας, κάτι που στην πράξη σημαίνει την κατάργηση του δικαιώματος που έχει η βυζαντινή αυτοκρατορία ως διάδοχος της ρωμαϊκής, να επεμβαίνει στρατιωτικά στη Δύση, όπου τώρα η πνευματική κυριαρχία του πάπα Ρώμης είναι απεριόριστη. Ο πάπας Γρηγόριος Β΄ (715-741) προκαλεί ανοιχτά τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ΄ τον Ίσαυρο (717-741), ότι η Δύση ολόκληρη θα αντιταχθεί σε μια βυζαντινή επέμβαση στη Ρώμη.[53] Λίγο μετά την πτώση του εξαρχάτου της Ραβέννας (751) και τον προσεταιρισμό των Φράγγων από την Αγία Έδρα το 754[54] χαλκεύεται η περιβόητη *Κωνσταντίνεια Δωρεά*, το πιο διάσημο πλαστό έγγραφο του Μεσαίωνα, το οποίο αποσκοπεί, με βάση την υποτιθέμενη επιθυμία του Μ. Κωνσταντίνου που μετέφερε και μετάλλαξε την αυτοκρατορία,[55] να περιβάλει με αυτοκρατορικές δικαιοδοσίες τον πάπα. Έτσι, η στέψη ενός δυτικού αυτοκράτορα το έτος 800 έχει ως πηγή προέλευσης τις κατά καιρούς πρωτοβουλίες των διαδοχικών παπών από τις αρχές του 7ου αιώνα (Γρηγόριος Α΄, 590-604) ώς το τρίτο τέταρτο του 8ου αιώνα (χάλκευση της *Κωνσταντίνειας Δωρεᾶς* μάλλον επί Παύλου Α΄, 757-768). Είναι έτσι ευνόητο ότι η υπέρτατη αυθεντία στον κόσμο περνάει από την κοσμική εξουσία στην πνευματική ή εκκλησιαστική.

Το πρόβλημα είναι δυσεπίλυτο για τη βυζαντινή αυτοκρατορική πολιτική ιδεολογία εξαιτίας της πολυδιάστατης φύσης του: αρχικά, η βυζαντινή αυτοκρατορική αρχή δεν είναι συνηθισμένη να είναι κατώτερη από μια εκκλησιαστική αρχή και, κατά δεύτερο λόγο, δεν μπορεί να ανεχθεί την προαγωγή των πρώην υποδεέστερων ιδεολογικά Φράγγων σε ισότιμούς της, που όμως τώρα κατέχουν τον αυτοκρατορικό τίτλο στη Δύση από το έτος 800. Και, πάνω απ' όλα ίσως, η νέα κατάσταση των δυο αυτοκρατοριών με τον πάπα επικυρίαρχο στη Δύση έθετε σε οριστική αφάνεια τόσο την Ιουστινιάνεια παράδοση της

53. Γρηγόριος Β΄, έκδ. J. Gouillard, Travaux et mémoires 3, 1968, 294-297.

54. Clausula de unctione Pippini (MGH SSRM I, 465-466).

55. MGH, Fontes iuris germanici antiqui (Hannover 1968), 18, σ. 271, έκδ. H. Fuhrmann.

Οικουμενικότητας, όσο και την παράδοση της Ρώμης ως κοιτίδας της βυζαντινής αυτοκρατορίας που ποτέ δεν παύει να αποκαλεί τον εαυτόν της *Ῥωμαίων βασιλεία* ή *Ῥωμαίων ἀρχή*.

Όπως είναι γνωστό, τα ιστοριογραφικά έργα μετά το λεγόμενο «μεγάλο χάσμα» εμφανίζονται και πάλι στο Βυζάντιο μόλις το 10ο αιώνα. Σε ένα από αυτά τα κείμενα διαβάζουμε: *καὶ πάσης σχεδὸν Ἰταλίας, ὅση τῇ καθ' ἡμᾶς νέᾳ Ῥώμῃ προαφώρισται.*[56] Αυτή και μόνο η πληρέστατη μνεία είναι αρκετή για να δείξει το τέρμα της απόλυτης Οικουμενικότητας, εφ' όσον μόνο κάποιο μέρος της Ιταλίας έχει περιέλθει στη «Νέα Ρώμη» με συνθήκη. Η μνεία όμως αυτή εξηγείται από άλλες μνείες της εποχής με ενιαίο ιδεολογικό προσανατολισμό.

Σύμφωνα με την κρατούσα ιδεολογία της Μακεδονικής δυναστείας στο Βυζάντιο του δέκατου αιώνα, *τὸ βασίλειον ἀνῆλθεν ἐν Κωνσταντινουπόλει,*[57] όταν *ἐγένετο ἡ καινοτομία αὕτη διὰ τὸ τὴν Ῥώμην ἀποθέσθαι τὸ βασίλειον κράτος καὶ ἰδιοκρατορίαν ἔχειν, καὶ δεσπόζεσθαι κυρίως παρά τινος κατὰ καιρὸν Πάπα,*[58] δηλαδή γύρω στα μέσα του 8ου αιώνα. Οι πηγές του 10ου αιώνα που πρόσκεινται ιδεολογικά στη Μακεδονική δυναστεία μοιάζουν να υποδεικνύουν είτε ότι η βυζαντινή εξωτερική πολιτική είναι τώρα τελείως διαφορετική από ό,τι στο παρελθόν, είτε ότι εξωτερική πολιτική που να στηρίζεται στην παλαιά απόλυτη Οικουμενικότητα δεν υπήρξε ποτέ και η Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν πάντα ένα ανατολικό κράτος! Παράλληλα με την αντικατάσταση του όρου *αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων* από τον όρο *αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως,*[59] εμφανίζεται τώρα στις προσκείμενες στη Μακεδονική δυναστεία πηγές ο *Ὦτος, μέγας ῥὴξ Φραγγίας τῆς καὶ Σαξίας,*[60] ή Ὦτος βασιλεὺς Φράγγων[61], όπου *μέγας ῥὴξ = βασιλεύς>ῥὴξ.* Στο καθαρά εθιμοτυπικό

56. Συνέχεια Θεοφάνη, 288 CSHB. Πρβλ. Σκυλίτζη, 145 Thurn: *ὅση τῇ βασιλείᾳ Ῥωμαίων ἀνήκει...* .

57. DAI 27, 6-7, σ. 112.

58. De them., 94.

59. De them., 94.

60. DAI 30, 73-74, σ. 142.

61. Σκυλίτζης, 245.

πρωτόκολλο της βυζαντινής αυλής ο *ρὴξ Φραγγίας* εμφανίζεται το 10ο αιώνα ως *πνευματικός αδελφός* του βυζαντινού αυτοκράτορα[62], σε αντίθεση με την πρώιμη βυζαντινή εποχή, οπότε ο Φράγγος βασιλέας αποκαλούσε τον βυζαντινό αυτοκράτορα *πατέρα*. Γενικά, από τις βυζαντινές πηγές του 10ου και 11ου αιώνα που πρόσκεινται ιδεολογικά στη Μακεδονική δυναστεία προκύπτει μια πλήρης ισορροπία ή ακόμα ισοτιμία ανάμεσα στη Βυζαντινή αυτοκρατορία και στο κράτος που, αποσπώμενο από την εφήμερη αυτοκρατορία του Καρλομάγνου αποκλήθηκε Ανατολική Φραγγία (Francia orientalis) και που θα πάρει τον αυτοκρατορικό τίτλο της Δύσης και πάλι το έτος 962, με έγκριση της Μακεδονικής δυναστείας. Αυτή η Γερμανοβυζαντινή συμμαχία των δυο αυτοκρατορικών κοσμικών εξουσιών που έχει τύχει ελάχιστης προσοχής εκ μέρους της νεότερης έρευνας θα αποτελέσει τον ακρογωνιαίο λίθο της ευρωπαϊκής ισορροπίας των δυνάμεων για δύο περίπου αιώνες (870 περίπου–1089 περίπου) ανακόπτοντας αποτελεσματικά την άνοδο της μεσαιωνικής θεοκρατικής εξουσίας, δηλαδή του πάπα Ρώμης, και θα επιζήσει αποσπασματικά, δια μέσου των τραυματικών εμπειριών των Σταυροφοριών, ώς τα μέσα σχεδόν του 14ου αιώνα.[63]

Το αντιπαπικό περιεχόμενο της Γερμανοβυζαντινής συμμαχίας, μιας συμμαχίας κατ' εξοχήν κοσμικών εξουσιών, είναι ευδιάκριτο διαχρονικά και δεν μπορεί να επισκιαστεί από ορισμένες πρόσκαιρες στροφές της βυζαντινής, κυρίως, εξωτερικής πολιτικής που αποσκοπούν μόνο σε κινήσεις τακτικής προκειμένου να προσδιοριστούν ακριβέστερα οι εκατέρωθεν σφαίρες επιρροής. Η στάση του Βασίλειου Α΄ π.χ. που απομακρύνει τον πατριάρχη Φώτιο, συμφιλιώνεται με τον πάπα αποσκοπεί, πέρα από τα άλλα, στο να εξασφαλίσει την απομάκρυνση των Φράγγων από τη Ν. Ιταλία και σε μια νέα βυζαντινή περιορισμένη ανάκτηση που, όμως, αναθεωρεί τις διατάξεις της *Κωνσταντίνειας Δωρεὰς*. Σε αντιστάθμισμα της ρήξης με τους Φράγγους της Ιταλίας, ισχυροποιείται η φιλία με τη Γερμανία ή Francia orientalis με τις πρεσβείες του 872 και του

62. De Cer. II, 48 , σ. 691.
63. Καντακουzηνός Ι, 335 CSHB .

873 στον Λουδοβίκο Γερμανικό στη Ρατισβόννη (Regensburg).[64] Με τον ίδιο τρόπο θα ενισχυθεί πολιτικά από το Βυζάντιο ο γερμανός βασιλέας Αρνούλφος της Καρινθίας (890-899) με τις πρεσβείες του 894 και του 896[65] καθώς και ο Κονράδος της Φρανκονίας (911-919) με μια ακόμα πρεσβεία μάλλον το 912,[66] έτσι ώστε να γίνεται ολοφάνερο ότι οι θεμελιωτές της Μακεδονικής δυναστείας Βασίλειος Α΄ και Λέων ΣΤ΄ εγκαθιδρύουν μια νέα πολιτική φιλίας και συμμαχίας με τη Francia orientalis και να μην φαίνεται παράδοξη η αυτοκρατορική αναγνώριση από τις βυζαντινές πηγές του Όθωνα Α΄, ο οποίος δέχθηκε πολλές πρεσβείες.

Μια τέτοια εξωτερική πολιτική ισορροπίας δύο ισότιμων αυτοκρατοριών είναι φυσικό να προκαλεί ισχυρές αντιδράσεις από οπαδούς της βυζαντινής παλιάς απόλυτης Οικουμενικότητας. Εναντίον της αυτοκρατορικής στέψης του Όθωνα Α΄ στη Ρώμη το 962 εξεγείρεται το επόμενο έτος 963 ο πολυνίκης στρατηγός Νικηφόρος Φωκάς, ανατρέπει τη Μακεδονική δυναστεία και αντιμετωπίζει εχθρικά τη συμμαχία με τη Γερμανία και, γενικά, με τη Δύση. Αυτός είναι ο λόγος που ο πρεσβευτής του Όθωνα επίσκοπος Λιουτπράνδος της Κρεμόνας γίνεται δυσμενέστατα δεκτός στην Κωνσταντινούπολη το 968,[67] σε αντίθεση με τη φιλική υποδοχή που του είχε γίνει επί Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου είκοσι σχεδόν χρόνια νωρίτερα.[68] Για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια η Βυζαντινή αυτοκρατορία δείχνει εχθρική και απειλητική προς τη Δύση, δεν αναγνωρίζει ισότιμο αυτοκράτορα τον Όθωνα,[69] απαιτεί προσάρτηση της Ρώμης και της Ραβέννας[70] και κατηγορεί την προηγούμενη διακυβέρ-

64. Annales Fuldenses 872 (AQDR III, 84 Rau) και 873 (AQDR III, 92 Rau).

65. Annales Fuldenses 894 (AQDR III, 160 Rau) και 896 (AQDR III, 168 Rau).

66 . Widukind von Corvey, Res gestae saxonicae III, 2 (Rotter-Scheidmüller 164).

67. Liudprandus, Legatio 1, σ. 175 Becker: *turpiter suscepti graviter turpiterque sumus tractati.*

68. Liudprandus, Antapodosis VI, 4-10, σ. 150-158 Becker. Legatio 55, σ. 205.

69. Liudprandus, Legatio 2, σ. 176: *non imperatorem, id est βασιλέα sua lingua, sed ob indignationem ῥῆγα, id est regem nostra, vocabat...* (Λέων Φωκάς).

70. Liudprandus, Legatio 15, σ. 184.

νηση και πολιτική του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου που ζητούσε φιλία με τα έθνη, ενώ ο Νικηφόρος Φωκάς συνήθιζε να τα υποτάσσει με τη βία.[71]

Οι λατινικά γραμμένες γερμανικές πηγές αναφέρουν ρητά, ότι ο Νικηφόρος Φωκάς δολοφονήθηκε από συνωμοσία της συζύγου του επειδή ο λαός του ήταν αγανακτισμένος εξ αιτίας των καταστροφών και ταπεινώσεων που είχε υποστεί ο βυζαντινός στρατός στην Ιταλία,[72] κάτι που αποσιωπούν τελείως οι βυζαντινές πηγές. Το ότι οι γερμανικές και όχι οι βυζαντινές πηγές έχουν δίκιο πιστοποιείται από το ότι οι σχετικές με τα γεγονότα βυζαντινές πηγές αποσιωπούν τελείως επίσης ένα γεγονός ύψιστης σημασίας, την αποστολή στη Γερμανία της ευγενούς κόρης Θεοφανούς από τον επόμενο αυτοκράτορα και δολοφόνο του Νικηφόρου Φωκά Ιωάννη Τζιμισκή που έδωσε στη Δύση ό,τι αυτή ζητούσε από τον Νικηφόρο Φωκά. Έτσι, επανέρχονται τα πράγματα στην κατάσταση που επικρατούσε προηγουμένως. Ο θεωρούμενος ως εχθρικά διακείμενος προς το Βυζάντιο αυτοκράτορας Όθων Β΄ (973-983) αποκαλεί τον Βασίλειο Β΄ *imperatorem vestrum, fratrem meum*,[73] αλλά φαίνεται ότι το απόγαιο της νέας προσέγγισης εντοπίζεται από την εποχή της κυριαρχίας στη Γερμανία της συζύγου του Όθωνα Β΄ Θεοφανούς (983-991) ως επίτροπου του νεαρού γιου της Όθωνα Γ΄ (983-1002). Την εποχή αυτή οι μεγαλύτεροι φεουδαρχικοί άρχοντες της Γαλλίας (Francia occidentalis) στρέφονται προς τη φιλία με τη Γερμανία, κάτω από την επιρροή των συμβούλων της αυτοκράτειρας Θεοφανούς. Το 987 ανακηρύσσεται βασιλιάς της Γαλλίας ο Ούγος Καπέτος (987-996) παραγκωνίζοντας τους απογόνους της γενιάς του Καρλομάγνου και, τον επόμενο χρόνο 988, γράφει στους βυζαντινούς αυτοκράτορες Βασίλειο Β΄ και Κωνσταντίνο Η΄ ζητώντας νύφη για τον γιο του,[74] κάτι που σημαίνει νομιμοποίηση της νέας εξουσίας και δυναστείας στη Γαλλία από τη συμμαχία των δύο

71. Liudprandus, Legatio 55, σ. 205-206.

72. Widukind III, 73, σ. 229. Thietmar von Merseburg, Chronicon II, 15 (AQDGM IX, 50 Trillmich).

73. Thietmar III, 31, σ. 110.

74. J. Havet, Lettres de Gerbert (983-997), Paris 1889, γράμμα αρ. 111, σ. 101-102.

αυτοκρατοριών, παραβλέποντας τελείως τον πάπα Ρώμης και ως κοσμική και ως πνευματική εξουσία.

Η Θεοφανώ που έχει πετύχει αυτή τη νέα προσέγγιση κυβερνάει με πυγμή, όπως φαίνεται, τη γερμανική αυτοκρατορία. Σε ένα έγγραφό της του έτους 990 μάλιστα αυτοτιτλοφορείται *Theophanius divina gratia imperator augustus*[75] και παραγκωνισμός της παπικής αυθεντίας σημαίνει μεταχείριση των διαδοχικών παπών σαν να ήταν απλοί επίσκοποι της αυτοκρατορίας. Μετά τον θάνατό της το 991, ορίζεται από τον Όθωνα Γ΄ το 995 ο πρώτος Γερμανός πάπας με το όνομα Γρηγόριος Ε΄ (995-999) και ο αμέσως επόμενος πάπας λόγιος Gerbert, πρώην σύμβουλος της Θεοφανούς παίρνει το γεμάτο νόημα όνομα Σίλβεστρος Β΄(999-1002) που παραπέμπει κατ'ευθείαν στην *Κωνσταντίνεια Δωρεά*, που κι αυτή ανακαλύπτεται ως πλαστή το έτος 1001, με ένα έγγραφο του Όθωνα Γ΄,[76] περισσότερο από τετρακόσια χρόνια πριν από τον Lorenzo Valla. Τώρα αναπροσαρμόζονται τα επίσημα έγγραφα της γερμανικής αυτοκρατορικής γραμματείας με αιωρούμενη βούλλα, κατά τα βυζαντινά πρότυπα. Στις γερμανικές κτήσεις της Ιταλίας εισάγονται οι αμιγώς βυζαντινοί τίτλοι του *λογοθέτη* και του *πρωτοσπαθάριου*. Εκχριστιανίζοντας την Πολωνία και την Ουγγαρία γύρω στο έτος 1000, ο Γερμανός αυτοκράτορας διαθέτει τώρα μια δική του «οικογένεια ηγεμόνων» που αποδέχονται την ανωτερότητα ή την επικυριαρχία του κατά το υπόδειγμα της «οικογένειας ηγεμόνων» υπό τον βυζαντινό αυτοκράτορα που περιγράφει το *Περὶ βασιλείου τάξεως*.[77] Τα Χριστούγεννα του έτους 1002 που πεθαίνει ο νεαρός αυτοκράτορας Όθων Γ΄, *homo genere Graecus, imperio Romanus*, όπως τον αποκαλούσε ο πάπας Σίλβεστρος Β΄,[78] και τον διαδέχθηκε ο Ερρίκος Β΄(1002-1024), μια επίσημη βυζαντινή πρεσβεία έφερε στη Φρανκφούρτη του Μάιν λείψανα του απόστολου Ανδρέα του Πρωτόκλητου, του θεωρούμενου προστάτη της Κωνσταντινούπολης.[79] Όπως προκύπτει

75. MGH DD, II, 2, 876-877. Lampertus Hersfeldensis, Annales 990 (AQDGM XIII, 36): *Theophanu imperatrix Romam perrexit omnemque illam regionem regi subdidit.*
76. MGH DD, II, 2, 818-820 (DO 389).
77. De Cer. II, 48, σ. 684-692.
78. PL 139, 240 (epist. 154).

Βασίλειος Β΄, ο επονομαζόμενος "Βουλγαροκτόνος" (976-1025) με υποτελείς άρχοντες, από χειρόγραφο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης. Βενετία.

Όθων Γ΄, ο επονομαζόμενος "genere graecus, imperio Romanus" (983-1002).

Οι υποτελείς στον Όθωνα Γ΄ χώρες (Γερμανία-Σκλαβηνία-Γαλλία-Ρώμη). Από χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης Μονάχου.

από μια πρεσβεία που έστειλε αργότερα (μάλλον το 1029) στον νέο αυτοκράτορα της Γερμανίας Κονράδο Β΄ (1024-1039) ο αυτοκράτορας Ρωμανός Γ΄, τα

79. Chronicon Sti Andreae Castri Cameracesii I, 17 (MGH SSRG, VII, 530). Thietmar V, 27, σ. 222.

βυζαντινά αυτοκρατορικά γράμματα που στέλνονται στη Δύση αυτή την εποχή είναι γραμμένα *aureis litteris.*[80] Από την πλευρά τους, οι δυτικοί συγγραφείς της εποχής, όταν βλέπουν βυζαντινούς πρεσβευτές στη Γερμανία, όπως συμβαίνει το 1049 στο Μάϊντς, τους χαρακτηρίζουν *Greci omni sapientia pleni ... viri dignisssimi.*[81] Το ευρωπαϊκό σκηνικό μετά το έτος 1000 κυριαρχείται από την αδιάρρηκτη συμμαχία των δύο αυτοκρατοριών που στηρίζεται στη συνεννόηση δυο καθαρά κοσμικών εξουσιών, η οποία υποσκελίζει έστω και προσωρινά τη Θεοκρατία της Παποσύνης και δημιουργεί μια παράδοση με βαθιές ρίζες που δεν είναι καθόλου εύκολο να ξεχαστεί στο μέλλον, ιδιαίτερα όταν η Παποσύνη χρησιμοποιεί τα νορμανδικά όπλα για να απαλλαγεί από αυτό το δίδυμο αυτοκρατορικό κλοιό που την έχει υποτάξει. Η βίαια είσοδος των Νορμανδών στον ορίζοντα των βυζαντινών συγγραφέων πρέπει να συντέλεσε ώστε οι Γερμανοί να αποκαλούνται κατά την περίοδο των Σταυροφοριών *'Αλαμαν(ν)οί,* ενώ *Φράγγοι* ή *Γερμανοὶ* θα αποκαλούνται στο εξής οι Νορμανδοί εισβολείς και οι Γάλλοι Σταυροφόροι. Ακόμα και μετά το 1071, οπότε οι Νορμανδοί θα καταλάβουν οριστικά τη βυζαντινή Ν. Ιταλία, οι Βυζαντινοί θα περιμένουν τη γερμανική συνδρομή. *῾Ο δὲ ῥὴξ 'Αλαμανίας συνθήκας ἔχων μετὰ τοῦ βασιλέως ἡμῶν τοῦ ἁγίου ... εἴπερ θεοῦ βούλησις ἐστίν, εἰς ἀναίρεσιν τῶν ἀθέων Φράγγων μέλλει ἐν 'Ιταλίᾳ γενέσθαι,* θα γράψει ένας βυζαντινός μητροπολίτης το 1089.[82] Στο γράμμα που έστειλε ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός στο *ῥῆγα 'Αλαμανίας* Ερρίκο Δ΄(1056-1106) το 1082 και που παραθέτει ολόκληρο η γνωστή για την απέχθειά της προς τις μεθοδεύσεις των παπών της Ρώμης Άννα Κομνηνή[83] σημειώνεται: *πλατῦναι ὁ Θεὸς τὰ τῆς ἐξουσίας σου ὅρια καὶ θείη σοι πάντας τοὺς ἀντιπίπτοντας εἰς ὀνειδισμὸν καὶ καταπάτημα. Εἰρήνη εἴη τῇ ἐξουσίᾳ σου ... καὶ γένοιτό σοι ἅπαντες εἰς ἀφανισμὸν οἱ ἐχθροὶ τῆς ἄνωθεν κραταιᾶς ἰσχύος.*[84]

80. Wipo Capellanus, Vita Chuonradi imperatoris 22 (MGH SSRG, XI, 267).
81. Jocundus Presbyter, Translatio Sti Servati (MGH SSRG, XII, 90).
82. W. Holtzmann, BZ 28, 1928, γράμμα αρ. 4, σ. 66.
83. Άννα Κομνηνή Α΄, 13, 4, σ. 44 Reinsch-Kambylis.
84. Άννα Κομνηνή Γ΄, 10, 8, σ. 114.

Το ότι ο Ερρίκος Δ΄ εξ αιτίας των τεράστιων δυσκολιών που αντιμετώπιζε, δεν κατόρθωσε να ανταποκριθεί στις βυζαντινές προσδοκίες για εξόντωση των Νορμανδών, έκανε τον Αλέξιο Α΄ να απευθυνθεί στον πάπα Ουρβανό Β΄ και να ζητήσει στρατιωτική ενίσχυση. Τότε, το έτος 1089, δηλαδή λίγο πριν από την Α΄ Σταυροφορία, η Γερμανοβυζαντινή συμμαχία που είχε διαρκέσει περισσότερο από δυο αιώνες, ατονεί. Στο εξής, θα αναζωπυρώνεται και θα επαναδραστηριοποιείται μόνο κατά διαστήματα. Αρκετά αργότερα, όταν τα πράγματα θα αρχίζουν να παίρνουν την οριστική τους μορφή στη Δυτική Ευρώπη, στο κείμενο του Ιωάννη Καντακουζηνού θα ταυτιστεί ο όρος *'Αλαμανοὶ* με τον όρο *Γερμανοί*[85] και μάλιστα *Γεμπλίνοι,* δηλαδή Γερμανοί αντιπαπικοί, όπως παλιά. Το 1328 θα επισκεφθεί τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ μια πρεσβεία *ἐξ 'Αλαμανῶν ... κατὰ παλαιὰν συμμαχίαν καὶ φιλίαν τῆς σφετέρας τε καὶ τῆς 'Ρωμαίων ἡγεμονίας ... ὅταν τοῦ δέονται, προσήκειν ἑκατέρους κομίζεσθαι παρ' ἀλλήλων.*[86] Σχέδια παλιά που οι σύγχρονες συνθήκες δεν επέτρεπαν την πραγματοποίησή τους πια αλλά όμως διαφύλασσαν μια παράδοση που, από την αναγόρευση του Χλωδοβίκου σε πατρίκιο το 508, απηχούσε μια φιλική σχέση οκτώ αιώνων. Από ό,τι γνωρίζω, ίσως καμιά άλλη παράδοση διεθνούς φιλίας και συμμαχίας δεν έχει διαρκέσει περισσότερο. Δεν αποκλείεται δε, οι απαρχές της να χάνονται μέσα στην αχλύ του μύθου.

«Λέγεται ότι, από τα πανάρχαια χρόνια, οι Γερμανοί πήγαιναν στη μάχη. Και, πηγαίνοντας στη μάχη έψαλλαν παιάνες που μνημόνευαν τον πρώτο ανάμεσα στους δυνατούς άντρες, τον Ηρακλή... Αλλά ακόμα και ο Οδυσσέας, λένε μερικοί, είχε φτάσει κοντά τους από τον Ωκεανό, στη διάρκεια της μεγάλης περιπλάνησής του... Στα σύνορα μάλιστα της Γερμανίας με τη Ραιτία λένε ότι υπάρχει βωμός του Οδυσσέα, του γιου του Λαέρτη, και επίσης μνημεία και ιερά, χαραγμένα με ελληνικά γράμματα».[87] Αυτά μας τα παραδίδει ο ιστορικός Κορνήλιος Τάκιτος, και σταματάει εδώ.

85. Καντακουζηνός I, 52, I, 301 CSHB, passim.
86. Καντακουζηνός I, 335-336.
87. Τάκιτος, Opera minora. Germania 3, Furneaux-Anderson.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο ομιλητής θεώρησε ότι έπρεπε να παραπέμψει μόνο σε μεσαιωνικά κείμενα, από τα οποία προκύπτουν τα δεδομένα της έρευνάς του, έτσι ώστε ο αναγνώστης να μπορεί να αντιληφθεί καλύτερα από πού πηγάζουν τα συμπεράσματα. Αναλυτικότερα έχει πραγματευθεί το θέμα της ομιλίας του στις ακόλουθες εργασίες του:

-Le programme politique des "Romains orientaux" après 476; une répétition générale?, *La nozione di «Romano tra cittadinanza e universalità», Da Roma alla Terza Roma, Documenti e studi, Studi II,* Napoli 1984, 309-315.

-Ambassadors, Embassies and Administrative Changes in the Eastern Roman Empire Prior to the Reconquista, *Das Reich und die Barbaren, hsg. von E. Chrysos und A. Schwarcz,* Wien 1989, 143-154.

-Obraščenije v Christianstvo gospodstvujuščego klassa Vostočnoï rimskoï imperii vo vtoroï polovine piatogo veka, *From Late Antiquity to Early Byzantium, Proceedings of the Byzantinological Symposium,* Praha 1985, 69-72.

-Sur les prémisses théoriques de la Reconquista byzantine dans la péninsule ibérique au VIe siècle, *Vizantiiskii Vremennik* 55, 1998, 99-105.

-Γύρω από τη δυτική πολιτική του αυτοκράτορα Τιβέριου Κωνσταντίνου, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 22, 1977, 116-125.

-Die Slawen und Ungarn innerhalb der sogenannten "Begrenzten Oekumene" der Makedonenkaiser, *Byzantinoslavica* 54, 1993, 65-74.

-Die byzantinische Ideologie der "Begrenzten Oekumene" und die römische Frage im ausgehenden 10. Jahrhundert, *Byzantinoslavica* 56, 1995, 117-128.

-Le poids spécifique du commandement suprême en Italie dans la formation de l'idéologie politique du Xe siècle, *L'Ellenismo italiota dal VII al XII secolo,* Atene 2001, 153-164.

-Der Verfall des Papsttums im X. Jahrhundert als Ergebnis der Deutsch-byzantinischen Annäherung, *Βυζαντιακά* 14, 1994, 217-236.

-The Failure of the German-Byzantine Alliance on the Eve of the First Crusade, *Actes du XVe Congrès international d' Études Byzantines, IV Histoire, Communications,* Athènes 1980, 198-207.

Το Βυζάντιο απέναντι στην Ευρώπη και το αυθυπόστατο της Δύσης (7ος - 8ος αιώνας)

Μαρία Λεοντσίνη
Δόκιμη Ερευνήτρια στο ΙΒΕ/ΕΙΕ

Τα εδάφη της Δύσης που είχαν κατακτηθεί επί Ιουστινιανού Α΄ (527-565) δεν διατηρήθηκαν για πολύ υπό τον βυζαντινό έλεγχο. Η Ιουστινιάνεια reconquista, την οποία στην Κωνσταντινούπολη προόριζαν για μόνιμη, ανατράπηκε πολύ γρήγορα με την εισβολή των Λογγοβάρδων στην Ιταλία (568). Οι Βυζαντινοί προσπάθησαν αρχικά να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της λογγοβαρδικής εισβολής εφαρμόζοντας την τακτική των συμμαχιών με τους ορθόδοξους Φράγκους. Οι αποστολές βυζαντινών στρατευμάτων την εποχή αυτή στη Δύση ήταν περιορισμένες και είχαν πάντοτε χαρακτήρα επικουρικό στα εκστρατευτικά σώματα των Φράγκων. Όταν η κατάσταση αυτή δεν μπορούσε πλέον να αλλάξει άρχισε να γίνεται αντιληπτό ότι η ανάκτηση της Ιταλίας κατά το Ιουστινιάνειο πρότυπο ήταν ανέφικτη. Η αδυναμία του Βυζαντίου να διατηρήσει στρατιωτικές δυνάμεις ικανές να αναχαιτίσουν τους Λογγοβάρδους, πέρα από το πλήγμα που κατάφερε στη βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία, είχε ως συνέπεια την ανάδειξη του πάπα της Ρώμης σε ρόλο πρωταγωνιστή για την ομοιογενή και με ειρηνικά μέσα εξάπλωση της Ορθοδοξίας στη

Δύση.[1] Μπροστά σε αυτές τις δραματικές αλλαγές, το Βυζάντιο –παράλληλα με την αξιοποίηση της διπλωματικής του φιλίας με τους Φράγκους–, προχώρησε στην ίδρυση του Εξαρχάτου της Ραβέννας. Σε αυτή τη νέα διοίκηση των βυζαντινών εδαφών της Ιταλίας τοποθετείται επικεφαλής ένας πατρίκιος και Έξαρχος με πολιτικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες. Ωστόσο, οι στρατιωτικές δυνάμεις που εδρεύουν στην Ιταλία υπό τον Έξαρχο, αν δεν ενισχύονταν από τους Φράγκους από το Βορρά, ήταν εξαιρετικά ανεπαρκείς για να υποτάξουν τους Λογγοβάρδους και να εμπνεύσουν τον σεβασμό στους ισχυρούς κοσμικούς και εκκλησιαστικούς άρχοντες της Ιταλίας.

Η υποχωρητικότητα του Εξαρχάτου στις πιέσεις των Λογγοβάρδων περιόριζε τις δραστηριότητες του Βυζαντίου στην επικοινωνία με τον πάπα και την εφαρμογή των αυτοκρατορικών εντολών στα συρρικνωμένα πλέον εδάφη του. Ο Φωκάς (602-610), μολονότι ανέτρεψε τον Μαυρίκιο και κήρυξε εκκαθαρίσεις εναντίον της αριστοκρατίας, σε ό,τι αφορά τον πάπα υπήρξε υποχωρητικός και άρχισε να του αναγνωρίζει διάφορα δικαιώματα.[2] Έτσι, όταν οι πιέσεις των Λογγοβάρδων θα ενταθούν, θα γίνει και πάλι χρήση της παλαιάς πολιτικής. Το Βυζάντιο θα παροτρύνει τους Φράγκους σε εκστρατείες, με τη συνδρομή ολιγάριθμων στρατευμάτων, όπως είχε γίνει επί Τιβερίου-Κωνσταντίνου, το 580 ή θα ενισχύει με σημαντικά χρηματικά ποσά τη στρατολόγηση και τον ανεφοδιασμό τους, όπως είχε γίνει επί Μαυρικίου, το 598.[3] Τη συνδρομή των Φράγκων φαίνεται όμως να επιζητούν και οι πάπες της Ρώμης, όταν θα αισθάνονται πιεσμένοι από τη στρατιωτική παρουσία των Λογγοβάρδων. Η υποστήριξη της Ρώμης από τους Φράγκους, με αφορμή την υπεράσπιση των εδαφών της Ιτα-

1. Τ. Λουγγής, *Η Βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία. Από το Θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ώς την Άλωση του Μπάρι 395-1071 μ.Χ.*, Αθήνα 1989, 129.

2. P. Goubert, *Byzance avant l'Islam Rome, Byzance et Carhage*, Παρίσι 1965, τόμ. II, 2, 114-115.

3. *Περὶ πρέσβεων ἐθνῶν πρὸς Ῥωμαίους, Excerpta de Legationibus Gentium ad Romanos*, έκδ. C. de Boor, Hildesheim ²2003, I, 2, 29, 471 [*The History of Menander the Guardsman*, Intr. Essay, Text, Transl. R. C. Blockley, Liverpool 1985, 24, 216]· Θεοφάνους Χρονογραφία, έκδ. C. de Boor, Λιψία 1883 (Teubner), Ν. Υόρκη 1980, τόμ. Α΄, 261,27· Λουγγής, *Η Βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία*, 116-117.

λίας, γίνεται πλέον γνώρισμα της πολιτικής που θα ασκούσε ο ορθόδοξος επικεφαλής της ρωμαϊκής Εκκλησίας και θα αποδεχθούν οι βυζαντινοί αυτοκράτορες με τις ορθόδοξες πεποιθήσεις.

Το πνεύμα αυτής της ελεύθερης συνδιαλλαγής της Ρώμης με τους Φράγκους αποδίδεται από τον πάπα Πελάγιο (579-590) στη θρησκευτική τους συγγένεια με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία.[4] Η άποψη αυτή διατυπώνεται σε επιστολή του ρωμαίου Ποντίφηκα προς τον Αυναχάριο επίσκοπο Αυτισιόδωρου (Auxerre) με την οποία ζητούσε τη μεσολάβηση των Φράγκων για την αναγνώριση της εκλογής του και τη διάσωση της Εκκλησίας από τους Λογγοβάρδους.[5] Η στροφή αυτή του Πελαγίου προς τους Φράγκους έχει αποδοθεί στην κρίση που είχε δημιουργήσει η παρουσία των Λογγοβάρδων στην Ιταλία.[6] Στην πραγματικότητα, η προσφυγή του πάπα στους Φράγκους ηγεμόνες δεν περιλάμβανε μόνο το αίτημα της προστασίας της από τους Λογγοβάρδους αλλά και της βοήθειάς τους για την ίδρυση ναών και μοναστηριών. Η ενίσχυση της Εκκλησίας της Ρώμης από τους Φράγκους αναβάθμιζε τον πολιτικό της ρόλο, αναδεικνύοντάς την σιγά-σιγά σε αντίβαρο του Βυζαντίου στη Δύση. Σε αυτές τις συνθήκες, ο πάπας Πελάγιος πρόβαλλε τη Ρώμη ως υπερέχουσα πόλη ανάμεσα σε φίλους και υπηκόους ολόκληρης της Ιταλίας.[7] Υπόβαθρο αυτής της

4. ...*vestri regis Romano imperio in orthodoxae fidei confessione sunt similis...*: *Epistolae Aevi Merowingici Collectae, Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum Tomus III, Merowingici et Karolini Aevi I*, Βερολίνο 1957, VII. 9, 449, 14-15.

5. ...*fenstinetis et vestris regibus instantissime suadeatis, quatenus ab inimiciis et coniuctione nefandissimi hostis Langobardorum salubrae se provisione segregare festinent, Epistolae Aevi Merowingici Collectae*, VII. 9, ό.π., 449,23-25

6. Αυτό άλλωστε δηλώνεται στον Βίο του στο *Liber Pontificalis*, έκδ. L. Duchesne, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, τόμ. Α΄, Παρίσι ²1955, 309· L. M. Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, Hildesheim 1969, τόμ. 2,1, 48-50· J. Richards, *The Popes and the Papacy in the Early Middle Ages 476-752*, Λονδίνο 1979, 202-203.

7. ...*ut huic urbi, ex quo fuerat oriundum, vel universae Italiae finitimos adiutoresque praestaret...*: *Epistolae Aevi Merowingici Collectae*, VII. 9, ό.π., 449, 15-16. T. C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407-1096)*, Αθήνα 1980, 94.

συμμαχίας, σύμφωνα με τον Πελάγιο, ήταν η ορθόδοξη πίστη, η οποία ισχυριζόταν ότι ήταν κοινή στους Φράγκους και το imperium romanum δηλαδή, το Βυζάντιο. Η ανάπτυξη δεσμών της ρωμαϊκής Εκκλησίας με τους Φράγκους, την κύρια ορθόδοξη δύναμη στην Δύση, εξασφάλιζε με τον τρόπο αυτό, την υπεροχή της Ρώμης στα εδάφη τα οποία ανήκαν παλαιότερα στο δυτικό τμήμα της Αυτοκρατορίας. Μέσω της Ρώμης η Ορθοδοξία επιβαλλόταν στη Δύση ειρηνικά και χωρίς τις στρατιωτικές ενέργειες και τις κατακτητικές επεμβάσεις του Βυζαντίου.

Αυτή η αδιαμφισβήτητη αποδοχή της Ρώμης, ως του αρχαιότερου πόλου του Χριστιανισμού στη Δύση και η προσφυγή του πάπα προς τους Φράγκους ηγεμόνες για συμπαράσταση, ώστε να διατηρηθεί η ειρήνη δηλαδή οι ισορροπίες στη Δύση, δεν απείχε από την επικρατούσα αντίληψη του Βυζαντίου για τη διατήρηση φιλικών σχέσεων με ομόδοξα κράτη με όσα δηλαδή αναγνώριζαν την Ορθοδοξία, όπως είχε καθοριστεί από τις Οικουμενικές Συνόδους και ιδιαίτερα εκείνης της Χαλκηδόνας (451).[8] Το πεδίο συνάντησης του Βυζαντίου με τη Δύση στις αρχές του 7ου αιώνα ήταν αποκλειστικά η ορθόδοξη πολιτική και η δογματική σύμπλευση με τον πάπα της Ρώμης. Αυτή η αντιμετώπιση της Δύσης ήταν πάγιο αίτημα της ορθόδοξης συγκλητικής αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης, στην οποία πάντοτε άρεσε να επιδεικνύει τη ρωμαϊκή της καταγωγή και τις ευνοϊκές διαθέσεις της έναντι του πάπα.[9] Η αριστοκρατία αυτή, ορθόδοξη από την εποχή της Συνόδου της Χαλκηδόνας, ήταν τον 7ο αιώνα αποδυναμωμένη, εσωστρεφής και προσηλωμένη στην αναγνώριση του

8. Ενδεικτικά βλ. την επιστολή του πάπα Γρηγορίου Α΄ (590-602) προς τη σύζυγο του βασιλιά των Λογγοβάρδων Αγιλούλφου, Θεοδελίνδη, στην οποία τονίζεται η σημασία της Συνόδου σε σχέση με τις προγενεστέρες: *S. Gregorii Magni Registrum Epistolarum Libri*, έκδ. D. Norberg, (*Corpus Christianorum, Series Latina CXL*) Tournhaut 1982, IV, 33,17.

9. Η συγκλητική τάξη στη Ρώμη είχε χαθεί ενώ ένα τμήμα της είχε καταφύγει στην Κωνσταντινούπολη λόγω της κατάληψης της Ιταλίας από τους Γότθους: E. Stein, La disparition du Sénat de Rome à la fin du VIe siècle, *Opera Minora Selecta*, Άμστερνταμ 1968, 308-322.

Πάπα ως εγγυητή της τήρησης των αξιών και των αρχών της.[10] Η αδυναμία του Βυζαντίου για στρατιωτικές επεμβάσεις στη Δύση από τη μια πλευρά και η ορθόδοξη ομοφωνία ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη από την άλλη, έδωσε ακόμη μεγαλύτερη ανεξαρτησία κινήσεων στον διάδοχο του Πελαγίου, πάπα Γρηγόριο Α΄ (590-604).[11]

Οι ενέργειες του νέου πάπα δεν περιορίστηκαν στη σύσφιξη των δεσμών της Αγίας Έδρας με τους Φράγκους ηγεμόνες αλλά επεκτάθηκαν στη δημιουργία ενός νέου πυκνότατου δικτύου επικοινωνίας με την υπόλοιπη Δύση, παρά τις πιέσεις που ακόμη δεχόταν η Ρώμη από τους Λογγοβάρδους. Αν όμως οι κατακτητές της Ιταλίας Λογγοβάρδοι ως αρειανοί, δηλαδή αιρετικοί, έθεταν ακόμη περιορισμούς στις παπικές δραστηριότητες στις αρχές του 7ου αιώνα, έδειχναν ότι και οι ίδιοι στη συνέχεια, θα προσχωρούσαν με ειρηνικά μέσα στην *societas et amicitia* της Ορθοδοξίας την οποία επεδίωκε ο πάπας.[12] Έτσι, η Ρώμη άρχιζε να προσεγγίζει διπλωματικά τους ηγεμόνες των Λογγοβάρδων, όπως είχε γίνει και με τους παλαιούς πόλους εξουσίας των φραγκικών βασιλείων άλλοτε, κατά παράκληση των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης, μεσολαβώντας υπέρ των βυζαντινών θέσεων και άλλοτε, με δική της πρωτοβουλία. Αυτό το πνεύμα ειρήνευσης εκφράζεται από τον Γρηγόριο Α΄ προς τον βασιλιά των Λογγοβάρδων Αγιλούλφο (590-616)[13] και τη νεοφώτιστη στην Ορθοδοξία σύζυγό του Θεοδελίνδη, την οποία αποκαλεί *excellentis-*

10. Σε παρενθετική και πρωθύστερη αφήγηση της Χρονογραφίας του Θεοφάνη του Ομολογητή για τις αιρέσεις του 7ου αιώνα γίνονται επανειλημμένα αναφορές για τον πάπα Ρώμης ως υπερασπιστή της Ορθοδοξίας: Θεοφάνους Χρονογραφία, 331,7· 331,27· 332,7.

11. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident*, 104-105.

12. O. Bertolini, *Roma e i Longobardi*, Istituto di Studi Romani ^{2}1992, 20-21. Για τις ιστοριογραφικές αναφορές σχετικά με την αντιμετώπιση των Λογγοβάρδων από τους Βυζαντινούς βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Βιέννη-Μόναχο 1978 [=*Βυζαντινή Λογοτεχνία*, μτφρ. Κατερίνα Συνέλλη, Αθήνα 1992, τόμ. Β΄, 112].

13. *S. Gregorii Magni Registrum Epistolarum*, V, 34,8.

sima filia,[14] κατά την ανακωχή ανάμεσα στον Έξαρχο Ραβέννας Καλλίνικο και τους Λογγοβάρδους.

Με ανάλογες πρωτοβουλίες ο Γρηγόριος Α΄ συνέβαλε στην εγκαθίδρυση ορθόδοξης δυναστικής πολιτικής στο βασίλειο των Βησιγότθων της Ισπανίας, ενώ δεν έπαψε να έχει στόχο την αποκάθαρση ολόκληρης της Δύσης από την ειδωλολατρεία και τον αρειανισμό.[15] Οι απεσταλμένοι της Αγίας Έδρας κηρύττουν την Ορθοδοξία και ιδρύουν επισκοπές σε ολόκληρη την Ευρώπη, από την Βρετανία έως τις Άλπεις, και η δραστηριότητα αυτή βρίσκει πάντοτε έδαφος συνεννόησης με τους ηγεμόνες εκείνους και τους γαιοκτήμονες-αριστοκράτες που επιζητούσαν την ένταξή τους στον χριστιανικό κόσμο. Η παρουσία των Λογγοβάρδων δεν θα εμποδίσει την ίδρυση μοναστηριών στο Luxovium (Luxeuil) και στο Bobbio (40 χλμ. από το Ticinum/ Παβία) από τον Άγιο Κολουμβάνο ούτε τη διδασκαλία του μαθητή του, Αγίου Γάλλου (St. Gall, 630) στην περιοχή της λίμνης Κωνσταντίας.[16] Γενικά, κατά την αρχιερατεία του Γρηγορίου Α΄, αναπτύσσεται ένα δυναμικό παπικό πρόγραμμα προσηλυτισμού και εκκλησιαστικής αναδιοργάνωσης ολόκληρης της Δύσης. Οι εκκλησιαστικές δραστηριότητες της Ρώμης στόχευαν προπάντων στην απορρόφηση των αρειανών με εκτεταμένα ιεραποστολικά προγράμματα τα οποία είχαν την αποδοχή των κοσμικών αρχόντων της Δύσης. Τον 7ο αιώνα στις επιδιώξεις της ρωμαϊκής Εκκλησίας περιλαμβάνονταν ήδη δραστηριότητες, οι οποίες γνώρισαν αργότερα μεγαλύτερους ρυθμούς, όπως η ένταξη των χριστιανικών κοινοτήτων στις διοικητικές δικαιοδοσίες των επισκόπων, η οικονομική προικοδότησή τους με εκχώρηση εδαφών στην ύπαιθρο και η εναρμόνισή τους με την κοινωνική ιεραρχία της αρχοντίας.[17] Έτσι, καθώς ο πάπας κατορθώνει να ενισχυθεί

14. *S. Gregorii Magni Registrum Epistolarum*, IX, 68,9.

15. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, έκδ. H. Delehaye, Βρυξέλλες 1902, 169-172 και 179-180.

16. J. Le Goff, *La Civilisation de l'Occident Médiéval*, Παρίσι 21984, 147-148.

17. G. Duby, L'histoire des systèmes de valeurs, *History and Theory* 9 (1972) [=*Μεσαιωνική Δύση: Κοινωνία και Ιδεολογία*, μτφρ. Οντέτ Βαρών-Ρίκα Μπενβενίστε, Αθήνα 2003, 27-33].

οικονομικά επεκτείνοντας το patrimonium της Ρώμης και πολιτικά εμπνέοντας τους Φράγκους, στο Βυζάντιο συνειδητοποιούν ότι πρέπει να προσπαθήσουν να ελέγξουν τον πάπα και, δια μέσου του πάπα, τη Δύση.

Σε όλες αυτές τις δραστηριότητες στη Δυτική Ευρώπη τον 7ο αιώνα το Βυζάντιο ήταν αμέτοχο. Ήταν επίσης ανέτοιμο να υπερασπίσει τα εδάφη του Εξαρχάτου, ακόμη και στα σημεία εκείνα που υπήρχε δυνατότητα να κινηθεί ο στόλος, όπως στο λιμάνι της Ραβέννας. Έτσι, δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπιστούν στρατιωτικά οι Λογγοβάρδοι τόσο από τους Φράγκους από τη Δύση όσο και τους Βυζαντινούς από την Ανατολή. Ο Έξαρχος της Ραβέννας, Σμάραγδος, ήταν πρόθυμος να κάνει συμφωνία με τον Λογγοβάρδο ηγεμόνα, Αυθάριο (584-590).[18] Η υποκατάσταση των στρατιωτικών ενεργειών με διπλωματία αναδείκνυε στο πολιτικό σκηνικό τους Λογγοβάρδους ηγεμόνες, ως νέα συνιστώσα των πολιτικών συσχετισμών της Δύσης, όπου η ανυπαρξία ουσιαστικής βυζαντινής παρουσίας είχε αρχίσει να γίνεται αισθητή. Στο εξής, για την αντιμετώπισή τους τη θέση των όπλων παίρνει η διπλωματία, όπως δείχνει η υποδοχή της πρεσβείας του Αγιλούλφου (590-616) στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος θα επιστρέψει στην Ιταλία με δώρα και μια ετήσια συμφωνία ειρήνης[19] αλλά και διαβεβαιώσεις για την πρωτοκαθεδρία της Εκκλησίας της Ρώμης.

Τη δυσχέρεια του Βυζαντίου να επεμβαίνει στη Δύση με στρατό, για τον περιορισμό της επέκτασης των Λογγοβάρδων και της παπικής επιρροής, οι αυτοκράτορες αντικατέστησαν με την πολιτική της συμφιλίωσης, με την ελπίδα ότι θα μπορούσε να έχουν τον πάπα υπό τον έλεγχό τους. Η πρόθεση του Φωκά για ειρηνική συμβίωση με τη Δύση, και όχι ανακατάκτησή της, εκφράζεται εύγλωττα στην επιγραφή αναθηματικής στήλης, η οποία ιδρύθηκε στη Ρώμη στο όνομά του[20] με πρωτοβουλία του πάπα και του Εξάρχου Σμαράγδου. Στη στήλη αυτή εξαίρεται η γαλήνη και η ελευθερία (*quies et libertas*)

18. Goubert, *Byzance avant l'Islam*, 117-118.
19. *Pauli Diaconi, Historia Langobardorum*, L. Bethmann-G. Waitz, *MGH, SSRL*, Αννόβερο1878, IV, 35.
20. Goubert, *Byzance avant l'Islam*, 120-121.

που επικρατούν κάτω από τα σκήπτρα του Φωκά στην Ιταλία και τη Δύση.[21] Αυτή η φιλάνθρωπη στάση του βυζαντινού αυτοκράτορα απέναντι στον Πάπα σήμαινε, στην πραγματικότητα, εκχώρηση ακόμη μεγαλύτερων περιθωρίων δράσης για ανοικτές πλέον επεμβάσεις στις υποθέσεις της Ιταλίας χωρίς την βοήθεια της Κωνσταντινούπολης. Τη βαθμιαία κατάλυση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Δύση επιδείνωσε ακόμη περισσότερο η αδυναμία εξασφάλισης ικανών στρατιωτικών δυνάμεων στην Ιταλία, η οποία εξακολούθησε να ισχύει και μετά την ανατροπή του Φωκά από τον Ηράκλειο (610-641).

Οι ανάγκες για την υπεράσπιση του ανατολικού τμήματος της Αυτοκρατορίας δεν άφησαν στο νέο αυτοκράτορα περιθώρια για δυναμικές λύσεις στη Δύση, μολονότι ανέτρεψε το καθεστώς του Φωκά, ξεκινώντας με στόλο από το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας.[22] Έτσι, ενώ η ανάμειξη του πάπα στη Δύση ήταν πλέον απροκάλυπτη, ο νέος αυτοκράτορας Ηράκλειος εξακολουθούσε να αποκαλείται imperator, από τους Βησιγότθους και τους Φράγκους,[23] πράγμα που δείχνει ότι το Βυζάντιο αντιμετώπιζε ακόμη τους λαούς αυτούς ως υπήκοα έθνη. Στις συνθήκες όμως του 7ου αιώνα η αρχαία αυτή αντίληψη για τις οικουμενικές διαστάσεις της Αυτοκρατορίας δεν θα μπορούσε να έχει το περιεχόμενο του 5ου και 6ου αιώνα, αφού οι δυνάμεις που την υπεράσπιζαν είχαν εξασθενήσει και η επιβίωσή της ήταν αποκλειστικά εξαρτημένη από την υποστήριξή της από στρατεύματα με ανατολική προέλευση. Οι κοινωνικές μεταβολές που είχαν αρχίσει να συντελούνται στην Ανατολή οδηγούσαν το Βυζάντιο σε νέα αντιμετώπιση των προβλημάτων της Δύσης. Ο στρατός των ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας, που βρισκόταν σε άνοδο με την ανασυγκρότησή του από τον Ηράκλειο και την ίδρυση του θεσμού των θεμάτων, φαινόταν έτοιμος για να πάρει ένα δυναμικό προβάδισμα στα αιτήματα της εποχής έναντι

21. Λουγγής, *Η Βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία*, 122.
22. Θεοφάνους Χρονογραφία, 298,15-21.
23. *Epistolae Wisigoticae, MGH, Epistolarum Tomus III, Merowingici et Karolini Aevi I*, Βερολίνο 1957, IX, 5, 666,23 και IX, 5, 667,25-26.

της ορθόδοξης συγκλητικής αριστοκρατίας της πρωτεύουσας.[24] Στο εξής, κάθε φορά που ο στρατός συμπλέει με τον αυτοκράτορα, η Κωνσταντινούπολη θα επιχειρεί να περιορίσει την προβολή της παπικής αυθεντίας στη Δύση. Τόσο επί Ηρακλείου όσο και επί Κώνσταντος Β΄ θα γίνουν πολλές προσπάθειες για τον έλεγχο των δραστηριοτήτων των παπών. Αυτό όμως είχε ως προϋπόθεση την αντίθεση εκ μέρους των αυτοκρατόρων στις πολυδιάστατες παπικές πρωτοβουλίες και αυτή η πολιτική εναντίωση είναι πολύ φυσικό να εκφραστεί στο θεολογικό επίπεδο.

Με στόχο την άμβλυνση των αντιπαραθέσεων στη διατύπωση των πεποιθήσεων, εκδόθηκε αρχικά η «Έκθεσις» (638) από τον Ηράκλειο και στη συνέχεια ο «Τύπος» (648) από τον Κώνσταντα Β΄.[25] Τα διατάγματα αυτά επιχειρούσαν να συμβιβάσουν τον Μονοθελητισμό, ο οποίος είχε εκφραστεί στην Κωνσταντινούπολη με την Ορθοδοξία της Συνόδου της Χαλκηδόνας. Όμως, ενώ ο Ηράκλειος και ο Κώνστας Β΄ αποσκοπούσαν στην ειρήνη στις κτήσεις του Βυζαντίου σε Ανατολή και Δύση, η παπική Δύση παρέμεινε αδιάλλακτη και η στάση της αυτή προκάλεσε ταραχές στον στρατό της Ιταλίας. Διαδοχικοί Έξαρχοι εξεγείρονται.[26] Παράλληλα οι Λογγοβάρδοι σε αυτές τις συνθήκες αναταραχής, νικούν ακόμα και τον πιστό στον Ηράκλειο, Έξαρχο Ισαάκιο (626-643), αν και διέθετε όπως φαίνεται, στρατεύματα. Τα στρατεύματα της Ιταλίας σε αυτή την αντιφατική κατάσταση θα στραφούν εναντίον του πάπα Θεοδώρου (642-649) και θα λεηλατήσουν το Λατερανό.[27]

Δέκα χρόνια μετά την «Έκθεση» του Ηρακλείου, η δυσαρέσκεια στη Ρώμη θα μεταβληθεί σε οργή, όταν ο Κώνστας Β΄ θα στείλει το διάταγμα του «Τύπου»

24. Τ. Κ. Λουγγής, Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγομένων "Σκοτεινών Αιώνων" (602-867), *Σύμμεικτα* 6 (1985), 220.

25. Μαρία Λεοντσίνη, Θρησκευτικές πεποιθήσεις και γλωσσική διατύπωση τον 7ο αιώνα, *Οι Σκοτεινοί Αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, Αθήνα 2001, 73-87.

26. Λουγγής, *Η Βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία*, 123-126.

27. Βίος Σεβερίνου (640), *Liber Pontificalis*, έκδ. L. Duchesne, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, τόμ. Α΄, Παρίσι ²1955, 328.

στην Ιταλία με τον Έξαρχο Θεόδωρο Καλλιοπά, με στόχο την απαγόρευση της ανάμειξης οποιουδήποτε συνεπώς και του πάπα στα θέματα της Ορθοδοξίας. Ο πάπας Μαρτίνος (649-654), ο οποίος παρέλαβε το διάταγμα, προχώρησε στη σύγκληση μιας καταδικαστικής Συνόδου στο Παλάτι του Λατερανού (649) και αφόρισε, εξ ονόματος ολόκληρης της Οικουμένης, τους διαδοχικούς πατριάρχες της Κωνσταντινούπολης και όλους όσους είχαν ανεχθεί τις αιρετικές διατυπώσεις του Μονοθελητισμού.[28] Η καταδικαστική αυτή απόφαση με τη σύμπραξη επισκόπων από τη Δύση θα οδηγήσει στη σύλληψη των πρωτεργατών της Συνόδου του Λατερανού, πάπα Μαρτίνου και Μαξίμου του Ομολογητή, από τον Έξαρχο Ιταλίας Θεόδωρο Καλλιοπά. Οι κορυφαίοι υπερασπιστές της Ορθοδοξίας της Χαλκηδόνας, Μαρτίνος και Μάξιμος θα μεταφερθούν σιδηροδέσμιοι στην Κωνσταντινούπολη, θα κριθούν ένοχοι εσχάτης προδοσίας και στη συνέχεια θα καταδικαστούν με την ποινή της εξορίας, την οποία προέβλεπε ο «Τύπος» του Κώνσταντος Β΄.[29]

Η επιχείρηση για την αποκατάσταση της παλαιάς τάξης στη Δύση θα ολοκληρωθεί με την ένοπλη επέμβαση στην Ιταλία υπό την αυτοκρατορική επίβλεψη του Κώνσταντος Β΄ το 663. Ωστόσο, η μεγαλειώδης αυτή εκστρατεία στη Δύση, κατά το πρότυπο της Ιουστινιάνειας reconquista του 6ου αιώνα, έμελλε να συκοφαντηθεί έτσι ώστε ο αυτοκράτορας να δολοφονηθεί από ακολούθους του και μετά τον θάνατό του τα στρατεύματά του να εξεγερθούν αγανακτισμένα από την υπονόμευση και να πνιγούν στο αίμα από τη συντονισμένη δράση των στόλων της Δύσης.[30] Οι αποτυχίες των στρατιωτικών επιχειρήσεων του Κώνσταντος Β΄ έκαναν αντιληπτό ότι η πολιτική του προσεταιρισμού των Φράγκων ήταν οριστικά ξεπερασμένη. Από την άλλη πλευρά, η επέμβαση του Κών-

28. Για τα Πρακτικά της βλ. W. Berschin, *Griechisch-Lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*, Βέρνη, Μόναχο 1980 [=*Ελληνικά Γράμματα και Λατινικός Μεσαίωνας. Από τον Ιερώνυμο ώς τον Νικόλαο Κουσανό*, μτφρ. Δ. Νικήτας, Θεσσαλονίκη 1998, 148].

29. Α. Στράτος, *Το Βυζάντιον στον Ζ΄ αιώνα*, τόμ. Δ΄, Κωνσταντίνος Γ΄ (Κώνστας), 642-668, Αθήνα 1972, 127-133.

30. Βίος Αδεοδάτου (672-676), *Liber Pontificalis*, 346.

σταντος στην ορθόδοξη Δύση έγινε αφορμή για τη διαβολή του στρατού από τους ορθόδοξους θαυμαστές του πάπα στην Κωνσταντινούπολη και το ξέσπασμα εμφυλίων συγκρούσεων. Η συκοφάντηση του στρατού για τις επιτυχίες των Αράβων, εξαιτίας της προσχώρησής του στην αιρετική πολιτική του Ηρακλείου και Κώνσταντος Β΄, διατυπώνεται ευθέως σε δυτικά κείμενα και αργότερα υιοθετείται από τους βυζαντινούς ιστορικούς και χρονογράφους.[31]

Η απογοήτευση του ακέφαλου πλέον στρατού του Κώνσταντος Β΄, οι επικεφαλής του οποίου πλήρωσαν με τη ζωή τους την ένοπλη επέμβαση στη Δύση, οδήγησε σε ανταρσίες στην Ανατολή.[32] Ο γιος και διάδοχος του Κώνσταντος Β΄, Κωνσταντίνος Δ΄ (668-685), αντιμετώπισε αυτές τις στρατιωτικές αντιδράσεις ακολουθώντας πολιτική αντίθετη με εκείνη του πατέρα του.[33] Στην καταστολή των αντιδράσεων του στρατού πρωτοστάτησαν αξιωματούχοι από τους κύκλους της αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης που περιέβαλλαν τον νεαρό αυτοκράτορα και εμφορούνταν από τις αρχές της ορθόδοξης παράδοσης. Ο Κωνσταντίνος Δ΄ και οι πολιτικοί συμπαραστάτες του επιζητούσαν συμφιλίωση με τον πάπα και ειρήνη με τη Δύση σε βάρος βέβαια, των κυριαρχικών δικαιωμάτων της αυτοκρατορίας, τα οποία οι στρατοί της Ανατολής είχαν μόλις υπερασπιστεί στην Ιταλία με τον πατέρα του Κώνσταντα Β΄.

Με αυτή την προσδοκία της συνδιαλλαγής ο Κωνσταντίνος Δ΄ απέστειλε «σάκρα» προς τον πάπα για να προσκαλέσει τον ίδιο ή εκπροσώπους του να σπεύσουν στην Κωνσταντινούπολη για να συγκληθεί Οικουμενική Σύνοδος. Μείζον θέμα αυτής της Συνόδου θα ήταν η αποκατάσταση του σχίσματος που είχε προκαλέσει η έκδοση της «Έκθεσης» και του «Τύπου», με την εισαγωγή των καινοφανών δογμάτων του Μονοενεργητισμού και του Μονοθελητισμού. Την επόμενη χρονιά με παπική πρωτοβουλία συγκαλείται Σύνοδος στη Ρώμη,

31. Θεοφάνους Χρονογραφία, 332,15-19· Τ. Λουγγής, *Η ιδεολογία της Βυζαντινής Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1993, 67-70.

32. Θεοφάνους Χρονογραφία, 348, 30 και 352, 14-15.

33. Λουγγής, Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων "Σκοτεινών Αιώνων", 153.

τις αποφάσεις της οποίας μεταφέρουν οι λεγάτοι της Αγίας Έδρας στη βυζαντινή πρωτεύουσα σε επίσημη επιστολή του πάπα Αγάθωνος. Ενώπιον του βυζαντινού αυτοκράτορα, Κωνσταντίνου Δ΄, ο πάπας εμφανιζόταν ως εκφραστής του αιτήματος της ομοφωνίας Δύσης-Ανατολής και εκπρόσωπος ολόκληρης της οικουμένης. Η επιστολή του Αγάθωνος προς την Στ΄ Οικουμενική Σύνοδο τόνιζε ότι με δική του πρωτοβουλία είχε ήδη, επιτευχθεί ομοφωνία όλων των λαών της Δύσης με την προσχώρησή τους στην Ορθοδοξία. Στους ορθόδοξους λαούς της Δύσης απαριθμούνται οι Φράγκοι, οι Γάλλοι, οι Γότθοι και οι Βρετανοί. Στην αρχαιότερη ορθόδοξη αυτή ένωση της Δύσης, –σύμφωνα πάντα με την παπική επιστολή, την οποία γνωρίζουμε από τα Πρακτικά της Στ΄ Οικουμενικής Συνόδου– αναμενόταν να προστεθούν τα νεότερα *ἔθνη* δηλαδή, οι Λογγοβάρδοι και οι Σλάβοι.[34] Η διατύπωση αυτή δείχνει πόσο είχε αλλάξει η κατάσταση από τις αρχές του 7ου αιώνα, όταν ο πάπας Γρηγόριος ο Μεγάλος δήλωνε σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο ότι *cuncta in Europae partibus barbarorum juri sunt tradita.*[35] Οι βάρβαροι λοιπόν, που απειλούσαν τις ισορροπίες στη Δύση έτειναν πλέον να εκλείψουν και οι μόνοι επικίνδυνοι για την ειρήνη και την Ορθοδοξία ήταν πια οι ασεβείς και οι αιρετικοί στην Ανατολή, οι οποίοι έθεταν υπό αμφισβήτηση τη νομιμότητα των προνομίων, τις πολιτικές αξιώσεις αλλά και την πρωτοκαθεδρία της Αγίας Έδρας στην οικουμενική εκκλησιαστική ιεραρχία.

Επισφράγιση των ισορροπιών Ανατολής-Δύσης με την επαναφορά της Ορθοδοξίας, την καταδίκη του Μονοθελητισμού και την αναγνώριση του πάπα ήταν η «δεσποτικὴ εἰρήνη», η οποία αποδίδεται από τις πηγές στον Κωνσταντίνο Δ΄ ως επιβράβευση της νίκης του επί των Αράβων το 678 από όλα τα έθνη και τα κράτη της Δύσης.[36] Κατά το ίδιο έτος χρονολογείται και η επιστολή του

34. *Acta Conciliorum Oecumenicorum, Series secunda, volumen secundum, Concilium Universale Constantinopolitanum tertium*, Pars 1, έκδ. R. Riedinger, Βερολίνο 1990-1993, 132,27.

35. *S. Gregorii Magni Registrum Epistolarum Libri*, V, 37,53.

36. Θεοφάνους Χρονογραφία, 356,2-6· Νικηφόρου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία σύντομος ἀπὸ τῆς Μαυρικίου βασιλείας, έκδ. C. de Boor, Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica, Λιψία 1880 (Teubner), 33,6-10.

αυτοκράτορα προς τον πάπα Αγάθωνα, η οποία τον διαβεβαίωνε για την προσχώρηση του Βυζαντίου στην Ορθοδοξία[37] και την πρόθεση της επικύρωσης αυτής της επιστροφής με μια Οικουμενική Σύνοδο. Ο απόηχος αυτής της ταύτισης Ανατολής-Δύσης μέσω της Στ΄ Οικουμενικής Συνόδου ήταν τεράστιος. Ο ρόλος του πάπα ενισχύθηκε όμως, ακόμη περισσότερο επί Κωνσταντίνου Δ΄, με την αποστολή επίσημου διατάγματος για την αναγνώριση της παπικής εκλογής χωρίς την έγκριση από την Κωνσταντινούπολη. Η διαδικασία αυτή θα γινόταν πλέον *e vestigio absque tarditate*[38] απελευθερώνοντας την Αγία Έδρα από έναν ακόμη όρο εξάρτησης από τη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Το δίδαγμα για τον επόμενο αυτοκράτορα, γιο και διάδοχο του Κωνσταντίνου Δ΄, Ιουστινιανό Β΄ (685-695 και 705-711) για να αποφύγει την εχθρότητα της Δύσης ήταν η επιβολή της (άκαμπτης) Ορθοδοξίας. Η συμπεριφορά του Ιουστινιανού Β΄ απέναντι στη Δύση μπορεί να θυμίζει τον πατέρα του, Κωνσταντίνο Δ΄, στο επίπεδο της θρησκευτικής πολιτικής αλλά μάλλον μιμείται τον παππού του, Κώνσταντα Β΄, στο επίπεδο των σχέσεων με την Αγία Έδρα. Επειδή όμως το παράδειγμα αυτής της άμεσης επέμβασης στην Ιταλία είχε αποτύχει, το εγχείρημα τώρα θα γίνει χωρίς αιρετική αλλά αντίθετα με ορθόδοξη κάλυψη. Η Πενθέκτη Σύνοδος (691/2) που συγκάλεσε ο Ιουστινιανός Β΄,[39] υπό το πρόσχημα της κατάργησης της ειδωλολατρείας, σκοπεύει στον περιορισμό επισκόπων και αριστοκρατίας, δηλαδή αυτών των δυνάμεων που υποστήριξαν την Ορθοδοξία και τη συνδιαλλαγή με τον εκπρόσωπό της στη Δύση, τον πάπα της Ρώμης. Τις αποφάσεις της Πενθέκτης που επιχειρούσαν με τη μορφή συγκεκριμένων κανόνων να υποτάξουν Ανατολή και Δύση σε ένα κοινό χριστιανικό τυπικό, αρνήθηκε να δεχθεί ο πάπας Σέργιος (687-701). Η αντίδραση αυτή οδήγησε σε αποτυχία την αυτοκρατορική απόπειρα της υποταγής του πάπα και των αρχαιοπρεπών υποστηρικτών του στη Δύση και την Κωνσταντινούπολη. Τώρα, ο στρατός στη Ρώμη εμποδίζει τον απεσταλμένο του βυζαντι-

37. *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, 2, 2, 1, 2-10.

38. Stein, La disparition du Sénat de Rome à la fin du VIe siècle, 309-310.

39. Σπ. Τρωιάνος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα 1992, 5-10.

νού αυτοκράτορα, πρωτοσπαθάριο Ζαχαρία, να συλλάβει τον Σέργιο ως παραβάτη των αυτοκρατορικών εντολών και να τον μεταφέρει στην Κωνσταντινούπολη, όπως είχε συμβεί επί Κώνσταντος Β΄ με τον πάπα Μαρτίνο και τον Έξαρχο Ιταλίας Θεόδωρο Καλλιοπά.[40]

Η συνδρομή των στρατών της Ιταλίας προς τον πάπα και η απόκρουση οποιασδήποτε κύρωσης εναντίον του για την ανυπακοή του στον αυτοκράτορα έστειλε ξεκάθαρο μήνυμα στην Κωνσταντινούπολη ότι οι βίαιες επεμβάσεις στα βυζαντινά εδάφη της Δύσης στο εξής, δεν θα έχουν αποτελέσματα. Κατά τη δεύτερη μάλιστα βασιλεία του Ιουστινιανού Β΄ θα ανανεωθούν οι αγαθές σχέσεις Ρώμης-Κωνσταντινούπολης, ενώ ο πάπας Κωνσταντίνος (708-715) θα επισκεφθεί τη βυζαντινή πρωτεύουσα.[41] Αυτή η συμφιλίωση του Ιουστινιανού Β΄ με τη Ρώμη ήταν όμως χωρίς αντίκρυσμα. Η σκληρότητα που είχαν δείξει οι εκπρόσωποι του αυτοκράτορα στην Ιταλία (Έξαρχος Θεόδωρος) είχε εξαγριώσει τους επιφανείς κατοίκους του Εξαρχάτου, ώστε –όταν ο Ιουστινιανός δολοφονήθηκε– το κεφάλι του να μεταφερθεί εκεί, από την Κωνσταντινούπολη και να διαπομπευθεί στους δρόμους της Ραβέννας.[42] Στο τέλος λοιπόν του 7ου αιώνα επικρατεί έχθρα στη Δύση για τους αυτοκράτορες της Κωνσταντινούπολης, επειδή προσπάθησαν να περιορίσουν την παπική πολιτική επέκταση και την αυθυπόστατη εξέλιξή της. Οι δυτικές πηγές μάλιστα κατηγορούν τους βυζαντινούς αυτοκράτορες ως αιρετικούς και υπεύθυνους για την εξάπλωση των Αράβων, των νέων ισχυρών και αλλόθρησκων εχθρών της αυτοκρατορίας.

Στο εξής, η βυζαντινή ορθόδοξη αριστοκρατία στέλνει τον αντιπολιτευόμενο στρατό σε εκστρατείες κατά των Αράβων σε Δύση, το 695/96 και σε Ανατολή, το 715. Ο στρατός όμως, δεν ακολουθεί αλλά εξεγείρεται (695: στόλος, 715: Οψίκιον).[43] Ο διχασμός του στρατού (στην Ιταλία υπέρ της Ορθοδοξίας

40. Λουγγής, *Η Βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία*, 138-139.

41. Judith Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton-N. Jersey 1987, 285-286.

42. Agnellus, *Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis*, έκδ. O. Holder-Egger, *MGH, SSRL*, Αννόβερο 1878, 142· Νικηφόρου, Ἱστορία Σύντομος, 47,22-23.

43. Θεοφάνους Χρονογραφία, 385,5-24 και 386,5 Νικηφόρου, Ἱστορία σύντομος, 39,26-30 και 50,26-51, 2.

και στο Βυζάντιο κατά) θα λήξει μόνο με την ενοποίησή του υπό τους εικονομάχους αυτοκράτορες Λέοντα Γ΄ (717-741) και Κωνσταντίνο Ε΄ (741-775). Αυτή η διάσταση των αντιθέσεων, η οποία προβάλλεται με την πολιτική και κοινωνική αντιπαράθεση στρατού, στόλου και αριστοκρατίας σε Ανατολή και Δύση, κάνει προφανείς τους λόγους για τους οποίους χάθηκε για το Βυζάντιο η ορθόδοξη Δύση του 8ου αιώνα. Η διάσταση αυτή θα βαθύνει την αποξένωση και την εχθρότητα ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση, στην οποία ενεργό ρόλο θα έχει ο πάπας που κατηγορεί ανοικτά τον Λέοντα Γ΄ ως αιρετικό.[44] Αυτή η εχθρική στάση του πάπα ευνοεί αποσχιστικές τάσεις ακόμη και στα εδάφη που δεν ελέγχονται στρατιωτικά από τους Λογγοβάρδους: στη Σικελία ξεσπά στάση, η οποία καταπνίγεται από τον Παύλο, απεσταλμένο του Λέοντος, με το αξίωμα του πατρικίου και στρατηγού Σικελίας.[45] Ο πάπας Γρηγόριος Β΄ (715-731) από την άλλη πλευρά, αντιδρά ως ένας ανεξάρτητος εκκλησιαστικός ηγέτης, με ισχυρούς συμμάχους στην Ιταλία, και αρνείται να καταβάλει φορολογία στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Η αντίδραση του Λέοντος Γ΄ ή του Κωνσταντίνου Ε΄[46] ήταν η φορολόγηση και η απόσπαση του Ιλλυρικού και της περιοχής της Νότιας Ιταλίας και της Σικελίας από την παπική εκκλησιαστική διοίκηση και η υπαγωγή τους στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Σε αυτή τη βάση κατηγορείται ο *κακόδοξος* Λέων Ἴσαυρος στη Χρονογραφία του Θεοφάνη ως υπαίτιος για την *ἀποστασίαν τῆς Ἰταλίας*.[47]

Τον πολιτικό αντίποδα αυτής της διάστασης με τη Δύση αποκαλύπτει το ίδιο κείμενο, όταν ο συντάκτης του ισχυρίζεται ότι ο πάπας Γρηγόριος Β΄ ήταν εκείνος ο οποίος *ἀπέστησεν τὴν Ῥώμη σὺν πάσῃ τῇ Ἰταλίᾳ τῆς βασιλείας αὐτοῦ*,

44. J. Gouillard, Aux origines de l'Iconoclasme: Le témoignage de Grégoire II?, *Travaux et Mémoires 3* (1968), (=Του ίδιου, *La vie religieuse à Byzance*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, IV), 291.

45. Θεοφάνους Χρονογραφία, 398,13-399,2· Νικηφόρου, Ἱστορία σύντομος, 54, 26-55,11.

46. Ι. Καραγιαννόπουλος, Το χρονολογικό ζήτημα της απόσπασης του Ιλλυρικού από την Ρώμη, *Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον*, Θεσσαλονίκη 1992, τόμ. 5, 205-216.

47. Θεοφάνους Χρονογραφία, 413,7-8.

δηλαδή από τον Λέοντα Γ΄[48] και κατ' επέκταση από την κυριαρχία του Βυζαντίου. Σε αυτόν τον εχθρικό απόνχο για την πολιτική του Λέοντος Γ΄ κινούνται και οι επιστολές του πάπα Γρηγορίου Β΄ στις οποίες τονίζεται ότι, ο βυζαντινός αυτοκράτορας έγινε ανήμερος και άγριος, όταν πλέον ακόμη και οι βάρβαροι της Δύσης είχαν εξημερωθεί και ενταχθεί στην ορθόδοξη οικουμένη. Ο Λέων Γ΄, ο οποίος στηριζόταν στον στρατό της Ανατολής, επιχείρησε να δημιουργήσει στόλο πιστό στην Κωνσταντινούπολη και ικανό ταυτόχρονα να αντιμετωπίζει όσους αμφισβητούσαν τη βυζαντινή εξουσία στη Μεσόγειο. Έτσι, προχώρησε στην αναδιοργάνωση του στόλου σε νέες βάσεις και με νέους στόχους. Τον 7ο αιώνα ο στόλος είχε ακόμα τις βάσεις του στη Δύση.[49] Στις λατινικές-δυτικές πηγές της εποχής οι αναφορές του είναι συχνότατες και δείχνουν μια σταθερή εύνοια υπέρ των συμφερόντων της ορθόδοξης συγκλητικής αριστοκρατίας. Αυτό αποκαλύπτει η επέλαση του στόλου με τον Ηράκλειο από τη Δύση στην Κωνσταντινούπολη το 610 και η συμπαράσταση που παρείχε στη συνέχεια στον πιο ορθόδοξο εκπρόσωπο της δυναστείας του, τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Δ΄, σε αντίθεση με την υπονόμευση του πατέρα του, Κώνσταντος Β΄. Η παροχή βοήθειας από τον στόλο στην πολιτική παράταξη του Κωνσταντίνου Δ΄ είναι προφανής και αποκαλύπτει την κραυγαλέα προτίμησή του στη Δύση, όταν καταπνίγει συντονισμένα, την εξέγερση του θέματος των Ανατολικών στη Σικελία το 668 για να στηρίξει στη συνέχεια, τη φιλοδυτική πολιτική του Κωνσταντίνου Δ΄. Αυτός ο στόλος εξασφάλιζε την επικοινωνία της αριστοκρατίας της Κωνσταντινούπολης με τους πολιτικούς συμμάχους της στη Δύση (Ρώμη, Ραβέννα, Σικελία, Αφρική) και προσέφερε τις δυνάμεις του σε όλες τις προσπάθειες που έκανε αυτή η αριστοκρατία να διατηρήσει τις παραδόσεις και τα προνόμια έναντι των αιτημάτων που είχαν αρχίσει να προβάλλονται από τις νέες ανερχόμενες δυνάμεις του στρατού της Ανατολής.

48. Θεοφάνους Χρονογραφία, 409,17-18.

49. Μαρία Λεοντσίνη, Les communications maritimes en Méditerranée occidentale et les "flottes byzantines d'intervention" au VIIe siècle, *Mesogeios* 13-14 (2001), 109-122.

Θησαυρός ο οποίος ανήκε πιθανότατα σε Φρίσσιο αυτοκράτορα. Χρονολογείται γύρω στο 630. Από το βιβλίο: L. Webster - M.Brown, The Transformation of the Roman World, AD, 400-900, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο, 1997.

Θησαυρός από χρυσά και αργυρά νομίσματα Φράγκων και Φρισσίων (650-700). Από το βιβλίο: L. Webster - M.Brown, The Transformation of the Roman World, AD, 400-900, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο, 1997.

Ορειχάλκινη επίχρυση ταινία κράνους πιθανόν, η παράσταση της οποίας έχει ταυτιστεί με τον Αγιλούλφο (591-615) και τη συνοδεία του. Από το βιβλίο: L. Webster - M. Brown, The Transformation of the Roman World, AD, 400-900, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο, 1997.

Πίσω όψη φραγκικού σόλιδου με το όνομα του νομισματοκόπου Landegisilus. Από το βιβλίο: L. Webster - M. Brown, The Transformation of the Roman World, AD., 400-900, Λονδίνο Βρετανικό Μουσείο, 1997.

Ο στόλος αυτός με την αναχρονιστική του στάση και την αρχαιοπρεπή του δομή δεν μπορούσε να βοηθήσει ώστε να αντιμετωπιστεί η παγιωμένη πια τον 8ο αιώνα συμμαχία παπών και Φράγκων, ούτε να περιορίσει την επεκτατικότητα παπών και Λογγοβάρδων στις βυζαντινές κτήσεις της Ιταλίας. Χωρίς την αποτελεσματική δράση του στόλου το Βυζάντιο έχανε οριστικά την πολιτική εποπτεία και τα παραδοσιακά κυριαρχικά του δικαιώματα στη Δύση. Αυτή την παλαιά σε διοικητική διάρθρωση και οπισθοδρομική σε ιδεολογία, βυζαντινή ναυτική δύναμη επιχείρησε να αναδιοργανώσει ο Λέων Γ΄ γύρω στο 732, ανασυγκροτώντας τον νέο στόλο των Κιβυρραιωτών, με θεματική οργάνωση κατά το πρότυπο του στρατού της Μικράς Ασίας. Τώρα χρειάζεται ναυτική δύναμη πιστή και πάλι στον αυτοκράτορα και συνεπώς, με πεποιθήσεις ανάλογες της πολιτικής του. Στην περίπτωση του Λέοντος Γ΄ η πολιτική αυτή σήμαινε επίταση των προσπαθειών για την καθυπόταξη της Δύσης και την εκ νέου υπακοή του πάπα στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Η απόπειρα αντιστροφής της παραδοσιακής στάσης του στόλου απέναντι στη Δύση ήταν απαραίτητη για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή των αποφάσεων, που αφορούσαν την υποταγή της ορθόδοξης Δύσης στην Εικονομαχία της Κωνσταντινούπολης.[50] Αυτή άλλωστε η δύναμη του στόλου, όπως παραδέχεται ο πάπας Γρηγόριος Β΄, ήταν η μόνη υπολογίσιμη απειλή, αν όχι για ολόκληρη τη Δύση, οπωσδήποτε για τη Ρώμη.[51]

Το νέο πρόσωπο της Δύσης που δείχνει ότι πλέον δεν χρειάζεται το Βυζάντιο ούτε στις δυναστικές αλλαγές, για τις οποίες απευθύνεται πλέον μόνο στον πάπα, είναι τώρα πολύ προφανές. Στο μέτρο όμως που η αναδιοργάνωση στρατού και στόλου αναζωογονούσε το κράτος στις συνθήκες του 8ου αιώνα, η βυζαντινή κοινωνία θα βρίσκεται σε ανοδική πορεία και θα συνεχίσει με αυτές τις δυνάμεις να διεκδικεί τις δυτικές κτήσεις μολονότι εκεί, ο πολιτικός χάρτης

50. *Ὁ δὲ βασιλεὺς ἐμαίνετο κατὰ τοῦ πάπα καὶ τῆς ἀποστάσεως Ῥώμης καὶ Ἰταλίας, καὶ ἐξοπλίσας στόλον μέγαν ἀπέστειλεν κατ' αὐτῶν Μάνην τὸν στρατηγὸν τῶν Κιβυραιωτῶν.* Θεοφάνους Χρονογραφία, 410,4-6· Βίος πάπα Γρηγορίου Γ΄ (731-741), *Liber Pontificalis*, 416,17-421,4.

51. Gouillard, Aux origines, 297.

είχε αλλάξει οριστικά.[52] Επιπλέον, οι απώλειες και των τελευταίων τμημάτων της Ιταλίας που ανήκαν παραδοσιακά στο Βυζάντιο ήταν συντελεσμένες. Η πτώση του Εξαρχάτου της Ραβέννας ήταν έτσι αναμενόμενη, με τον πάπα να καλεί σε μόνιμη πια βάση τους Φράγκους να υπερασπίσουν την Ιταλία με στρατό, όπως και προηγουμένως (ήδη, από τα τέλη του 6ου αιώνα) και από τον 7ο, να επεκτείνει την επικοινωνία του και τις συνεννοήσεις με τους Λογγοβάρδους. Μέσα από τη Φραγκοβυζαντινή συμμαχία και την ειρηνική προσχώρηση των Λογγοβάρδων στην Ορθοδοξία ο πάπας της Ρώμης γινόταν πια ρυθμιστής ολόκληρης της Ιταλίας, συμπληρώνοντας την πολιτική του επιρροή με την εδαφική κυριαρχία. Όταν οι Λογγοβάρδοι με τον βασιλιά Αϊστούλφο (749-756) καταλάβουν το Εξαρχάτο της Ραβέννας (751)[53] οι Φράγκοι θα εκστρατεύσουν στην Ιταλία υπακούοντας τον πάπα και αγνοώντας τις βυζαντινές απαιτήσεις. Ο Αϊστούλφος υποχρεώνεται σε παράδοση και τα εδάφη του Εξαρχάτου εκχωρούνται στον πάπα.[54]

Οι αντιδράσεις των Βυζαντινών ήταν ακαριαίες αλλά δεν κατόρθωσαν να μεταβάλουν τις προθέσεις του Φράγκου βασιλιά να εκχωρήσει τη Ραβέννα και την Πεντάπολη στον πάπα. Οι απεσταλμένοι του βυζαντινού αυτοκράτορα, σιλεντιάριος Ιωάννης και πρωτασηκρήτις Γεώργιος[55], μπροστά στην άρνηση του Πιπίνου (714-768) να αφαιρέσει ό,τι είχε λίγο νωρίτερα χαρίσει στην Αγία

52. Βασιλική Βλυσίδου, Προσέγγιση ή εχθρότητα με τη Δύση; Βυζάντιο και Ευρώπη τον 9ο και 10ο αιώνα, στον παρόντα τόμο.

53. A. Guillou, *Régionalisme et indépedance dans l'empire byzantine du VIIe siècle, l'exemple de l'exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Ρώμη 1969, 221-223· Λουγγής, *Η Βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία*, 147-148.

54. Σε μια ακόμη πρωθύστερη αφήγηση της Χρονογραφίας του Θεοφάνη του Ομολογητή περιγράφεται η αναζήτηση καταφυγίου του πάπα Στεφάνου Β΄(752-757) στους Φράγκους και εξαίρονται οι νίκες των Φράγκων κατά των Αράβων της Ισπανίας: Θεοφάνους Χρονογραφία, 402,23-403,8.

55. Επιστολή του πάπα Παύλου Α΄στον Πιπίνο: *iniquia operatione contra sanctam Dei ecclesiam fidemquem orthodoxam, Deo sibi contrario, cum Georgio quodam imperiale a secretis consilia contra sedis nostrae contraria et vestrae simili modo ingeri cupiens ...: Codex Carolinus MGH, Epistolarum Tomus III, Merowingici et Karolini Aevi I*, Βερολίνο 1957, 25, 529,30-35.

Έδρα (Άνοιξη του 756), κλείνουν ειρήνη με τους Λογγοβάρδους. Το θέμα όμως είναι ότι με τη φραγκική βοήθεια, η Αγία Έδρα κατοχυρώνει σχεδόν ταυτόχρονα ή λίγο μετά, μάλλον επί Παύλου Α΄ (757-768) την ίδρυση του κοσμικού κράτους (756) με τη χάλκευση της λεγόμενης «Κωνσταντίνειας Δωρεάς». Πρόκειται για ένα κείμενο στο οποίο γίνεται η απόπειρα να υποστηριχθεί ότι, φεύγοντας ο Μέγας Κωνσταντίνος από τη Δύση, για να ιδρύσει τη νέα του πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, άφησε στον πάπα Σίλβεστρο Α΄, καθαρά αυτοκρατορικά προνόμια: το Παλάτι του Λατερανού και το δικαίωμα να ονομάζει συγκλητικούς, πατρικίους και υπάτους.[56] Είναι χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή ότι η Χρονογραφία του Θεοφάνη, που περιγράφει τη βυζαντινή αυτοκρατορία έως το 813, υιοθετεί ένα τμήμα της «Κωνσταντίνειας Δωρεάς», ότι δηλαδή ο Μέγας Κωνσταντίνος βαπτίστηκε χριστιανός από τον Σίλβεστρο και όχι, όπως συνέβη στην πραγματικότητα, από τον αρειανό επίσκοπο Νικομηδείας Ευσέβιο.[57]

Έτσι νομιμοποιείται ο πάπας να ονομάζει τους βασιλείς των Φράγκων *πατρικίους των Ρωμαίων* δημιουργώντας τη λεγόμενη translatio imperii ad Francos. Η στέψη του διαδόχου του Πιπίνου, Καρλομάγνου (768-814), από τον πάπα γίνεται αρκετά ευεξήγητη: Ο Καρλομάγνος πέρα από τους Φράγκους που κυβερνούσε, είχε υποτάξει και άλλους λαούς (Σάξονες, Βαυαρούς, Φρισσίους, Αβάρους). Ο Φράγκος ηγεμόνας το 774 έκανε αισθητή την πολυεθνικότητα του κράτους του καταλύοντας οριστικά το κράτος των Λογγοβάρδων στην Ιταλία και φέροντας τον τίτλο *rex Francorum et Langobardorum et patricius Romanorum*.[58] Ο κίνδυνος μιας νέας αυτοκρατορίας στη Δύση είναι αισθητός στο Βυζάντιο που δίνει καταφύγιο στον Λογγοβάρδο διάδοχο του θρόνου Θεόδοτο[59] προς τα τέλη του 8ου αιώνα.

56. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident*, 174-175.

57. Θεοφάνους Χρονογραφία, 17,25 και 33,21· Λουγγής, *Η ιδεολογία της Βυζαντινής Ιστοριογραφίας*, 89-92· G. Fowden, The Last Days of Constantine: Oppositional Versions and Their Influence, *Journal of Roman Studies* 84 (1994), 146-170.

58. Βίος Αδριανού Α΄ (772-795), *Liber Pontificalis*, 493, 497· P. Classen, *Karl der Grosse, das Papsttum und Byzanz*, Sigmaringen 1986.

59. Θεοφάνους Χρονογραφία, 449,2-3.

Το Βυζάντιο που προσπαθούσε να ελέγξει τη Δύση ελέγχοντας τον πάπα, βρίσκεται τώρα αντιμέτωπο με μια ισχυρότατη δυτική στρατιωτική δύναμη που προστατεύει τα παπικά συμφέροντα και υπακούει ιδεολογικά στον πάπα. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων από τον νέο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Στ΄ (780-797) αλλάζει και πάλι προσανατολισμό και γίνεται προσπάθεια επαναπροσέγγισης του πάπα που τώρα είναι ο Αδριανός Α΄ (772-795).[60] Το σίγουρο είναι ότι στο Βυζάντιο γίνεται πλέον απόλυτη συνείδηση ότι οι Φράγκοι θα κατεβαίνουν στην Ιταλία καθ' υπόδειξη των παπών, οι οποίοι δεν θέλουν την ανάκτηση των εδαφών της Ιταλίας από τους Βυζαντινούς, που τώρα διαθέτουν στόλο με βάση τη Σικελία. Οι διπλωματικές λοιπόν προσπάθειες των Βυζαντινών επικεντρώνονται και πάλι γύρω από τον πάπα, αφού είχε εδραιωθεί η οριοθέτηση ανάμεσα στη Βόρεια Ιταλία, που ελεγχόταν από τους Φράγκους, και τη Νότια, που θα μπορούσε να ενισχύεται από τον στρατηγό Σικελίας.[61] Στο εξής, οι βυζαντινές εδαφικές κτήσεις στη Δύση περιορίζονται στη Νότια Ιταλία και τη Σικελία που ανήκαν και εκκλησιαστικά στην Κωνσταντινούπολη, με μόνιμη την απειλή να προσαρτηθούν στη Δύση χάρη στις διατάξεις της «Κωνσταντίνειας Δωρεάς».

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Jeannine Quillet, *Les clefs du pouvoir au Moyen Age*, Παρίσι 1972.

L. Magi, *La Sede Romana nella corrispondenza degli imperatori e patriarchi bizantini (VI-VII SEC.)*, Louvain 1972.

P. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain 1975.

60. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τόμ. Β΄, Θεσσαλονίκη ^{2}1987, 172-173.

61. Ο πρώτος γνωστός στρατηγός Σικελίας Θεοφύλακτος αντιμετωπίστηκε στη Ρώμη από την *militia totius Italiae*: Βίος Ιωάννη Στ΄ (701-705), *Liber Pontificalis*, 383· Theophylaktos 8270, F. Winkelmann κ. ά., *Prosopographie del mittelbyzantinischen Zeit*, Βερολίνο-Ν. Υόρκη 2001.

T. C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407-1096)*, Αθήνα 1980.

J. M. Sansterre, *Les moines grecs et orientaux à Rome aux époques byzantine et carolignienne*, Βρυξέλλες 1980, τόμ. I-II.

Τ. Κ. Λουγγής, *Δοκίμιο, για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγομένων "Σκοτεινών Αιώνων"* (602-867), Αθήνα 1985, 1-103 (=*Σύμμεικτα* 6 (1985), 139-222).

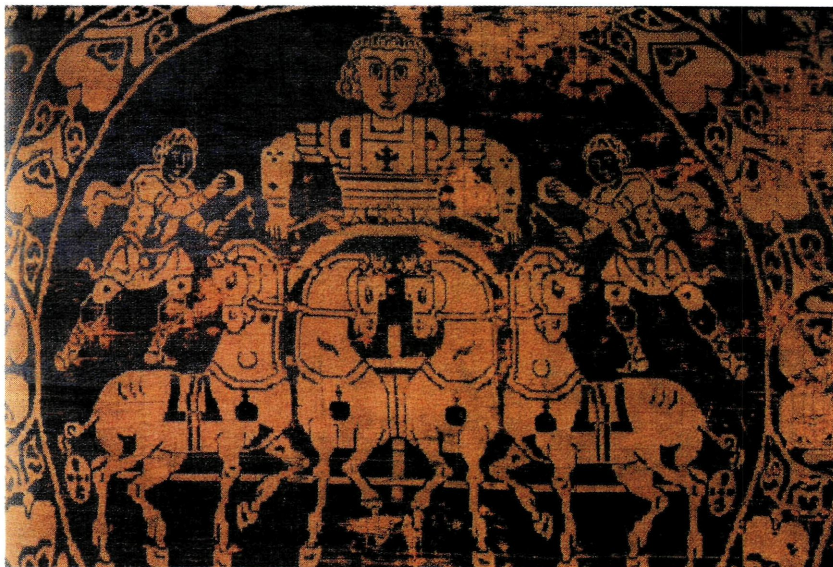
Judith Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton-N. Jersey 1987.

Τ. Κ. Λουγγής, *Η Βυζαντινή Κυριαρχία στην Ιταλία. Από το Θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ώς την Άλωση του Μπάρι, 395-1071 μ.Χ.*, Αθήνα 1989.

Σπ. Τρωιάνος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα 1992.

Τ. Κ. Λουγγής, *Η ιδεολογία της Βυζαντινής Ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1993.

Fr. Winkelmann, *Der monenergetisch-monotheletische Streit, Berliner Byzantinische Studien* 6, Frankfurt am Main 2001.

Το περίφημο βυζαντινό μεταξωτό με το τέθριππο άρμα. Ίσως του 8ου ή 9ου αιώνα. Πιθανώς δώρο κάποιας βυζαντινής πρεσβείας. Aachen, Θησαυροφυλάκιο. Από το βιβλίο: A. Muthesius, Byzantine Silk Weaving, Βιέννη 1997.

Αυτοκρατορικές φιγούρες σε βυζαντινό μεταξωτό ύφασμα από τα λείψανα του St Austremoine του St Calvin (Mozac) του 8ου αι. Σήμερα βρίσκεται στη Λυών. Από το βιβλίο: A. Muthesius, Byzantine Silk Weaving, Βιέννη 1997.

Προσέγγιση ή εχθρότητα με τη Δύση; Βυζάντιο και Ευρώπη τον 9ο και 10ο αιώνα

Βασιλική Ν. Βλυσίδου
Κύρια Ερευνήτρια στο ΙΒΕ/ΕΙΕ

Η ανάδειξη στο Βυζάντιο μιας στρατιωτικοποιημένης κοινωνίας με αγροτική βάση την εποχή των εικονομάχων Ισαύρων αυτοκρατόρων είχε ως επακόλουθο την αποσκίρτηση της Δύσης υπό τον πάπα Ρώμης, προπύργιο τότε της Ορθοδοξίας. Η ανάδειξη πάλι της Εκκλησίας της Ρώμης σε αυτόνομη *ἰδιοκρατορίαν*[1] συνεπάγεται την απόλυτη κυριαρχία της στη Δύση διαμέσου μιας ισχυρής κοσμικής στρατιωτικής δύναμης. Έτσι, η στρατιωτική ισχυροποίηση του Βυζαντίου κατά τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες» συμπίπτει χρονικά με την αποκοπή του από την κοιτίδα της ρωμαϊκής ιδεολογίας, καθώς η Ρώμη απευθύνεται τώρα αλλού.

Το σκηνικό, πάνω στο οποίο διαδραματίστηκαν οι σημαντικότερες πράξεις των σχέσεων μεταξύ Ανατολής και Δύσης για την επικυριαρχία του Μεσαιωνι-

1. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων* (έκδ. A. Petrusi [Studi e Tesi 160], Βατικανό 1952), 94,3-5: *νυνὶ δὲ ἐγένετο ἡ καινοτομία αὕτη διὰ τὸ τὴν 'Ρώμην ἀποθέσθαι τὸ βασίλειον κράτος καὶ ἰδιοκρατορίαν ἔχειν, καὶ δεσπόζεται κυρίως παρά τινος κατὰ καιρὸν Πάπα.*

κού κόσμου, στήθηκε από την Αγία Έδρα με άριστα μεθοδευμένες ενέργειες. Έχοντας πάψει να αναμένει την επικύρωση της εκλογής του από την Κωνσταντινούπολη, ο πάπας Ρώμης προχώρησε στην υφαρπαγή ενός αποκλειστικά αυτοκρατορικού δικαιώματος και άρχισε να απονέμει τίτλους στους Φράγγους βασιλείς. Οι ενέργειες της Ρωμαϊκής Εκκλησίας προς την πλήρη χειραφέτησή της επισφραγίστηκαν με τη χάλκευση του διασημότερου πλαστού της παγκόσμιας Ιστορίας, της περίφημης «Κωνσταντίνειας Δωρεᾶς», σύμφωνα με την οποία ο Μ. Κωνσταντίνος παραχωρούσε στην Αγία Έδρα την πνευματική επικυριαρχία ολόκληρης της Δύσης και απαγόρευε οποιαδήποτε βυζαντινή επέμβαση στην περιοχή. Από την ολοκλήρωση του σκηνικού έλειπε ένα τελευταίο στοιχείο, που προστέθηκε τα Χριστούγεννα του 800 στον ναό του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη με τη στέψη του Καρλομάγνου (768-814) ως αυτοκράτορα από τον πάπα Λέοντα Γ΄ (795-816).[2] Η ίδρυση μιας αυτοκρατορίας στη Δύση ήταν η αποθέωση της παπικής αυθαιρεσίας και, ταυτόχρονα, επισημοποιούσε το αδύνατον οποιασδήποτε προσπάθειας ιουστινιάνειου τύπου για ανάκτηση της αυτοδύναμα ισχυρής πια «Ἑσπέρας».

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι Βυζαντινοί αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν τον αυτοκρατορικό τίτλο του Καρλομάγνου. Πολύ σύντομα, όμως, την αντιπαράθεση διαδέχθηκε η συνεννόηση, καθώς ορισμένες βασικές «ιδιορρυθμίες» και, κυρίως, η διεθνής συγκυρία επέβαλαν στην αυτοκρατορική εξουσία, βυζαντινή και δυτική, τη ρεαλιστική προσέγγιση της νέας πραγματικότητας. Το πρώτο στοιχείο, που πρέπει να επισημανθεί, είναι ότι η νομιμότητα του δυτικού αυτοκράτορα πήγαζε αποκλειστικά και μόνο από τη στέψη του από τον πάπα. Αντίθετα, ο βυζαντινός αυτοκράτορας στεφόταν μεν από τον πατριάρχη, αλλά η εκλογή και η αναγόρευσή του γινόταν χωρίς εκκλησιαστική ανάμειξη. Τη συγκεκριμένη, όμως, χρονική στιγμή στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης δεν καθόταν αυτοκράτορας, αλλά αυτοκράτειρα, η Ειρήνη η Αθηναία (797-802),

2. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (έκδ. C. De Boor, Λιψία 1883 [ανατύπωση Ν. Υόρκη 1980]), 472,30-473,4· *Annales regni Francorum* a. 801 (έκδ. R. Rau, *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, I, Darmstadt ^{2}1974), σ. 74.

γεγονός που η Δύση αποκάλεσε *femineum imperium*.[3] Στην πραγματικότητα, ωστόσο, το «αμάρτημα» για τη βυζαντινή αυτοκρατορική εξουσία δεν έγκειτο στην παρουσία μιας γυναίκας στον θρόνο, αλλά στην έμπρακτη υποβάθμιση που υφίστατο από το τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα και η οποία υπαγόρευσε τον χαρακτηρισμό των αυτοκρατόρων της περιόδου αυτής ως «ἀκυβερνήτων»,[4] ανίκανων δηλαδή να κυβερνήσουν. Ενδεχομένως, αυτή η αδυναμία του βυζαντινού αυτοκρατορικού θεσμού υπαγόρευσε στον στρατιωτικά ισχυρό Καρλομάγνο τη ματαίωση της εκστρατείας του κατά της βυζαντινής Σικελίας και την πρόταση γάμου προς την Ειρήνη, επιδιώκοντας *ἑνῶσαι τὰ ἑῷα καὶ τὰ ἑσπέρια*.[5] Είναι πιθανόν ο Καρλομάγνος με τον γάμο αυτό να προσέβλεπε σε μια εύκολη παλινόρθωση της ενιαίας και κραταιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, κάτι που θα προσέφερε στην εξουσία του αυτό το οποίο δεν μπορούσε να της προσδώσει η στέψη από τον πάπα Ρώμης, την αίγλη δηλαδή και τη νομιμότητα των παλαιών Ρωμαίων αυτοκρατόρων.

Όσον αφορά τη διεθνή συγκυρία, στις αρχές του 9ου αιώνα η Ιταλία, που για τους βυζαντινούς ιστορικούς ήταν γεωγραφικά ταυτόσημη περίπου με τη Δύση, ήταν κατακερματισμένη και φοβισμένη. Κατακερματισμένη, επειδή στα εδάφη της, από βορρά προς νότο, εκτείνονταν το φραγγικό βασίλειο της Παβίας, το παπικό κράτος, τα δουκάτα του Σπολέτο, της Νεάπολης και του Μπενεβέντο· στο Βυζάντιο ανήκε ο Νότος, που μέχρι τα τέλη του 9ου αιώνα διοικητικά υπαγόταν στο θέμα Σικελίας. Φοβισμένη, επειδή, ήδη από τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Καρλομάγνου, την εμφάνισή του είχε κάνει ένας νέος εχθρός, οι Άραβες από την Ισπανία και τη Β. Αφρική. Το 798 λεηλάτησαν τις Βαλεαρίδες, το 809 την Κορσική και το 813 το νησάκι Ischia, απέναντι από τη Νεάπολη. Και δεν ήταν παρά μόνον η αρχή. Ποτέ άλλοτε, ίσως, η γεω-

3. *Annales Laureshamenses* a. 801 (έκδ. G.H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum germanicarum*, I, Αννόβερο 1859), σ. 38: ... *quia iam tunc cessabat de parte Graecorum nomen imperatoris et femineum imperium apud se habebant* ... .

4. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 489,13-16.

5. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 475,12-15 και 27-30.

γραφική θέση μιας περιοχής δεν προσέφερε στους κατοίκους της με τόση γενναιοδωρία τον τρόμο και την καθυστέρηση. Για την κατακερματισμένη Ιταλία ο 9ος αιώνας αποτελεί μια περίοδο αλλεπάλληλων και σφοδρών συγκρούσεων: στα εδάφη της συγκρούονται ο Χριστιανισμός με τον Ισλαμισμό και η Ανατολή με τη Δύση για την παγκόσμια κυριαρχία.

Η αραβική, λοιπόν, απειλή επέβαλε την προσέγγιση των δύο πλευρών και το 812 οι Βυζαντινοί αναγνώρισαν τον Καρλομάγνο ως αυτοκράτορα, παραλείποντας βέβαια το επίμαχο *Ῥωμαίων*. Για το θέμα αντηλλάγησαν πολλές διπλωματικές αποστολές, που κατέληξαν στον οριστικό καθορισμό των συνόρων μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών και τη σύναψη ειρήνης σε ισότιμη βάση.[6] Βυζαντινοί, Φράγγοι και Βενετοί, που εμφανίζονται για πρώτη φορά ως στόλος, συνεργάζονται, αδυνατούν όμως να θέσουν τέρμα στη θαλάσσια πολιορκία της Ιταλίας. Αντίθετα, ο εχθρός εδραιώνει τη θέση του στη Σικελία· οι Συρακούσες αντιστάθηκαν, αλλά η Πάνορμος (Palermo) συνθηκολόγησε το 831. Η νέα αραβική αιχμή στη Χριστιανική Ευρώπη επέβαλε ακόμη στενότερη συνεργασία μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών. Τέσσερις φορές μέσα σε εννέα χρόνια ο αυτοκράτορας Θεόφιλος (829-842) ζήτησε τη στρατιωτική βοήθεια της Δύσης.[7] Η δοκιμασία, ωστόσο, της Ιταλίας γινόταν σκληρότερη, καθώς ο βενετικός στόλος καταστράφηκε ολοσχερώς και οι Άραβες λεηλατούσαν τις δαλματικές ακτές. Λίγο πριν πεθάνει, το 842, ο Θεόφιλος απευθύνθηκε στον

6. Το 824 ο Μιχαήλ Β΄ (820-829) και ο τότε συμβασιλέας Θεόφιλος αποκαλούσαν τον Λουδοβίκο Α΄ Ευσεβή (814-840) «ἀδελφό» τους: *Michael et Theophilus, fideles in ipso Deo imperatores Romanorum, dilecto et honorabili fratri Hludovico, glorioso regi Francorum et Langobardorum et vocato eorum imperatore*· βλ. J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio*, Παρίσι ^{2}1902 (αναστ. ανατύπωση Graz 1960), XIV, 417AB.

7. Το 833 και το 839 απευθυνόταν προς τον Λουδοβίκο Ευσεβή, ενώ το 840 στον δόγη της Βενετίας Πέτρο Trandenicus (836-864)· βλ. *Annales Bertiniani* a. 833 και 839 (έκδ. R. Rau, *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, II, Darmstadt ^{2}1969 [ανατύπωση Darmstadt 1972]), σ. 20 και 42-44· G.L.F. Tafel – G.M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I, Βιέννη 1856 (ανατύπωση Άμστερνταμ 1964), 4.

Λοθάριο Α' (840-855):[8] ο πρεσβευτής του, Θεοδόσιος Βαβούτζικος, κομίζει αυτοκρατορική επιστολή, τον περίφημο πάπυρο του Αγίου Διονυσίου, το πρώτο γραπτό μνημείο, στο οποίο ενέχεται η ιδέα της Σταυροφορίας. Ο Θεόφιλος καλούσε τον Λοθάριο να συμπράξει με τα βυζαντινά στρατεύματα, *ὅπως καὶ ὁ Θεός δοξάζηται παρὰ πάντων καὶ εἰς τὰ πέρατα τῶν χριστιανῶν ἡ δικαία ἀποκατάστασις φθάνῃ καὶ οἱ κοινοὶ ἀντίπαλοι ὄλονται καὶ οἱ φίλοι σῴζονται.*[9] Η συνεννόηση των δύο αυτοκρατοριών φαινόταν απόλυτη, καθώς θα ενισχυόταν και από τον γάμο του γιου του Λοθαρίου, Λουδοβίκου Ιταλικού, με βυζαντινή πριγκίπισσα που, όμως, δεν έγινε ποτέ. Ο θάνατος του Θεοφίλου και οι εσωτερικές δυσκολίες, που αντιμετώπιζε ο Λοθάριος, άφησαν το σχέδιο αυτό ημιτελές. Τα επόμενα χρόνια, η αυτοκρατορική εξουσία τόσο στην Ανατολή, όσο και στη Δύση, δοκιμάστηκε από προβλήματα που οφείλονταν σε διαφορετικούς λόγους. Και αυτήν ακριβώς την εποχή, γύρω στα μέσα του 9ου αιώνα, την προσέγγιση των δύο κόσμων, που επιδίωξε η κοσμική εξουσία που τώρα, όμως, είναι εξασθενημένη, διαδέχθηκε η ρήξη, την οποία προώθησαν η ισχυρή Ρωμαϊκή Εκκλησία και το εξίσου ισχυρό πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Στο Βυζάντιο, καθόλη τη διάρκεια του 1ου μισού του 9ου αιώνα, στην πολιτική σκηνή κυριάρχησε η σφοδρή ρήξη μεταξύ αυτοκρατορικής εξουσίας και μιας δυναμικής κοσμικής αριστοκρατίας, που στο πλευρό της είχε έναν αξιόλογο σύμμαχο τον ανώτερο κλήρο. Επιφανείς εκπρόσωποι αυτού του ανώτερου κοσμικού κλήρου ήταν οι πατριάρχες Ταράσιος (784-806), Νικηφόρος Α' (806-815), Θεόδοτος Μελισσηνός Κασσιτεράς (815-821), Ιωάννης Γραμματικός (837-843) και Φώτιος (858-867 και 877-886). 'Ολοι αυτοί οι ιεράρχες ήταν αριστοκρατικής καταγωγής με μεγάλη μόρφωση και ακόμη μεγαλύτερη περιουσία και, κυρίως, προέρχονταν από την τάξη των λαϊκών, κάτι που δεν

8. Ιωσήφ Γενέσιος, *Βασιλεῖαι* (έκδ. Anni Lesmüller-Werner – I. Thurn [CFHB 14], Βερολίνο-Ν. Υόρκη 1978), 50· Συνέχεια Θεοφάνη (έκδ. I. Bekker [CSHB], Βόννη 1838), 135· *Annales Bertiniani* a. 842, σ. 58.

9. W. Ohnsorge, *Abendland und Byzanz*, Darmstadt ^{2}1963, 135.

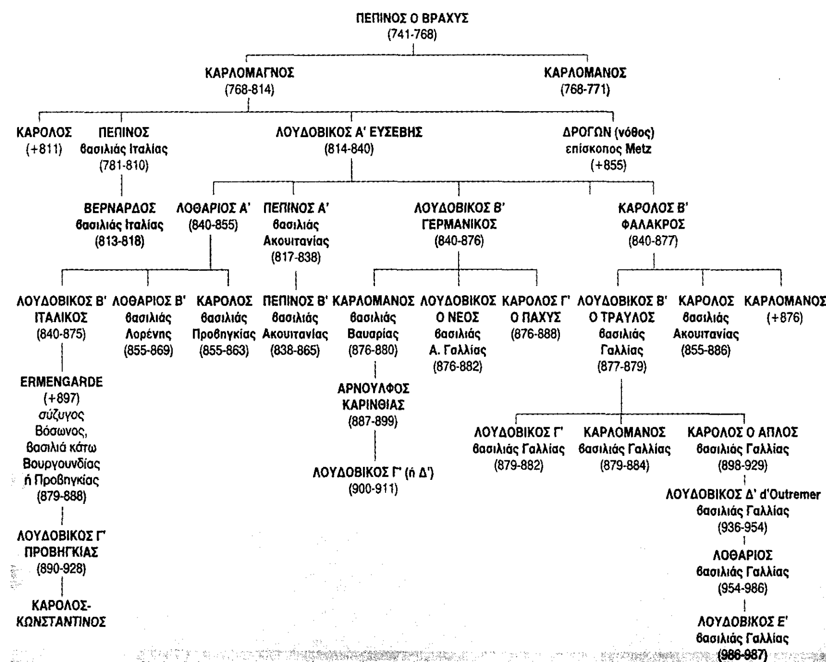
συνέβη σε καμία άλλη περίοδο της Βυζαντινής Ιστορίας σε τόσο μεγάλη κλίμακα. Την απάντηση στην προσπάθεια της κοσμικής αριστοκρατίας και του ανώτερου κλήρου να κλονίσουν και να αλώσουν τον αυτοκρατορικό θεσμό έδωσαν οι συγκεντρωτικοί αυτοκράτορες Νικηφόρος Α΄ (802-811), Λέων Ε΄ Αρμένιος (813-820) και Θεόφιλος, εξαπολύοντας πολιτικούς και κοινωνικούς διωγμούς που, όμως, απέβαιναν άκαρποι, καθώς μετά από έναν ισχυρό ερχόταν ένας πολύ ανίσχυρος αυτοκράτορας: μετά τον Νικηφόρο Α΄, ο *ἀκυβέρνητος*[10] Μιχαήλ Α΄ (811-813), μετά τον Λέοντα Ε΄, ο ανεξίθρησκος Μιχαήλ Β΄ και μετά τον Θεόφιλο, ο «μέθυσος» Μιχαήλ Γ΄ (842-867). Και ενώ στην 25χρονη βασιλεία του Μιχαήλ Γ΄ ο αυτοκρατορικός θεσμός γνώρισε την πλήρη υποβάθμισή του, ο πατριαρχικός θεσμός, με εκπρόσωπό του τον Φώτιο, επιδίωξε την οικουμενική «αναβάθμισή» του.[11] Ο Φώτιος τέθηκε επικεφαλής της νέας και φιλόδοξης αριστοκρατίας και, αναπολώντας την ανασύσταση της αυτοκρατορίας στα παλαιά της ιουστινιάνεια σύνορα, επιδίωξε την ανάδειξή του σε πνευματικό ηγέτη του *σύμπαντος κόσμου*.[12] Μια τέτοια, ασφαλώς ουτοπική, πολιτική προϋπέθετε τη ρήξη με τη Δύση και, βεβαίως, με τον πάπα Ρώμης. Στις διπλωματικές σχέσεις των δύο αυτοκρατοριών επικράτησε σιωπή, ενώ οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Ιταλία και τη Σικελία σταμάτησαν το 859, ένα χρόνο δηλαδή μετά την ανάδειξη του Φωτίου σε πατριάρχη. Η αντιπαράθεση πρεσβυτέρας και Νέας Ρώμης για την ηνιοχεία της οικουμένης ξέσπασε με αφορμή τον εκχριστιανισμό της Μοραβίας και της Βουλγαρίας: ο πάπας Νικόλαος Α΄ (858-867), βλέποντας τις δύο αυτές χώρες να εισέρχονται στη βυζαντινή σφαίρα επιρροής, «θυμήθηκε» πέντε χρόνια μετά την άνοδο του Φωτίου στον πατριαρχικό θρόνο ότι η εκλογή του ήταν αντικανονική και το 863 στη σύνοδο

10. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 499,31-500,1: *ἦν μὲν οὖν Μιχαὴλ εἰς πάντας χρηστὸς καὶ ἐπιεικής, περὶ δὲ τῆς τῶν πραγμάτων διοικήσεως ἀκυβέρνητος, ...* .

11. Mansi, *ό.π.*, XVI, 473A: ... *Φώτιος οὐ μόνον τῆς ἴσης ἀπολαύειν ἐξουσίας τῷ πάπᾳ διϊσχυρίζεται, ἀλλὰ καὶ ἑαυτῷ μὲν τὴν ὑφήλιον ἅπασαν, τῷ δὲ πάπᾳ μόνους ἀποδίδωσι τοὺς ἐξ Ἰταλίας* (κληρικούς).

12. Ένας ένθερμος οπαδός του Φωτίου, ο αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Προκόπιος, δήλωνε: *τοιοῦτον ἔπρεπεν ἐπ' ἀληθείας εἶναι τὸν τοῦ σύμπαντος κόσμου τὴν ἐπίστασιν λαχόντα, ...* · βλ. Mansi, *ό.π.*, XVII, 521E.

Γενεαλογικό δέντρο της δυναστείας των Καρολιγγείων

του Λατερανού κηρύσσει την καθαίρεσή του. Με τη σειρά του ο Φώτιος, βλέποντας τη Βουλγαρία το 866 να στρέφεται προς τον πάπα, απάντησε, αναθεματίζοντας το 867 τον Νικόλαο Α΄. Αυτό είναι το γνωστό Φωτίειο σχίσμα, που όμως δεν επήλθε για τις δογματικές διαφορές των δύο Εκκλησιών, αλλά για θέματα επικυριαρχίας με αμιγώς πολιτικές διαστάσεις.

Συνοψίζοντας τους λόγους που επέφεραν την εξασθένηση της δυτικής αυτοκρατορικής εξουσίας, πρέπει να επισημανθεί ότι στη στροφή του 8ου προς τον 9ο αιώνα η αυτοκρατορία του Καρλομάγνου είχε ήδη φθάσει στο απόγαιο της ισχύος της. Οι φυγόκεντρες τάσεις των μεγαλογαιοκτημόνων, που προσπαθούσαν να ιδρύσουν ουσιαστικά ανεξάρτητες χωροδεσποτείες, είχαν από τον 8ο κιόλας αιώνα εμφανιστεί ως παράγοντας που έτεινε να αποσυνθέσει την Καρολίγγεια αυτοκρατορία. Η αυτοκρατορική εξουσία, που ακόμη αισθανόταν ισχυρή, αλλά ταυτόχρονα αδυνατούσε να βρεί έμπιστούς της για να διοικήσουν

το αχανές κράτος, παραχωρούσε εδάφη, πραγματικά κράτη, μέσα στα οποία οι ευγενείς ασκούσαν απόλυτη εξουσία. Ο όρκος φεουδαρχικής υποταγής, που έδιναν οι χωροδεσπότες, δεν συνεπαγόταν πολύ συγκεκριμένες υποχρεώσεις. Την παρακμή της άλλοτε κραταιάς Καρολίγγειας αυτοκρατορίας σκιαγράφησε ο ιστορικός Νιθάρδος, που ολοκλήρωσε την «Ἱστορία» του με τη μελαγχολική διαπίστωση: «την εποχή του Καρλομάγνου, που έχει πεθάνει εδώ και τριάντα χρόνια περίπου, ο λαός βάδιζε στον ίδιο ευθύ δρόμο και παντού βασίλευε η ειρήνη και η ομόνοια· τώρα, αντίθετα, που ο καθένας ακολουθεί το δικό του μονοπάτι, παντού εκδηλώνονται διαφωνίες και έριδες. Τότε, σε όλη την αυτοκρατορία υπήρχε αφθονία και χαρά· τώρα, η ένδεια και η θλίψη».[13] Λίγο πριν από τα μέσα του 9ου αιώνα, ήρθε η στιγμή να σπάσει και επίσημα η ενότητα της δυτικής αυτοκρατορίας, για την έκταση της οποίας οι απόγονοι του Καρλομάγνου δεν είχαν σαφή αντίληψη.[14] Ο Λοθάριος Α΄ βρίσκεται σε έριδα με τους αδελφούς του, Λουδοβίκο Γερμανικό (840-876) και Κάρολο Φαλακρό (840-877). Οι δύο αυτοί, στις 14 Φεβρουαρίου του 842, συναντώνται με τα στρατεύματά τους «στην πόλη που παλαιότερα λεγόταν *Argentaria*, αλλά σήμερα ονομάζεται Στρασβούργο»[15] και δίνουν όρκο πίστης ο ένας στη γλώσσα του άλλου. Πρώτος ορκίζεται ο Λουδοβίκος Γερμανικός στη *lingua romana* και μετά ο νεότερος Κάρολος Φαλακρός στη *lingua teudisca*.[16] Ο δίγλωσσος αυτός όρκος αποτελεί το αρχαιότερο γραπτό μνημείο της γαλλικής και γερμα-

13. *Nithardi historiarum* (έκδ. Ph. Lauer, Παρίσι 1964), IV, 7, σ. 144: *Nam temporibus bone recordationis Magni Karoli, qui evoluto iam pene anno XXX. decessit, quoniam hic populus unam eandemque rectam ac per hoc viam Domini publicam incedebat, pax illis atque concordia ubique erat, at nunc econtra, quoniam quique semitam quam cupit incedit, ubique dissensiones et rixae manifestae. Tunc ubique habundantia atque leticia, nunc ubique poenuria atque mesticia* [στο εξής: Νιθάρδος].

14. Με αφορμή τις διαφωνίες που ανεφύησαν κατά τις διαπραγματεύσεις πριν από τη σύναψη της συνθήκης του Verdun, ο Νιθάρδος (IV, 5, σ. 136) αναφέρει: ..., *quesitum est si quis illorum totius imperii noticiam ad liquidum haberet. Cum nullus repperiretur, ...* .

15. Νιθάρδος, III, 5, σ. 100-102: ... *in civitate que olim Argentaria vocabatur, nunc autem Strazburg vulgo dicitur, ...* .

16. Νιθάρδος, III, 5, σ. 102-108.

νικής γλώσσας. Ένα χρόνο μετά, το 843, οι δύο σύμμαχοι συναντούν τον πρεσβύτερο αδελφό τους Λοθάριο στο Verdun και μοιράζουν μεταξύ τους την αυτοκρατορία. Ο Λουδοβίκος Γερμανικός παίρνει το ανατολικό τμήμα (Francia orientalis), ο Κάρολος Φαλακρός το δυτικό (Francia occidentalis) και ο Λοθάριος το ενδιάμεσο τμήμα μαζί με τη Β. Ιταλία, τη Ρώμη και τον αυτοκρατορικό τίτλο (Λοθαριγγία ή Francia media).[17]

Αν και σε μειονεκτική θέση, ο Λοθάριος εμπιστεύθηκε την Ιταλία στον γιο του Λουδοβίκο Β΄ Ιταλικό, ο οποίος από το 847 μέχρι το 867 έμοιαζε να έχει ανοδική πορεία.[18] Αν, όμως, ο Λουδοβίκος Β΄, έδειχνε ισχυρός, ο πάπας Νικόλαος Α΄ ήταν πραγματικά ισχυρός και, με αφορμή το διαζύγιο του αδελφού του Λουδοβίκου, Λοθαρίου Β΄ (855-869), ανέδειξε την παπική εξουσία νικήτρια έναντι της αυτοκρατορικής στη Δύση. Το γεγονός πρέπει να ενθουσίασε τον Regino von Prüm, συγγραφέα «Χρονικών» για τα έτη 813-906, ο οποίος εξέφρασε τον άκρατο θαυμασμό του για τον πάπα Νικόλαο Α΄, που «διέτασσε βασιλείς και τυράννους και τους εξουσίαζε με την ισχύ του, σαν να ήταν ο άρχων της οικουμένης».[19] Την ταπείνωση αυτή ο αυταρχικός Λουδοβίκος δεν τη συγχώρεσε ποτέ στον πάπα, αλλά αυτό δεν τον ωφέλησε σε τίποτε. Η αδυναμία της φραγγικής αυτοκρατορικής εξουσίας να αποκρούσει τους Άραβες μετά από είκοσι χρόνια έντονης στρατιωτικής δραστηριότητας την καθιστούσε λιγότερο υπολογίσιμη. Η τελευταία ψευδαίσθηση ισχύος για τον

17. *Annales Fuldenses* a. 843 (έκδ. R. Rau, *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, III, Darmstadt ²1969 [ανατύπωση Darmstadt 1982]), σ. 30· *Reginonis Chronica* a. 842 (*ό. π.*), σ. 184-186.

18. Το 847 ανέλαβε την πρώτη του στρατιωτική επιχείρηση στην Ιταλία, το 849 υπέταξε το Μπενεβέντο και την επόμενη χρονιά στέφθηκε βασιλέας Ιταλίας από τον πάπα Λέοντα Δ΄ (847-855). Η ανοδική του πορεία συνεχίστηκε, όταν το 855, με τον θάνατο του Λοθαρίου, έμεινε μόνος αυτοκράτορας στη Δύση (855-875), διεκδικώντας την επικυριαρχία πάνω στους θείους του Λουδοβίκο Γερμανικό και Κάρολο Φαλακρό, και το 863, μετά τον θάνατο του νεότερου αδελφού του Καρόλου, απέκτησε την Προβηγγία μέχρι την αριστερή όχθη του Ροδανού και την πόλη της Βιέννης προς τα βόρεια.

19. *Reginonis Chronica* a. 868, σ. 218: *Regibus ac tyrannis imperavit eisque ac si dominus orbis terrarum auctoritate prefuit; ...* .

Λουδοβίκο Ιταλικό ήρθε από την Ανατολή, όταν ο Φώτιος, έχοντας αναθεματίσει τον πάπα Νικόλαο, υπόσχεται στον Λουδοβίκο να τον επευφημήσει βασιλέα στην Κωνσταντινούπολη.[20]

Ενέργεια πρωτοφανής και ο κίνδυνος για την ίδια την ύπαρξη του βυζαντινού αυτοκρατορικού θεσμού πασιφανής. Δολοφονώντας συνεπώς τον Μιχαήλ Γ΄, ο ιδρυτής της Μακεδονικής δυναστείας Βασίλειος Α΄ (867-886) δεν κατέλυε απλά πρόσωπα και δυναστείες, αλλά επικίνδυνες πολιτικές αντιλήψεις και καταστάσεις. Με εκπρόσωπό της τον Βασίλειο Α΄, η βυζαντινή αυτοκρατορική πολιτική θα αναδείκνυε για μια ακόμη φορά το βασικό της προτέρημα, την ικανότητά της να αναπροσαρμόζεται εύκολα στις νέες συγκυρίες. Δυναμικός και ρεαλιστής, ο Βασίλειος Α΄ κατέστησε αμέσως σαφείς τις επιδιώξεις της νέας πολιτικής του. Πρωταρχική του μέριμνα η Δύση, που επί Μιχαήλ Γ΄ με τη ρήξη Φωτίου και πάπα Ρώμης και την ανυπαρξία υπερπόντιων επιχειρήσεων για την υπεράσπιση των βυζαντινών ιταλικών κτήσεων, έμοιαζε να έχει οριστικά χαθεί. Το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή ήταν η εξουδετέρωση του μοναδικού πόλου συσπείρωσης της αριστοκρατίας που είχε απομείνει, του πατριάρχη Φωτίου. Η καθαίρεση του Φωτίου το 867 καθιστούσε εύκολη τη συμφιλίωση με τον πάπα, ο οποίος, έχοντας την ανάγκη του βυζαντινού στόλου για την υπεράσπιση της Ιταλίας και της ίδιας της Ρώμης από τους Άραβες, αναγνώρισε την κυριαρχία των Βυζαντινών μόνο στη Ν. Ιταλία. Τη συμφιλίωση με τον διάδοχο του πάπα Νικολάου Α΄, Αδριανό Β΄ (867-872), ακολούθησε η συμμαχία του Βασιλείου Α΄ με τον Λουδοβίκο Ιταλικό: βυζαντινές και δυτικές δυνάμεις πολιόρκησαν από κοινού το Μπάρι, που απελευθερώθηκε μεν, αλλά περιήλθε

20. Βίος Ιγνατίου, *Patrologia Graeca* 105, 537BC: ... *καθαίρεσιν ... καὶ ἀναθεματισμόν ... ποιεῖται Νικολάου. Δώροις γὰρ λαμπροῖς ὅτι μάλιστα τὸν ῥῆγα Φραγγίας Λοδόνχον, καὶ Ἡγγιβέργαν δὲ τὴν αὐτοῦ γαμετὴν ὑποποιούμενος, βασιλεῖς τούτους ἀνευφημεῖν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπηγγέλλετο, ...* . Στη συνέχεια του αγιολογικού κειμένου καταγράφονται οι αντιδράσεις στην «καινοτομία» αυτή του Φωτίου: *Ἐντεῦθεν ὑπογραφαὶ καὶ φωναὶ κανονικῶν τε προσώπων καὶ πολιτικῶν, μητροπολιτῶν καὶ πατρικίων· πάντα καινά, πάντα τῶν ἐπὶ σκηνῆς θρυλλουμένων ματαιότερα καὶ καταγελαστότερα· ...* .

μόνο στην κυριαρχία του Λουδοβίκου. Η συμμαχία των δύο αυτοκρατόρων μετατράπηκε ευθύς σε ρήξη, που πήρε τη μορφή ενός bellum diplomaticum, όπου ο Βασίλειος αμφισβητούσε στον Λουδοβίκο το δικαίωμα να φέρει τον αυτοκρατορικό τίτλο.[21] Την ποθητή για το Βυζάντιο λύση έδωσε μια μάλλον βυζαντινής έμπνευσης συνωμοσία που υποχρέωσε τον Λουδοβίκο Ιταλικό το 871 να απομακρυνθεί οριστικά από τη Ν. Ιταλία.[22] Το αντίβαρο στη ρήξη του με τον δυτικό αυτοκράτορα ο Βασίλειος Α΄ αναζήτησε στο πρόσωπο του βασιλέα της Francia orientalis Λουδοβίκου Γερμανικού.[23] Ο νέος σύμμαχος είχε βρεθεί και ο δρόμος για τη βυζαντινή επιστροφή στην Ιταλία ήταν πλέον ανοικτός: το 873 το Μπενεβέντο δήλωνε υποταγή και το 876 το Μπάρι περιερχόταν ολοκληρωτικά πια στη βυζαντινή αυτοκρατορία.

Η συμφιλιωτική πολιτική του Βασιλείου Α΄ προς τον πάπα Ρώμης δεν σήμαινε ότι ο τελευταίος έπαψε να στέφει δυτικούς αυτοκράτορες. Αντίθετα, έξι συνολικά αυτοκράτορες στέφθηκαν από το τελευταίο τέταρτο του 9ου αιώνα μέχρι τα πρώτα χρόνια του 10ου αιώνα.[24] Ήταν, όμως, όλοι τους πολύ αδύναμοι για να μπορέσουν να αποτελέσουν την παραμικρή απειλή για την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στην «Ἑσπέρα». Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το δηκτικό σχόλιο που έκανε ο Regino von Prüm για τον Κάρολο Β΄ Φαλακρό, βασιλέα μέχρι τότε της Francia Occidentalis, τον οποίο ο πάπας

21. Από την ανταλλαγή επιστολών το 871 έχει διασωθεί μόνο η απάντηση του Λουδοβίκου Ιταλικού: *Ludovici II. imperatoris epistula ad Basilium I. imperatorem constantinopolitanum missa* (έκδ. W. Henze, *Monumenta Germaniae Historica. Epistulae*, VII, Βερολίνο 1928), 386-394.

22. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν* (έκδ. Gy. Moravcsik – R.J.H. Jenkins [CFHB 1], Ουάσιγκτον ^{2}1967, κεφ. 29, σ. 128-134· *Annales Bertiniani* a. 871, σ. 220.

23. Δύο βυζαντινές πρεσβείες έφθασαν στη Ρατισβόννη· βλ. *Annales Fuldenses* a. 872 και 873, σ. 85 και 93.

24. Κάρολος Β΄ Φαλακρός (875-877)· Κάρολος Γ΄ Παχύς (881-887)· Γκυ του Σπολέτο (891-894)· Λαμπέρτος του Σπολέτο (894-896)· Αρνούλφος της Καρινθίας (896-899)· Λουδοβίκος Γ΄ (900-905).

Ιωάννης Η΄ (872-882) έστεψε αυτοκράτορα στη Ρώμη το 875.[25] «Αγόρασε τον αυτοκρατορικό τίτλο από τον πάπα Ιωάννη έναντι τεράστιου ποσού», γράφει ο Regino για τον Κάρολο Φαλακρό, «και περισσότερο είδε περνώντας το βασίλειο της Ιταλίας, παρά το κατέκτησε και το απήλαυσε».[26] Και είχε δίκιο ο Regino για την αναποτελεσματικότητα του Καρόλου Φαλακρού, καθώς ο Ιωάννης Η΄, βλέποντας ολόκληρη την Καμπανία να λεηλατείται από τους Άραβες, το 878 ζήτησε με επιστολή τη στρατιωτική βοήθεια του Βασιλείου Α΄. Έτσι, είναι περισσότερο από έκδηλη η αλλαγή της πολιτικής των παπών: από τον πάπα Νικόλαο Α΄ που επί Μιχαήλ Γ΄ και Φωτίου έρχεται σε ρήξη με το Βυζάντιο στον Ιωάννη Η΄ που επί Βασιλείου Α΄ ικετεύει για βυζαντινή επέμβαση στη Δύση. Και αυτό ήταν το επίτευγμα της πολιτικής του Βασιλείου Α΄, ο οποίος, επεμβαίνοντας δυναμικά στη Δύση, κατά παράβαση της «Κωνσταντίνειας Δωρεᾶς», εγκαινίασε σχέσεις ποιοτικά διαφορετικές με την Παποσύνη, που σε ανάλογη περίπτωση είχε καταδικάσει τους αυτοκράτορες Κώνσταντα Β΄ (641-668) και Λέοντα Γ΄ (717-740).[27]

Η νέα δυτική πολιτική του Βασιλείου Α΄, που προέβλεπε συμφιλίωση με τον πάπα Ρώμης, προσεταιρισμό ενός από τα φραγγικά βασίλεια, συνήθως αυτού που βρισκόταν ανατολικότερα, και αναγνώριση εκ μέρους της Κωνσταντινούπολης ότι η εξουσία της θα ήταν εδαφικά περιορισμένη, δηλαδή θα εκτεινόταν μόνο στη Ν. Ιταλία, τηρήθηκε απαρέγκλιτα από τους διαδόχους του: επί της βασιλείας του γιου του Λέοντος ΣΤ΄ (886-912), ιδρύθηκε το θέμα Λογγοβαρδίας (γύρω στο 888) και επί της βασιλείας του εγγονού του Κωνσταντί-

25. *Reginonis Chronica* a. 875, σ. 246· *Annales Fuldenses* a. 875, σ. 98. Αυτή ήταν η μοναδική φορά, που ηγεμόνας του κράτους αυτού πήρε τα ηνία της άλλοτε κραταιάς αυτοκρατορίας του Καρλομάγνου. Προϊόντος του χρόνου, η Francia Occidentalis, βορά των επιδρομών των Βίκιγκς, αποξενώθηκε από την Ανατολή, ενώ στρατιωτικά εμφανίζεται υποδεέστερη από τη Francia orientalis.

26. *Reginonis Chronica* a. 877, σ. 252: ... *imperatoris nomen a presule sedis apostolice Iohanne ingenti pretio emerat; regnumque Italiae magis in transeundo vidit, quam fruendo potitus est.*

27. Βλ. τη διάλεξη της Μαρίας Λεοντσίνη, στον παρόντα τόμο.

νου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (913-920 και 944-959), το θέμα Καλαβρίας (917). Αυτή η δυτική πολιτική της Μακεδονικής δυναστείας ήταν που χάρισε στη βυζαντινή αυτοκρατορία και την τελευταία της έμπρακτη οικουμενική διάσταση. Φαίνεται ότι η ανάμνηση αυτής της νέας, αλλά περιορισμένης ανάκτησης της Δύσης έμεινε τόσο ζωηρή, ώστε ο ιστορικός του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ατταλειάτης να ισχυριστεί ότι η Ρώμη βρισκόταν πάνω από την Ιταλία.[28] Εννοούσε, βέβαια, ότι βρισκόταν βορειότερα των βυζαντινών κτήσεων.

Ο τελευταίος Καρολίγγειος ηγεμόνας, ο οποίος ήγειρε αξιώσεις κυριαρχίας στην Ιταλία, ήταν ο Λουδοβίκος Γ΄ που τυφλώθηκε το 905. Μετά από τον Λουδοβίκο Γ΄ για εξήντα περίπου χρόνια δεν έγινε αυτοκρατορική στέψη στη Δύση.

Ο νέος αιώνας, ο 10ος, προσέθεσε στη διεθνή συγκυρία τα δικά του νέα στοιχεία. Όσον αφορά την Ιταλία, τα νέα στοιχεία δεν είναι πολλά, είναι όμως ικανά να σκιαγραφήσουν την ιστορία της τον αιώνα αυτό. Παραμένει κατακερματισμένη, με τον Βορρά να διοικείται με το φραγγικό σύστημα των κομητειών, τον Νότο με το βυζαντινό σύστημα των θεμάτων και τη Σικελία με το αραβικό σύστημα των εμιράτων. Παραμένει φοβισμένη, καθώς ένας νέος εχθρός, οι Ούγγροι, επιτείνουν το χάος.[29] Στο πολιτικό της προσκήνιο κυριαρχεί μια αριστοκρατία τόσο ισχυρή, όσο και ανυπότακτη, που μόλις εκλέγει έναν ηγεμόνα, επαναστατεί αμέσως και καλεί έναν άλλον: έξι βασιλείς της Ιταλίας ερίζουν στα εδάφη της το πρώτο μισό του 10ου αιώνα,[30] ενώ η ίδια η Ρώμη για περισσότερο από είκοσι ολόκληρα χρόνια βρίσκεται υπό την ηγεσία του συγκλητικού

28. Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία* (έκδ. W. Brunet de Presle – I. Bekker [CSHB], Βόννη 1853), 221: *τῆς 'Ρώμης γὰρ ὑπὲρ τὴν 'Ιταλίαν κειμένης ...* .

29. *Reginonis Chronica* a. 889, σ. 286: *Huius igitur nefandissimae gentis crudelitate non solum memoratae regiones, verum etiam Italiae regnum ex permaxima parte devastatum est· Annales Fuldenses* a. 900, σ. 174: *Interim vero Avari, qui Ungari, tota devastata Italia, ...* .

30. Βερεγγάριος Α΄ (898-900, 902-923)· Λουδοβίκος της Προβηγγίας (900-901)· Ροδόλφος Β΄ της Βουργουνδίας (923-926)· Ούγων της Προβηγγίας (926-947)· Λοθάριος Β΄ (947-950)· Βερεγγάριος Β΄ (950-951).

Αλβερίχου (933-954). Αυτή, όμως, η ιταλική αριστοκρατία κατόρθωσε να «αιχμαλωτίσει» την παπική εξουσία, οδηγώντας την στην παρακμή και την πλήρη υποβάθμισή της.[31] Η ανυπαρξία επέμβασης ενός δυτικού αυτοκράτορα, η αδυναμία των τοπικών ηγεμόνων της Ιταλίας και η κατάπτωση του πάπα Ρώμης οδήγησαν το πρώτο μισό του 10ου αιώνα στην ενίσχυση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Ν. Ιταλία.

Η συγκυρία του 10ου αιώνα ολοκληρώθηκε από στοιχεία που γεννήθηκαν βορειότερα. Το 911, όταν οι δούκες των τεσσάρων εθνικών επικρατειών, της Σαξονίας, της Φρανκονίας, της Αλαμανίας και της Βαυαρίας εξέλεξαν ως βασιλέα της Γερμανίας τον μέχρι τότε δούκα της Φρανκονίας Κονράδο (911-919), σήμανε τη γέννηση της Γερμανίας ως εθνικού κράτους. Το 919, όταν διάδοχος του Κονράδου ορίστηκε ο Ερρίκος Α΄ (919-936), δεν σήμανε μόνο την ίδρυση της νέας δυναστείας των Σαξόνων, αλλά και τις απαρχές της ισχυροποίησης της δυτικής αυτοκρατορικής εξουσίας. Ο Ερρίκος Α΄ ενίσχυσε τη βασιλική εξουσία και, όταν το 933 κατατρόπωσε τους Ούγγρους στο Riade, ονομάστηκε *imperator* από τον στρατό του, αναφέρει ο μοναχός Widukind von Corvey, συγγραφέας της «Ἱστορίας τῶν Σαξόνων».[32] Ο Ερρίκος είχε προετοι-

31. Η φαυλότητα, που επικράτησε κυρίως το πρώτο μισό του 10ου αιώνα στο πολιτικό και θρησκευτικό προσκήνιο της Ρώμης, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το όνομα της «δραστήριας» κόρης του ρωμαίου συγκλητικού Θεοφυλάκτου, Μαροκίας (Marotia, Marocia, Marozia). Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο πάπας Ιωάννης ΙΑ΄ (931-935) ήταν γιος της από τη σχέση της με τον πάπα Σέργιο Γ΄ (904-911)· γιος της, επίσης, από τον γάμο της με τον μαρκήσιο του Σπολέτο Αλβέριχο, ήταν ο συγκλητικός Αλβέριχος, ο οποίος κυβέρνησε τη Ρώμη από το 933 μέχρι το 954 και υπέταξε πλήρως τους επόμενους πάπες. Ένα χρόνο μετά τον θάνατο του Αλβερίχου, πάπας εκλέχτηκε ο γιος του Οκταβιανός που μετονομάστηκε σε Ιωάννη ΙΒ΄ (955-964). Βλ. Λιουτπράνδος, *Antapodosis* (έκδ. J. Becker, *Die Werke Liudprands von Cremona*, Αννόβερο-Λιψία ^{3}1915 [ανατύπωση 1993]), κεφ. 43-46, σ. 95-98· Λιουτπράνδος, *Historia Ottonis* (ό.π.), κεφ. 1, σ. 159· *Liber Pontificalis* (έκδ. L. Duchesne, Παρίσι 1955), ΙΙ, σ. 243 και 246-249. Για τον Ιωάννη ΙΒ΄ βλ. και πιο κάτω, σημ. 37.

32. *Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxonicarum libri tres* (έκδ. E. Rotter – B. Schneidmüller, Stuttgart 1981), I, 39, σ. 94: *Deinde pater patriae, rerum dominus imperatorque ab exercitu appellatus famam potentiae virtutisque cunctis gentibus et regibus longe lateque diffudit* [στο εξής: Widukind].

μάσει μεθοδικά τη βασιλεία ενός από τους μεγαλύτερους μονάρχες όλων των εποχών, του γιου και διαδόχου του, Όθωνος Α΄ (936-973). Ο Όθων σταθεροποίησε ακόμη περισσότερο την εξουσία του και, μετά τη συντριβή των Ούγγρων στο Lechfeld το 955, ονομάστηκε, όπως ακριβώς ο πατέρας του, *imperator* από τον στρατό του, επιμένει ο Widukind, παραπέμποντας για δεύτερη φορά στα παλαιά ρωμαϊκά πρότυπα.[33] Ο Widukind κατέγραψε αναλυτικά όλες τις πράξεις του Όθωνος που προσπόρισαν δόξα στο γένος των Σαξόνων· μόνο η πληθωρική στρατιωτική δράση του βασιλιά του στην Ιταλία τον απασχόλησε ελάχιστα:[34] αναφέρει μεν συνοπτικά ότι ο Όθων κατέλαβε τη Ρώμη και νίκησε τους Έλληνες στην Καλαβρία και την Απουλία επί Νικηφόρου Φωκά,[35] αλλά δεν αφιέρωσε ούτε μια λέξη στη στέψη του Όθωνος Α΄ από τον πάπα Ιωάννη ΙΒ΄ στις 2 Φεβρουαρίου του 962.[36] Για τον Widukind, ο βασιλιάς του αντλεί την ισχύ του από τον στρατό και τις νίκες του και όχι από τον διεφθαρμένο πάπα Ιωάννη.[37] Εξάλλου, ο Widukind πρέπει να γνώριζε πολύ καλά τη μεγάλη ταπείνωση που ο βασιλιάς του «δώρισε» στην Παποσύνη: ο ιδιαίτερα ασυνήθιστος τρόπος, που επέλεξε ο Όθων Α΄ δώδεκα μόλις μέρες μετά τη στέψη του για να προστατεύσει τη Ρωμαϊκή Εκκλησία, υποχρεώνοντας τους κατοίκους των νεοκατακτηθεισών περιοχών της Ιταλίας να δίνουν όρκο πίστης στον ίδιο και όχι στον πάπα, κατέληξε στο λεγόμενο *privilegium Ottonianum* (φθινόπωρο του 963), σύμφωνα με το οποίο ο πάπας πριν από την ενθρόνισή

33. Widukind, III, 49, σ. 202: *Triumpho celebri rex factus gloriosus ab exercitu pater patriae imperatoque appellatus est; ...* .

34. Η στάση αυτή του Widukind αποτελεί έκφραση της δυσαρέσκειας της σαξονικής αριστοκρατίας για τη μεγάλη ενασχόληση του Όθωνος Α΄ με την Ιταλία. Για το θέμα βλ. την εισαγωγή των Rotter και Schneidmüller στην έκδοση του κειμένου του Widukind, σ. 8 και Δ. Πεταλάς, Η Ιταλία σε δύο μεσαιωνικούς συγγραφείς, *Ιστορικά* [εφημ. Ελευθεροτυπία], τεύχος 117, Ιανουάριος 2002, 24-25.

35. Widukind, III, 63 και 72, σ. 216 και 228.

36. Λιουτπράνδος, *Historia Ottonis*, κεφ. 3, σ. 160· *Liber Pontificalis*, II, σ. 246.

37. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* (έκδ. I. Thurn [CFHB 5], Βερολίνο-Ν. Υόρκη 1973), 245: ... *Ἰωάννης ὁ τοῦ Ἀλβερίχου υἱός, πρὸς πᾶσαν ἀσέλγειαν καὶ κακίαν ὑπάρχων ἐπιρρεπής·* Liber Pontificalis, II, σ. 246: *Iste denique infelicissimus, quod sibi peius est, totam vitam suam in adulterio et vanitate duxit.*

του όφειλε να ορκίζεται πίστη στον αυτοκράτορα που, παράλληλα, ασκούσε έλεγχο στη διοίκηση του παπικού κράτους.

Ισχυρός, λοιπόν, ο Όθων Α΄, αλλά εξίσου ισχυρός ήταν ή μάλλον ήθελε να δείχνει ο Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969). Τη δριμύτατη ρήξη τους[38] διαδέχθηκε σύντομα η προσέγγιση με τη δολοφονία του Φωκά από τον Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή (969-976). Για μια ακόμη φορά η αντιπαράθεση των δύο αυτοκρατορικών εξουσιών δεν μπορούσε παρά να είναι εφήμερη: την ουτοπία του Νικηφόρου Φωκά, που *ἐπὶ δυόμενον* φιλοδοξούσε να κυριαρχήσει μέχρι *τῆς οἰκουμένης τὰ τέρματα*,[39] διαδέχθηκε ο ρεαλισμός που στην περίπτωση αυτή ήταν συνώνυμος με την προσέγγιση. Ο Τζιμισκής αποκατέστησε τη δυτική πολιτική της Μακεδονικής δυναστείας και στα χρόνια της βασιλείας τού κραταιού Βασιλείου Β΄ (976-1025) η βυζαντινή επέκταση στη Ν. Ιταλία γνώρισε νέα άνθηση. Ο βυζαντινός ιστοριογράφος Ιωάννης Σκυλίτζης πρέπει να έχει δίκιο, αναφέροντας ότι γύρω στο 1018 υπό την εξουσία του Βασιλείου Β΄ βρισκόταν «πᾶσα ἡ Ἰταλία μέχρι Ῥώμης»,[40] θυμίζοντας τον περίφημο ισχυρισμό του Ατταλειάτη ότι η Ρώμη βρισκόταν πάνω από την Ιταλία.

Μπορεί κανένα στοιχείο του 10ου αιώνα να μην προμήνυε την ανατροπή της πολιτικής ισορροπίας μεταξύ Ανατολής και Δύσης κι ακόμη περισσότερο ότι ο πάπας Ρώμης θα έμενε στην Ιταλία ο μοναδικός ρυθμιστής. Όμως, όπως είχε αποδείξει η εμπειρία των μέσων του 8ου αιώνα, η Παποσύνη είχε δημιουργήσει παράδοση να αναπτύσσεται κάτω από μια πιεστική κοσμική αυτοκρατορική εξουσία και να βρίσκει μια ισχυρή στρατιωτική δύναμη, διαμέσου της οποίας θα πραγμάτωνε τους στόχους της. Οι Νορμανδοί, που εμφανίζονται τον 11ο αιώνα στην Ιταλία, ήταν, όπως οι Φράγγοι τον 8ο αιώνα, το όπλο της Παποσύνης για να απαλλαγεί τόσο από την ασφυκτική γερμανική κηδεμονία, όσο και από τη βυζαντινή παρουσία στη Ν. Ιταλία.

38. Για την οποία αναλυτικά βλ. τη διάλεξη του Τ. Λουγγή, στον παρόντα τόμο.
39. Λέων Διάκονος, *Ἱστορία* (έκδ. C.B. Hase [CSHB], Βόννη 1828), Ε΄, 3, σ. 81.
40. Σκυλίτζης, 426.

Αναζητώντας τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες οι δύο κόσμοι οδηγήθηκαν στην οριστική απομάκρυνση και αποξένωση με το σχίσμα του 1054, πρέπει επιγραμματικά να σταθούμε στα ακόλουθα σημεία.

Συνηθίζεται να λέγεται ότι το Βυζάντιο του 11ου αιώνα, ιδιαίτερα από το 1025 μέχρι το 1081, από τον θάνατο δηλαδή του Βασιλείου Β΄ μέχρι την άνοδο των Κομνηνών στην εξουσία, μαστίζεται από κρίση. Ελάχιστα, όμως, τονίζεται ότι, σε σχέση με την κοινωνική, διοικητική και πολιτική κρίση, ο μοναδικός θεσμός, που την εποχή αυτή είναι υγιής και σταθερός, είναι ο πατριαρχικός. Έχοντας επεκτείνει τη σφαίρα επιρροής της στον σλαβικό κόσμο, η Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης είχε αποκτήσει τόσο μεγάλη ισχύ, ώστε επί Μιχαήλ Α΄ Κηρουλαρίου (1043-1058), ο οποίος αυτάρεσκα και αυταρχικά δήλωνε ότι ήταν του *βασιλεύοντος ὑψηλότερος*,[41] να κατορθώσει αυτό που δεν είχε κατορθώσει ο Φώτιος τον 9ο αιώνα, δηλαδή τον υποσκελισμό του αυτοκρατορικού θεσμού και τη ρήξη με τον πάπα Ρώμης.

Στη Δύση, η ανόρθωση της Παποσύνης από τη γερμανική αυτοκρατορική ηδεμονία εμφανίζεται, όπως ακριβώς και στην περίπτωση του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ως αποτέλεσμα της αύξησης της σφαίρας επιρροής της με τον εκχριστιανισμό των Ούγγρων, Πολωνών και Σκανδιναυών. Το τελευταίο αυτό γεγονός, όμως, δεν οφειλόταν τόσο στην Παποσύνη, όσο στους Γερμανούς αυτοκράτορες.[42] Ωστόσο, μια τέτοια επέκταση ήταν, κατά κάποιο τρόπο, αναπόφευκτο να προκαλέσει μια δικαιολογημένη τάση της Ρωμαϊκής Εκκλησίας να αναλάβει τα ηνία από τους Γερμανούς αυτοκράτορες. Αυτή την τάση και προσπάθεια αντικατοπτρίζει η μεταρρύθμιση του Cluny, που ήταν η ιδεολογική απάντηση στη βαθειά κρίση και κατάπτωση του εκκλησιαστικού βίου των χωρών της Δύσης. Δύο ήταν τα βασικά στοιχεία της: α) αντιπαράθεση με τον κοσμικό άρχοντα της Δύσης και β) επέκταση της παπικής δικαιοδοσίας στις υπόλοιπες Εκκλησίες. Ένθερμοι υποστηρικτές της μεταρρύθμισης του

41. Μιχαήλ Ψελλός, *'Εγκωμιαστικὸς εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κῦρ Μιχαὴλ τὸν Κηρουλλάριον* (έκδ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Δ΄), 325.

42. Βλ. τη διάλεξη του Τ. Λουγγή, στον παρόντα τόμο.

Cluny ήταν ο πάπας Λέων Θ΄ (1049-1054) και ο Ουμβέρτος, επίσκοπος της Silva Candida, ο καρδινάλιος που κατέθεσε στην αγία Τράπεζα της Αγίας Σοφίας το αφοριστικό έγγραφο στις 16 Ιουλίου του 1054.[43]

Σε αυτήν την ανόρθωση της παπικής Εκκλησίας τον 11ο αιώνα και την προοδευτική χειραφέτησή της από τη δυτική αυτοκρατορική εξουσία αντιστοιχεί και η δυναμική αντίδραση του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως που, υποσκελίζοντας τον βυζαντινό αυτοκρατορικό θεσμό, τίθεται επικεφαλής της ρήξης με τη Δύση. Έτσι εξηγείται και η κατάκτηση το 1071 από το νορμανδικό ξίφος, που βρισκόταν στην υπηρεσία της Αγίας Έδρας, της Ν. Ιταλίας, του «σεμνοτέρου μέρους τῆς ἀρχῆς» των Βυζαντινών κατά τον Μιχαήλ Ψελλό,[44] που εκκλησιαστικά ανήκε στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Η πολιτική της προσέγγισης των δύο κόσμων, που για περισσότερο από δύο αιώνες είχε επιδιώξει η κοσμική εξουσία, είχε υποστεί τη συντριπτικότερη ήττα της από τη ρήξη που πρέσβευε η Εκκλησία, η οποία λόγω της μεγάλης της επιρροής ήταν σε θέση να επιβάλλει σχήματα και σχίσματα, που άλλοτε έμοιαζαν και άλλοτε ήταν ανυπέρβλητα.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Βασιλική Ν. Βλυσίδου, Ο βυζαντινός αυτοκρατορικός θεσμός και η πρώτη εκθρόνιση του πατριάρχη Φωτίου, *Σύμμεικτα* 7 (1987), 33-40.

Βασιλική Ν. Βλυσίδου, *Εξωτερική πολιτική και εσωτερικές αντιδράσεις την εποχή του Βασιλείου Α΄. Έρευνες για τον εντοπισμό των αντιπολιτευτικών τάσεων στα χρόνια 867-886* [Ιστορικές Μονογραφίες 8], Αθήνα 1991.

E. Caspar, *Das Papsttum unter fränkischer Herrschaft*, Darmstadt 1965.

43. Για το σχίσμα του 1054 ενδεικτικά βλ. A. Bayer, *Spaltung der Christenheit: das sogenannte Morgenländische Schisma von 1054*, Κολωνία 2002.

44. Μιχαήλ Ψελλός, *Χρονογραφία* (έκδ. S. Impellizzeri, Fondazione Lorenzo Valla 1984), II, σ. 10.

P. Classen, *Karl der Grosse, das Papsttum und Byzanz: die Begründung des karolingischen Kaisertums*, Sigmaringen 1985.

F. Dvornik, *Le schisme de Photius: histoire et légende*, Παρίσι 1950.

F. Dvornik, *Byzantium and the Roman Primacy*, N. Υόρκη 1966.

H. Fuhrmann, Das frühmittelalterliche Papsttum und die Konstantinische Schenkung, *Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo* 20 (1973), 257-292.

J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071)*, I-II, Παρίσι 1904 (ανατύπωση N. Υόρκη x.x).

L.M. Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, I-IV, Gotha 1900-1923.

R. Holtzmann, *Geschichte der Sächsischen Kaiserzeit (900-1024)*, Μόναχο [6]1979.

J. Laudage, *Otto der Grosse (912-973): eine Biographie*, Regensburg 2001.

R.J. Loenertz, Constitutum Constantini. Destination, destinataires, auteur, date, *Aevum* 48 (1974), 199-245.

T.C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407-1096)*, Αθήνα 1980.

T.K. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Αθήνα 1985.

T.K. Λουγγής, Η βυζαντινή κυριαρχία στην Ιταλία. Από το θάνατο του Μ. Θεοδοσίου ώς την άλωση του Μπάρι (395-1071 μ.Χ.), Αθήνα 1989.

T.C. Lounghis, Die Slawen und Ungarn innerhalb der "begrenzten Oekumene" der Makedonenkaiser, *Byzantium and its Neighbours*, Bechyne 1990, 65-74.

T.C. Lounghis, Die byzantinische Ideologie der "begrenzten Ökumene" und die römische Frage im ausgehenden 10. Jh., *Byzantinoslavica* 56 (1995), 117-128.

D.H. Miller, Byzantine-Papal Relations during the Pontificate of Paul I: Confirmation and Completion of the Roman Revolution in the Eight Century, *Byzantinische Zeitschrift* 68 (1975), 47-62.

W. Ohnsorge, *Abendland und Byzanz*, Darmstadt [2]1963.

W. Ohnsorge, *Konstantinopel und der Okzident*, Darmstadt 1966.

W. Ohnsorge, *Ost-Rom und der Westen*, Darmstadt 1983.

W. Ullmann, *Kurze Geschichte des Papsttums im Mittelalter*, Βερολίνο-N. Υόρκη.

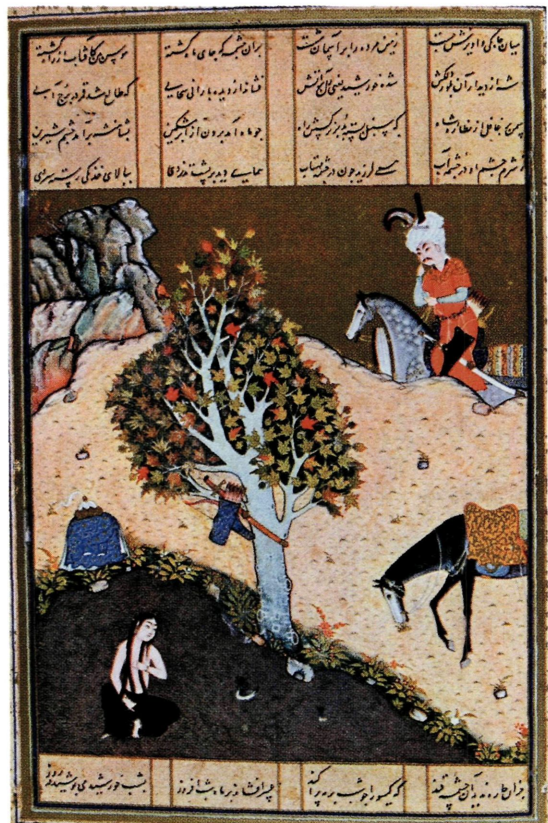
᾿Από τὴν Περσία στὴν Προβηγγία: ᾿Ερωτικὲς διηγήσεις στὸ ὕστερο Βυζάντιο

Παναγιώτης Α. ᾿Αγαπητός

Καθηγητὴς Βυζαντινῆς Φιλολογίας,
Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς προηγούμενες ὁμιλίες τοῦ παρόντος κύκλου γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ τὶς ἀπαρχὲς τῆς Εὐρώπης, οἱ ὁποῖες πραγματεύτηκαν ζητήματα πολιτικῆς, διπλωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἱστορίας, ἡ δική μου συμβολὴ ἑστιάζεται σὲ ἕνα λογοτεχνικὸ ζήτημα. Αὐτὸ ἴσως φανεῖ παράξενο, ἐπειδή, συνήθως, δὲν προσεγγίζουμε ἱστορικὰ θέματα μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς λογοτεχνίας. ῾Ωστόσο, ἡ λογοτεχνία δημιουργεῖται μέσα σὲ συγκεκριμένα ἱστορικὰ συμφραζόμενα. Σὲ περιόδους, μάλιστα, κρίσεων καὶ ἀλλαγῶν ἡ λογοτεχνία συνδέεται στενὰ μὲ μείζονες κοινωνικὲς καὶ ἰδεολογικὲς διεργασίες, διαμορφώνοντας πολλὲς φορὲς τὸ εὐρύτερο πολιτισμικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐπιτελοῦνται οἱ διεργασίες αὐτές. Θεωρῶ, ἑπομένως, ὅτι ἡ ἐξέταση ἑνὸς λογοτεχνικοῦ ζητήματος θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ ἀνιχνεύσουμε ἀπὸ μιὰν ἄλλη ὀπτικὴ γωνία τὸ κεντρικὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὶς συγκλίσεις καὶ τὶς ἀποκλίσεις ἀνάμεσα στὸν βυζαντινὸ καὶ τὸν δυτικὸ μεσαιωνικὸ κόσμο.

Εἰδικότερα, οἱ μεσαιωνικὲς ἐρωτικὲς διηγήσεις, ποὺ συμβατικὰ ὀνομάζουμε σήμερα μυθιστορήματα ἢ μυθιστορίες, προσφέρονται γιὰ μιὰ τέτοιου εἴδους συγκριτικὴ ἐξέταση. Πρῶτον, ἡ συγγραφὴ ἐρωτικῶν διηγήσεων στὸ Βυζάντιο διατρέχει σχεδὸν τετρακόσια χρόνια ἀπὸ τὸν δωδέκατο ὥς καὶ τὸν δέκατο πέμπτο αἰώνα, πράγμα ποὺ διευκολύνει μιὰ συνολικότερη διαχρονικὴ προσέγγιση. Δεύτερον, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τεσσάρων αὐτῶν αἰώνων γράφονται ἐρωτικὰ μυθιστορήματα τόσο στὴ γαλλονορμανδικὴ Δύση, ὅσο καὶ στὴν ἀραβοπερσικὴ Ἀνατολή, γεγονὸς ποὺ ἐπιτρέπει καὶ μιὰ εὐρύτερη συγχρονικὴ προσέγγισή τους. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ γεωγραφία τῆς μεσαιωνικῆς μυθοπλασίας, ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν Περσία ὥς τὴν Προβηγγία,

Ὁ Χοσρόης βλέπει τὴ Σιρὶν νὰ λούεται στὴν ἐρημιά· περσικὸ χειρόγραφο (ἔτ. 1524-1525) μὲ τὴν «Πεντάδα» τοῦ Nizami (Νέα Ὑόρκη, Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο).

ἀντικατοπτρίζεται καὶ στὴ μυθοπλαστικὴ γεωγραφία τῶν ἴδιων τῶν βυζαντινῶν διηγήσεων ποὺ ἀντίστοιχα ἐκτυλίσσονται σὲ μέρη ἀπὸ τὴν Περσία ὥς τὴν Προβηγγία.

Στὸν χάρτη τῆς βυζαντινῆς ἐρωτικῆς μυθοπλασίας προβάλλει ὡς μεῖζον ὁρόσημο ἡ ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς ἱππότες τῆς Τέταρτης Σταυροφορίας. Οἱ παλαιότεροι μελετητὲς ἔβλεπαν τὸ ὁρόσημο αὐτὸ νὰ διαχωρίζει σὰν ἀδιαπέραστο τεῖχος τὴν ἐρωτικὴ λογοτεχνία σὲ δύο ἄσχετες μεταξύ τους χωροχρονικὲς περιοχές: τὸν κομνήνειο δωδέκατο αἰώνα στὴν πρωτεύουσα καὶ τὸν παλαιολόγειο δέκατο τέταρτο αἰώνα στὶς φραγκοκρατούμενες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας. Ὡστόσο, κανένα ὁρόσημο δὲν λειτουργεῖ μὲ αὐτὸν τὸν στεγανοποιητικὸ τρόπο μέσα στὸν χωροχρόνο τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι. Ἐπιλέγοντας μιὰ διαφορετικὴ προσέγγιση, θὰ προσπαθήσω νὰ παρουσιάσω πανοραμικὰ τὶς βυζαντινὲς ἐρωτικὲς διηγήσεις στὸ διάνυσμα τῶν τεσσάρων αἰώνων, ἐνσωματώνοντας τὸ 1204 ὡς σημεῖο καμπῆς, ὄχι ὅμως διακοπῆς.

Τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ δωδέκατου αἰώνα ἐμφανίζονται, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητας, τέσσερα ἐρωτικὰ μυθιστορήματα ποὺ γράφονται ἀπὸ ἐπώνυμους συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν κομνήνεια ἀριστοκρατία (**Πίν. 2, ἀρ. 1-4**). Τὰ κείμενα αὐτὰ ἐξυπηρετοῦν ἐν μέρει τὴν ἀνάγκη ἀνάδειξης συγκεκριμένων ἀρχόντων, ὅπως ἡ πορφυρογέννητη πριγκίπισσα Ἄννα Κομνηνὴ καὶ ὁ σύζυγός της καῖσαρ Νικηφόρος Βρυέννιος, ποὺ συναγωνίζονταν στὴν ἑδραίωση τῆς δημόσιας εἰκόνας τους ὡς πάτρονες τῶν τεχνῶν καί, ἄρα, στὴν αὔξηση τοῦ πολιτικοῦ τους κύρους. Τὰ κομνήνεια ἔργα («δράματα» τὰ ἀποκαλοῦσαν οἱ συγγραφεῖς τους) εἶναι γραμμένα σὲ ἕνα ἐκρηκτικὰ ρητορικὸ ὕφος καὶ συνομιλοῦν ἔκδηλα μὲ τὰ ἀρχαῖα μυθιστορήματα, τῶν ὁποίων τὸ μυθοπλαστικὸ σκηνικὸ καὶ ἀναπαριστοῦν. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ δράση ἐκτυλίσσεται σὲ ἕναν κόσμο μὲ Ἕλληνες καὶ βαρβάρους, πειρατὲς καὶ μάντεις, εἰδωλολατρικὲς τελετὲς καὶ ἀναφορὲς στοὺς ἀρχαίους θεούς. Ἐνῶ ὅμως τὰ ἀρχαῖα μυθιστορήματα εἶναι σὲ πεζὸ λόγο, τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα κομνήνεια ἐρωτικὰ δράματα εἶναι γραμμένα σὲ δωδεκασύλλαβο ἢ δεκαπεντασύλλαβο στίχο.

Ὁ Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνός, ὡς πάτρονας τῶν γραμμάτων, κρατεῖ τὸ βιβλίο ποὺ τοῦ προσφέρθηκε· ἑλληνικὸ χειρόγραφο (ἀρχὲς δωδέκατου αἰώνα) μὲ τὴ «Δογματικὴ πανοπλία» τοῦ Εὐθύμιου Ζιγαβηνοῦ (Βατικανό, Ἀποστολικὴ Βιβλιοθήκη).

Ἕνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κομνήνειων μυθιστορημάτων, ὁ Κωνσταντίνος Μανασσῆς, συγγράφει γιὰ τὴ σεβαστοκρατόρισσα Εἰρήνη Κομνηνὴ καὶ μιὰ ἐκτενέστατη χρονογραφία, χριστιανικὸ ἱστοριογραφικὸ εἶδος σὲ πεζὸ λόγο μὲ μεγάλη παράδοση (**Πίν. 2, ἀρ. 5**). Ὁ συγγραφέας τιτλοφορεῖ τὸ ἔργο του *Σύνοψις χρονικὴ* καὶ ἐκθέτει συνοπτικὰ τὴν παγκόσμια ἱστορία ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς δημιουργίας μέχρι τὴν ἄνοδο τοῦ Ἀλέξιου Κομνηνοῦ στὸν θρόνο. Τὸ κείμενο παρουσιάζει, ὡστόσο, δύο ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς χρονογραφίας: πρῶτον, εἶναι γραμμένο σὲ δεκαπεντασύλλαβο στίχο, ἀκριβῶς τὸ ἴδιο μέτρο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Μανασσῆς καὶ γιὰ τὸ μυθιστόρημά του· δεύτερον, ἀξιοποιεῖ ὅλες τὶς λογοτεχνικὲς συμβάσεις τῆς ἐρωτικῆς μυθοπλασίας προκειμένου νὰ στήσει τὴν ἱστορικὴ ἀφήγησή του.

Τὸν δωδέκατο αἰώνα ἐμφανίζονται καὶ δύο ἀφηγηματικὰ ποιήματα πού, χρησιμοποιώντας τὸ ὑλικὸ ἱστορικῶν ἀσμάτων τῆς ἀνατολικῆς Μικρᾶς 'Ασίας, παρουσιάζουν δύο διαφορετικὲς ἐκδοχὲς τῆς ἐπικῆς βιογραφίας τοῦ πολεμιστῆ ἥρωα Διγενῆ 'Ακρίτη (**Πίν. 2, ἀρ. 6-7**). Ἡ διασκευὴ τοῦ 'Εσκοριὰλ εἶναι συντομότερη καὶ μοιάζει μὲ συρραφὴ μικρότερων ἀσμάτων, ἡ διασκευὴ τῆς Κρυπτοφέρρης εἶναι γραμμένη σὲ ἕνα ἀρχαϊκότροπο ὕφος καὶ χρησιμοποιεῖ πολλὰ τεχνάσματα τῶν ἐρωτικῶν διηγήσεων, τοποθετώντας μάλιστα τὴ δράση στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Βασίλειου τοῦ Μακεδόνα, δηλαδὴ στὸν ἔνατο αἰώνα. Καὶ ἐδῶ παρατηροῦμε μιὰ ἀπόκλιση, καθὼς στὶς βιογραφικὲς ἀφηγήσεις ἡρωικῶν προσώπων τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὅπως τὴ *Διήγηση τοῦ 'Αλεξάνδρου*, χρησιμοποιεῖται ὁ πεζὸς λόγος.

Πολεμιστὴς σκοτώνει θηρίο· ἐφυαλωμένο πιάτο (δωδέκατος αἰώνας) ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (Πετρούπολη, Μουσεῖο 'Ερμιτάζ).

Οἱ τρεῖς αὐτὲς ὁμάδες ἀφηγηματικῶν κειμένων τῆς κομνήνειας ἐποχῆς ἀναπαριστοῦν καθεμιά τους ἕνα συγκεκριμένο ἱστορικὸ παρελθόν· ἐννοῶ τὴν εἰδωλολατρικὴ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, τὴν παγκόσμια χριστιανικὴ ἱστορία καὶ τὸν ἡρωικὸ κόσμο τῶν βυζαντινοαραβικῶν συγκρούσεων ἀντίστοιχα.

Συναθροιζόμενα τὰ τρία αὐτὰ ἱστορικὰ πεδία ἀνασυγκροτοῦν, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὴν πανοραμικὴ εἰκόνα ἑνὸς ἰδεατοῦ, ποιητικὰ ἀναστυλωμένου, παρελθόντος. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε τὴ διαδικασία αὐτὴ «μυθιστορηματοποίηση τῆς ἱστορίας». Τὸ μυθιστορηματοποιημένο αὐτὸ ἱστορικὸ παρελθὸν ἀνακαλεῖται προκειμένου νὰ στηρίξει τὶς οἰκουμενικὲς ἀξιώσεις τῆς κωνσταντινουπολίτικης ἀριστοκρατίας σὲ ἕναν κόσμο πολιτικο-οἰκονομικῶν ἀλλαγῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀντιπαραθέσεων. Ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι τὸν δωδέκατο αἰώνα ἐνδυναμώνονται τὰ φυγόκεντρα στασιαστικὰ κινήματα ἐντὸς τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ Σελτζοῦκοι Τοῦρκοι ἔχουν πλήρως ἑδραιώσει τὴν παρουσία τους στὴ Μικρὰ Ἀσία, οἱ Ἑνετοὶ καὶ οἱ Γενουάτες ἐμπλέκονται ὅλο καὶ περισσότερο στὸν ἔλεγχο τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν θαλασσῶν, ἐνῶ οἱ τρεῖς πρῶτες Σταυροφορίες ἔχουν δημιουργήσει φεουδαρχικὰ κράτη στὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη.

Ἂν τώρα στρέψουμε τὸ βλέμμα μας στὸν γαλλικὸ καὶ ἀγγλονορμανδικὸ κόσμο στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ δωδέκατου αἰώνα, θὰ παρατηρήσουμε μιὰ ἀντί-

Ὁ Ἀλέξανδρος παντρεύεται τὴ Ρωξάνη· ἑλληνικὸ χειρόγραφο (ἀρχές δέκατου τέταρτου αἰώνα) τοῦ «Μυθιστορήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου (Βενετία, Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο).

στοιχη διαδικασία μυθιστορηματοποίησης τῆς ἱστορίας. Καὶ ἐκεῖ ἐμφανίζονται τρεῖς ὁμάδες ποιητικῶν ἀφηγηματικῶν κειμένων ποὺ παρουσιάζουν ὅμοιες ἀναστυλώσεις συγκεκριμένων ἱστορικῶν παρελθόντων μὲ τὶς τρεῖς βυζαντινὲς ὁμάδες. Στὴν πρώτη ὁμάδα ἀνήκουν τρία ἐκτενέστατα ἀρχαιόθεμα μυθιστορήματα ποὺ ὀνομάζονται romans d'antiquité ἀπὸ τοὺς μελετητές (**Πίν. 1, ἀρ. 1–3**): *Roman de Thèbes*, *Roman d'Enéas* καὶ *Roman de Troie*. Τὰ τρία μυθιστορήματα πραγματεύονται ἀντίστοιχα τὴ μυθολογικὴ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Θήβας, τὸν Τρωικὸ Πόλεμο καὶ τὶς περιπέτειες τοῦ Αἰνεία ὣς τὴν ἵδρυση τῆς Ρώμης. Τὰ τρία μεσαιωνικὰ κείμενα χρησιμοποιοῦν ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς συμβάσεις τῶν ἀντίστοιχων ἀρχαίων λατινικῶν ποιημάτων, ὅπως ἡ *Αἰνειάδα* τοῦ Βιργίλιου καὶ ἡ *Θηβαΐδα* τοῦ Στάτιου, ἐμπλουτίζοντας τὴν ἀφήγηση μὲ ἕνα λυρικὸ λόγο παρμένο ἀπὸ τὰ ἐρωτικὰ ποιήματα τοῦ Ὀβίδιου.

Ὁ Ἀλέξανδρος συγκρούεται μὲ τὸν βασιλιὰ Πῶρο· φλαμανδικό χειρόγραφο (ἀρχὲς δέκατου τέταρτου αἰώνα) τοῦ γαλλικοῦ «Μυθιστορήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου» (Ὀξφόρδη, Βοδλησνὴ Βιβλιοθήκη).

Στὴ δεύτερη ὁμάδα ἀνήκει τὸ *Roman de Brut* τοῦ Ἄγγλου ποιητῆ Wace (**Πίν. 1, ἀρ. 4**). Ὁ Wace χρησιμοποίησε τὸ ἔργο τοῦ Geoffrey of Monmouth γιὰ τὴν ἱστορία τῶν βασιλέων τῆς Ἀγγλίας· μετέφερε τὸ λατινικὸ πρωτότυπο στὰ γαλλικά, τὴν κοινή, δηλαδή, γλώσσα τῆς ἀριστοκρατίας καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἀκτὲς τῆς Μάγχης, καὶ μετέτρεψε τὸν πεζὸ λόγο σὲ ποιητικό. Μὲ τὴ βοήθεια τῶν τεχνικῶν ποὺ διαμορφώθηκαν στὰ ἀρχαιόθεμα μυθιστορήματα, ὁ Wace ἀνακατασκεύασε μέσα ἀπὸ τὶς μορφὲς τοῦ μυθικοῦ Τρωαδίτη πολεμιστῆ Brut, συντρόφου τοῦ Αἰνεία, καὶ τοῦ μυθικοῦ Κέλτη βασιλιᾶ Ἀρθούρου τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῶν Νορμανδῶν βασιλέων.

Στὴν τρίτη ὁμάδα ἀνήκουν τὰ chansons de geste, σύντομα σχετικὰ ἀφηγηματικὰ ποιήματα μὲ στροφικὴ μορφή. Ἐξέχοντα δείγματα εἶναι οἱ δύο ἀρχαιότερες διασκευὲς τοῦ *Chanson de Roland* καὶ τὸ *Chanson de Guillaume* (**Πίν. 1, ἀρ. 5-7**), ὅπου ἀναπλάθεται ἡ σύγκρουση τοῦ φεουδαρχικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς τοῦ Καρλομάγνου μὲ τοὺς Ἄραβες τῆς Ἰσπανίας.

Ἡ ποιητικὴ αὐτὴ ἀνασύσταση ἑνὸς ἰδεατοῦ παρελθόντος μέσα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία, τὴ ρωμαϊκὴ ἱστορία καὶ τὶς φραγκοαραβικὲς συγκρούσεις ἀντανακλᾶ ἐν μέρει τὶς ἰδεολογικὲς ἀναζητήσεις ἑνὸς νέου τύπου μοναρχίας, ὅπως αὐτὴ ἐκφράζεται, γιὰ παράδειγμα, στὸ πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ Ἐρρίκου Πλανταγενέτου τῆς Ἀγγλίας (1154-1189), ἀναζητήσεις γιὰ πολιτικὴ ἑδραίωση ἀπέναντι στὴν αὐτονομία τῆς φεουδαρχικῆς παράδοσης καὶ τὴν αὐξανόμενη πολιτικὴ ἐπιρροὴ τοῦ Πάπα. Πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς διεργασίες βρίσκονται, βέβαια, οἱ μείζονες κοινωνικές, οἰκονομικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ἀνακατατάξεις ποὺ ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ἑνδέκατου αἰώνα ἔχουν ξεκινήσει στὸν γαλλονορμανδικὸ κόσμο. Νὰ σημειώσω ὅτι ὁ τριτότοκος γιὸς τοῦ βασιλιᾶ Ἐρρίκου ἀνατρέφεται ἀκριβῶς μέσα στὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ περιβάλλον τῆς αὐλῆς τοῦ πατέρα του, γίνεται πρῶτα ποιητής, ἔπειτα στρατιώτης, γιὰ νὰ συμμετάσχει τελικὰ στὴν Τρίτη Σταυροφορία καὶ νὰ περάσει στὸν θρύλο ὡς ὁ βασιλιᾶς Ριχάρδος ὁ Λεοντόκαρδος (1189-1199).

Ἂν μεταφέρουμε τώρα τὸ βλέμμα μας στὴν Ἀνατολή, καὶ συγκεκριμένα στὸν χῶρο ποὺ σήμερα εἶναι τὸ Ἰρὰκ καὶ τὸ Ἰράν, θὰ συναντήσουμε ἀπὸ τὰ

μέσα τοῦ ἑνδέκατου μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ δωδέκατου αἰώνα ἄλλη μιὰ περίπτωση μυθιστορηματοποίησης τῆς ἱστορίας. Καὶ πάλι μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς τρεῖς ὁμάδες ποιητικῶν ἀφηγηματικῶν κειμένων. Στὴν πρώτη ὁμάδα ἀνήκουν τρία ἐπώνυμα ἐρωτικὰ μυθιστορήματα ποὺ γράφονται τὸν ἑνδέκατο αἰώνα (**Πίν. 3, ἀρ. 1–3**): *Vamiq u Adhra* («Ὁ Βαμὶκ καὶ ἡ Ἄντρα»), *Vis u Ramin* («Ἡ Βὶς καὶ ὁ Ραμίν») καὶ *Varqeh u Gulshah* («Ἡ Βάρκε καὶ ὁ Γκουλσά»). Οἱ ὑποθέσεις τῶν τριῶν ἔργων ἐκτυλίσσονται στὴν ἐποχὴ τῶν Πάρθων καὶ τῶν Σασανιδῶν βασιλέων. Γραμμένα σὲ μιὰ περίτεχνη, ἀρχαϊκότροπη ποιητικὴ γλώσσα καὶ σὲ ἀνομοιοκατάληκτους στίχους, τὰ τρία μυθιστορήματα ἀνασυγκροτοῦν τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῆς προϊσλαμικῆς Περσίας. Οἱ συγγραφεῖς τῶν μυθιστορημάτων αὐτῶν ἀνῆκαν στὴ shu'ubiyya, ἕνα κίνημα λογίων ποὺ εἶχε θέσει σὰν στόχο του νὰ προωθήσει τὴν περσικὴ λογοτεχνία στὸν ἀραβικὸ κόσμο, προωθώντας ταυτόχρονα καὶ τὶς αὐτονομιστικὲς τάσεις Περσῶν ἀρχόντων ἀπὸ τὸ ἀδύναμο Χαλιφάτο τῆς Βαγδάτης.

Τὶς ἀξιώσεις τῶν Περσῶν γιὰ τὴ δική τους βασιλεία ἔρχεται νὰ διαμορφώσει τὸ μεγαλύτερο σὲ ἔκταση ἀφηγηματικὸ ποίημα τῆς μεσαιωνικῆς περσικῆς λογοτεχνίας. Πρόκειται γιὰ τὸ *Shahnameh*, τὸ «Βιβλίο τῶν Βασιλέων» (**Πίν. 3, ἀρ. 4**), γραμμένο στὶς ἀρχὲς τοῦ ἑνδέκατου αἰώνα ἀπὸ τὸν Firdowsi. Ἡ κολοσσιαία αὐτὴ μυθιστορηματικὴ χρονογραφία –σχεδὸν ἑξῆντα χιλιάδες στίχοι– ἀρχίζει μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν Περσῶν καὶ τὴ βασιλεία τοῦ Κύρου, φθάνοντας μέχρι τὸν τελευταῖο Σασανίδη βασιλέα τῆς Περσίας πρὶν τὴν κατάκτηση τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς Ἄραβες στὰ μέσα τοῦ ἕβδομου αἰώνα. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ *Χρονικὴ Σύνοψη* τοῦ Μανασσῆ, ὁ Firdowsi ἀντιμετωπίζει τὴ βασιλεία κάθε μεγάλου ἡγεμόνα σὰν αὐτόνομο ἔργο. Ὅμοια ὅμως μὲ τὸν Μανασσῆ χρησιμοποιεῖ ὅλες τὶς συμβάσεις τῆς περσικῆς ἐρωτικῆς λογοτεχνίας γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸν ψυχικὸ κόσμο τῶν ἡρώων του.

Στὸ κηδεμονευόμενο ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους Τούρκους Χαλιφάτο συγγράφεται στὶς ἀρχὲς τοῦ δωδέκατου αἰώνα ἕνα ἐκτενέστατο ἐπικὸ ποίημα μὲ τὸν τίτλο *Sirat al-mujahidin*, δηλαδὴ «Ἔπος τῶν ἱερῶν πολεμιστῶν», ποὺ μᾶς εἶναι σήμερα γνωστὸ μόνο ἀπὸ μιὰ πεζὴ διασκευὴ τοῦ δέκατου πέμπτου

῾Ο πρίγκιπας Gushtasp σκοτώνει τὸν Μαῦρο Δράκοντα· περσικὸ χειρόγραφο (ἔτ. 1522-1531) τοῦ «Shahnameh» τοῦ Firdowsi (Νέα ῾Υόρκη, Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο).

αἰώνα (**Πίν. 3, ἀρ. 5**). Σὲ συμμετρικὴ σχεδὸν ἀντιστοιχία μὲ τὸν *Διγενῆ ᾿Ακρίτη* ἡ ἡρωικὴ αὐτὴ ἀφήγηση παρουσιάζει τὶς ἀραβοβυζαντινὲς συγκρούσεις τῆς Μικρᾶς ᾿Ασίας μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ πολεμιστῆ Abd al-Wahhab καὶ τῆς οἰκογένειάς του.

Τὸ συνολικὸ ἰδεατὸ ἱστορικὸ παρελθὸν ποὺ ἀνασυγκροτοῦν οἱ τρεῖς αὐτὲς ὁμάδες —τὴν προϊσλαμικὴ Περσία, τὴ μυθικὴ ἱστορία τῆς περσικῆς βασιλείας καὶ τὴν ἀντιπαράθεση μὲ τὸν βυζαντινὸ κόσμο— ἀντανακλᾶ τόσο τὶς πολιτισμικὲς καὶ πολιτικὲς ἀξιώσεις μιᾶς καινούργιας περσικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῶν λογίων ποὺ τὴν περιστοιχίζει, ὅσο καὶ τὴν ἀνάγκη τῶν ᾿Αράβων τῆς Μεσοποταμίας νὰ στηρίξουν στὸ ἔνδοξο παρελθὸν τὰ ἐλάχιστα πιὰ πολιτικὰ δικαιώματα τοῦ Χαλιφάτου ἀπέναντι στοὺς Πέρσες καὶ τοὺς Τούρκους, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι στοὺς ἡγεμόνες τῆς Συρίας, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ δυναστεία τῶν ᾿Αγιουβιδῶν καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Σαλαδίνου (1174–

Ἔφιπποι πολεμιστὲς ξεκινοῦν γιὰ τὴ μάχη· ἀραβικὸ χειρόγραφο (ἔτ. 1237) μὲ τὰ ποιήματα τοῦ al-Hariri (Παρίσι, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη).

1193) ἀναλαμβάνουν τὸν δωδέκατο αἰώνα τὴ διεξαγωγὴ τοῦ ἱεροῦ πολέμου ἐναντίον τῶν Σταυροφόρων γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Ἱερουσαλήμ.

Θὰ ἔλεγα ὅτι ἡ μυθιστορηματοποίηση τῆς ἱστορίας, ποὺ παρατηρεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἑνδέκατου μέχρι τὰ μέσα περίπου τοῦ δωδέκατου αἰώνα σὲ τρία διαφορετικὰ περιβάλλοντα, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μερικῶς παρόμοιων κοινωνικῶν καὶ ἰδεολογικῶν διεργασιῶν μέσα σὲ πολιτικὰ συστήματα ποὺ χαλαρώνουν, ἀλλάζουν καὶ ἀρχίζουν νὰ ἀντικαθίστανται ἀπὸ ἄλλες δομὲς ἐξουσίας. Ἡ ποιητικὴ ἀναστύλωση ἑνὸς ἑκάστοτε ἰδεατοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος στὴ γαλλονορμανδικὴ Δύση, τὸ Βυζάντιο καὶ τὴν ἀραβοπερσικὴ Ἀνατολὴ δὲν μπορεῖ γιὰ καθαρὰ ἱστορικοὺς λόγους νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς ἄμεσης μίμησης τῶν τριῶν πολιτισμῶν μεταξύ τους. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ παράλληλη λογοτεχνικὴ παραγωγὴ ἀναδεικνύει μιὰ σειρὰ συγκλίσεων στὸν τρόπο σκέψης καὶ καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς.

Μιὰ πρώτη σύγκλιση εἶναι ἡ δημιουργικὴ ἀξιοποίηση μιᾶς ἀρχαίας καὶ πάντως εἰδωλολατρικῆς λογοτεχνίας ὡς συστήματος καλλιτεχνικῆς ἀναφορᾶς: τὴν ἀρχαιοελληνικὴ γιὰ τὸ ὀρθόδοξο Βυζάντιο, τὴ λατινικὴ γιὰ τὴν καθολικὴ Δύση καὶ τὴ ζωροαστρικὴ γιὰ τὴν ἰσλαμικὴ Περσία ἀντίστοιχα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐντελῶς ξένη πρὸς ἐμᾶς καὶ τὴ ρομαντικὴ παιδεία μας ἀντίληψη τῆς «αὐθεντίας». Τὰ κομνήνεια ἐρωτικὰ δράματα, τὰ γαλλικὰ ἀρχαιόθεμα μυθιστορήματα καὶ οἱ περσικὲς ἐρωτικὲς διηγήσεις παρουσιάζονται σχεδὸν στὸ σύνολό τους ἀπὸ τοὺς ποιητές τους ὡς ἀπευθείας μεταφράσεις ἢ διασκευὲς παλαιοτέρων, ἄρα κοινῶς ἀποδεκτῶν, κειμένων. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ νεωτερικότητα περιβάλλεται τὸ ἔνδυμα τῆς σύμβασης.

Μιὰ δεύτερη σύγκλιση εἶναι ἡ ἀνάδειξη ἑνὸς ἀρχετυπικοῦ ἄντρα ἥρωα –ὁ Ρολάνδος, ὁ Διγενῆς, ὁ Abd al-Wahhab– ποὺ συγκρούεται μὲ ἀλλόθρησκους γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὰ ἀτομικά του δίκαια, τὰ ὁποῖα μπορεῖ καὶ νὰ ἀντιπροσωπεύουν τὰ γενικότερα δίκαια μιᾶς τάξης πολεμιστῶν συνδεδεμένης μὲ τὴ γῆ. Ὁ βίος, οἱ πράξεις καὶ ὁ θάνατος τοῦ ἥρωα συγκροτοῦνται μέσα ἀπὸ τὴν οἰκειοποίηση καὶ ἀνακατασκευὴ ἑνὸς ἐξίσου παλαιοῦ συστήματος ἀναφορᾶς, αὐτοῦ τῆς προφορικῆς παράδοσης.

Μιὰ τρίτη σύγκλιση εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς μορφῆς τοῦ ἡγεμόνα ὡς τοῦ ρυθμιστῆ τῆς τάξης τῶν πραγμάτων, τοῦ ἐγγυητῆ τῆς συνοχῆς τοῦ κράτους, τοῦ ἀνώτατου δικαστῆ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῶν ὑπηκόων του, τοῦ ἰδεώδους ἐραστῆ-συζύγου καὶ τοῦ τέλειου πολεμιστῆ, ὅπως ἀναπαρίστανται λογοτεχνικὰ ὁ βασιλιὰς Ἀρθοῦρος, ὁ αὐτοκράτορας Ἡράκλειος καὶ ὁ σάχης Χοσρόης στὶς τρεῖς μυθιστορηματικὲς χρονογραφίες τοῦ Wace, τοῦ Μανασσῆ καὶ τοῦ Firdowsi.

Ἂς ἐπιστρέψουμε ὅμως στὸ Βυζάντιο. Μετὰ τὸ 1204 τρία κράτη –ἡ Τραπεζούντα, ἡ Νίκαια καὶ ἡ Ἤπειρος– προσπαθοῦν νὰ ἀνασυστήσουν τὸ διαλυμένο κοσμοείδωλο τῆς οἰκουμενικῆς αὐτοκρατορίας. Εἰδικότερα στὴ Νίκαια, ὑπὸ τὴν ἡγεμονία τῶν Λασκαριδῶν, συναντοῦμε μιὰ ἔντονη πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ δραστηριότητα τῆς ὁποίας στόχος εἶναι νὰ διασώσει τὰ ἐναπομείναντα θραύσματα καὶ νὰ τὰ ἐπανασυνδέσει σὲ μιὰ ἑνιαία εἰκόνα,

Ὁ βασιλιὰς Ἀρθοῦρος· ἀγγλικὸ χειρόγραφο (δέκατος τέταρτος αἰώνας) μὲ τὶς γενεαλογίες τῶν βασιλέων τῆς Ἀγγλίας (Λονδίνο, Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη).

κατὰ πρόφαση παλιά, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα καινούργια. Ἐδῶ συγκεντρώνονται ἀπὸ τοὺς λογίους τὰ λογοτεχνικά, φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ συγγράμματα τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν· ἐδῶ ξαναστήνεται μιὰ αὐλικὴ κουλτούρα μὲ τὴν ἐκφώνηση δημόσιων λόγων καὶ τὴ συγγραφὴ πραγματειῶν περὶ τῆς ἰδεώδους μοναρχίας· ἐδῶ ἀνασυγκροτεῖται ἡ ἐκπαίδευση γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς νέας τάξης κρατικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων. Καὶ εἶναι ἀκριβῶς ἐδῶ στὴ Νίκαια, γύρω στὰ μέσα τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα, ποὺ ἐπανεμφανίζεται καὶ ἡ ἐρωτικὴ διήγηση. Ἕνας ἀνώνυμος γιὰ μᾶς ποιητής, προφανῶς καλλιεργημένος λόγιος ποὺ γνωρίζει τὴν κομνήνεια ἐρωτικὴ παραγωγὴ καὶ τὶς λογοτεχνικές της συμβάσεις, συγγράφει τὸ ἐκτενέστερο καὶ πολυπλοκότερο ὑστεροβυζαντινὸ μυθιστόρημα, γνωστὸ σήμερα ὡς *Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη* (**Πίν. 2, ἀρ. 8**).

Ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ σταθῶ γιὰ λίγο σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ κομνήνεια ἔργα, τὸ *Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη* εἶναι γραμμένο σὲ δημώδη γλώσσα καὶ σὲ δεκαπεντασύλλαβο στίχο. Τὸ μυθιστόρημα ἐκτυλίσσεται σὲ μιὰ γεωγραφικὰ ρευστὴ ἀνατολικὴ Μεσόγειο, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἐμφάνιση Βυζαντινῶν χαρακτήρων. Ὁ νεαρὸς Λατίνος ρήγας Λίβιστρος ἐρωτεύεται τὴν πριγκίπισσα Ροδάμνη, κόρη τοῦ Λατίνου βασιλιᾶ Χρυσοῦ, ἡγεμόνα τοῦ τρανοῦ Ἀργυρόκαστρου. Μετὰ ἀπὸ ποικίλες δοκιμασίες ὁ Λίβιστρος διεκδικεῖ τὸ χέρι τῆς Ροδάμνης ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς Αἰγύπτου Βερδερίχο, τὴν παντρεύεται καὶ γίνεται συμβασιλέας τοῦ πατέρα της. Ὁ Βερδερίχος ὅμως, μασκαρεμένος σὰν Πέρσης πραματευτής, καταφέρνει μὲ τὴ συνεργεία μιᾶς Σαρακηνῆς μάγισσας νὰ κλέψει τὴ Ροδάμνη. Τελικά, ὁ Λίβιστρος μὲ τὴ βοήθεια τοῦ πρίγκιπα Κλιτοβώντα, ἀνεψιοῦ τοῦ βασιλιᾶ τῆς

Ὁ Ἔρωτας τοξεύει τὴ Ροδάμνη· ἑλληνικὸ χειρόγραφο (ἀρχὲς δέκατου ἕκτου αἰώνα) τοῦ «Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη» (Λέυντεν, Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη).

᾽Αρμενίας, ξαναβρίσκει τὴ Ροδάμνη καὶ μαζὶ ἐπιστρέφουν στὸ ᾽Αργυρόκαστρο. Ὅλη αὐτὴ τὴν ἱστορία τὴ διηγεῖται ὁ Κλιτοβῶν στὴ Μυρτάνη, βασίλισσα τῆς ᾽Αρμενίας καὶ πρώτη του ἀγάπη.

Μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ τέχνασμα, ὅπου ὁ ἀφηγητὴς εἶναι καὶ κεντρικὸ πρόσωπο τῆς πλοκῆς, ὁλόκληρο τὸ μυθιστόρημα παρουσιάζεται ὡς μιὰ σειρὰ ἱστοριῶν ποὺ τοποθετοῦνται σὰν κουτιὰ ἡ μιὰ μέσα στὴν ἄλλη· εἶναι ἡ τεχνικὴ τῆς ἐγκυτιωμένης ἀφήγησης. Νὰ ἀναφέρω ὅτι ἤδη τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν μεταφράζονται ἀπὸ τὰ ἀραβικὰ στὰ ἑλληνικὰ δύο ἔργα ποὺ στηρίζονται σὲ αὐτὸ τὸ τέχνασμα. Πρόκειται, πρῶτον, γιὰ τὸ *Στεφανίτης καὶ ᾽Ιχνηλάτης* (*Kalilah wa Dimnah* στὰ ἀραβικά), τὴν ἱστορία δύο τσακαλιῶν ποὺ διηγοῦνται μεταξύ τους διδακτικοὺς μύθους ὅπου μέσα τους περιέχονται κι ἄλλοι μύθοι ποὺ διηγοῦνται ἄλλα ζῶα καὶ πάει λέγοντας. Τὸ δεύτερο ἔργο εἶναι ἡ *Βίβλος Συντίπα τοῦ Φιλοσόφου*, ἑνὸς σοφοῦ στὴν ἀρχαία Περσία ποὺ σώζει τὸν μαθητή του καὶ διάδοχο τοῦ θρόνου μέσα ἀπὸ μιὰ σειρὰ διηγήσεων καὶ μύθων, καὶ ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν πολυμήχανο Sindbad ἢ Σεβάχ, ὅπως τὸν γνωρίζουμε ἐμεῖς, ἀπὸ τὶς *Χίλιες καὶ μιὰ Νύχτες*.

῾Ωστόσο, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἔντονη παρουσία τῶν Λατίνων στὸ *Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη*, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμφάνιση λατινικῶν στοιχείων, ὅπως ἡ δυτικότροπη, ἐρωτικὰ προκλητική, ἔνδυση τῶν πρωταγωνιστῶν, δίνουν στὸ μυθιστόρημα ἕνα χρῶμα ὁλωσδιόλου διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τῶν κομνήνειων μυθιστορημάτων. Αὐτὸ τὸ λατινικὸ χρῶμα θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς παλαιότερους μελετητὲς ὡς ἰσχυρὴ ἔνδειξη τῆς «λατινικότητας» τοῦ κειμένου, γι᾽ αὐτὸ καὶ ἀρχικὰ εἶχε προταθεῖ ὡς τόπος συγγραφῆς του ἕνα ὄψιμο λατινοκρατούμενο περιβάλλον, ὅπως ἡ Ρόδος τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα. ῾Ωστόσο, ἡ νεότερη ἔρευνα ἔχει δείξει ὅτι μὲ βάση τὰ χειρόγραφα τεκμήρια τὸ κείμενο δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει γραφτεῖ μετὰ τὸ τέλος τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα, ἐνῶ τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τοῦ μυθιστορήματος εἶναι ἐντονότατα βυζαντινὸ καὶ συμπίπτει ἀπόλυτα μὲ τὴν ἰδεολογία τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας. Τίθεται, ἑπομένως, τὸ ἐρώτημα, γιατί ὁ συγγραφέας ἐπέλεξε νὰ στήσει τὴ βυζαντινὴ ἱστορία του σὲ ἕνα λατινικὸ σκηνικό. Θὰ ἐπανέλθω σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα λίγο ἀργότερα.

Ζεῦγος ἐραστῶν σὲ κηπο· ἐφυαλωμένο πιάτο (ἀρχὲς δέκατου τρίτου αἰώνα) ἀπὸ τὴν Κόρινθο (Κόρινθος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο).

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα καὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ δέκατου πέμπτου γράφονται ἄλλες ἑπτὰ ἐρωτικὲς διηγήσεις (**Πίν. 1, ἀρ. 9–15**): *Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα, Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη, Ἀχιλληίδα, Βυζαντινὴ Ἰλιάδα, Φλώριος καὶ Πλατσιαφλώρη, Σεμίραμη καὶ Ἀλέξανδρος, Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα.* Τόποι συγγραφῆς εἶναι ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησος, ἡ ἑνετοκρατούμενη Κρήτη, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀθωμανοκρατούμενη Θράκη. Καὶ αὐτὲς οἱ ἀνώνυμες διηγήσεις, ποὺ εἶναι ἐπίσης γραμμένες σὲ δημώδη γλώσσα καὶ σὲ δεκαπεντασύλλαβο στίχο, ἐκτυλίσσονται σὲ ἕνα φαινομενικὰ σύγχρονο περιβάλλον μὲ Φράγκους, Βυζαντινοὺς καὶ Ἄραβες, μὲ ἤθη καὶ ἔθιμα βυζαντινὰ καὶ φράγκικα.

Ἡ ἀφηγηματικὴ αὐτὴ λογοτεχνία εἶχε καθαρὰ χρηστικὸ χαρακτήρα, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ κείμενα νὰ προσαρμόζονται ἀνάλογα μὲ καινούργια κάθε φορὰ κοινωνικὰ συμφραζόμενα, ὥστε νὰ ἀνταποκρίνονται σὲ νέες αἰσθητικὲς προτιμήσεις. Γι' αὐτὸ καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις μᾶς σώζονται διασκευὲς ποὺ διαφέρουν αἰσθητὰ μεταξύ τους καὶ ποὺ καθεμιά τους ἀποτελεῖ

ἕνα αὐτόνομο ἔργο τὸ ὁποῖο ἀπευθυνόταν σὲ ἀποδέκτες μιᾶς διαφορετικῆς ἐποχῆς καί, ἐνδεχομένως, ἑνὸς διαφορετικοῦ τόπου. Νὰ σημειώσω ἐπίσης ὅτι στὴν πρώτη, τουλάχιστον, φάση τῆς παραγωγῆς τους, οἱ ἐρωτικὲς διηγήσεις ἀπαγγέλονταν μπροστὰ σὲ ἕνα κοινὸ ἀκροατῶν, ἐνῶ, στὴ συνέχεια, γράφονταν ἐξαρχῆς γιὰ κατ' ἰδίαν ἀνάγνωση. Πρόκειται γιὰ μιὰ διαφορὰ στὴν πρόσληψή τους ποὺ ἀντανακλᾶ μιὰ διαφοροποίηση στὸ κοινωνικὸ ἐπιπέδο τῶν ἀποδεκτῶν. Τὰ κείμενα μετακινοῦνται ἀπὸ τὸ ἀριστοκρατικὸ κοινὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Λασκαριδῶν καὶ τῶν πρώτων Παλαιολόγων, ὅπου ἀπάγγελε ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, πρὸς τὸ ἀστικὸ κοινὸ τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα, ὅπου διάβαζαν οἱ ἀναγνῶστες μόνοι τους.

Ἂς μεταφερθοῦμε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στὴ Γαλλία, στὰ τέλη τώρα τοῦ δωδέκατου αἰώνα. Καθὼς κλείνει ὁ κύκλος παραγωγῆς τῶν ἀρχαιόθεμων διηγήσεων, ἐμφανίζεται μιὰ κορυφαία μορφὴ τῆς γαλλικῆς μεσαιωνικῆς λογοτεχνίας. Μὲ τὸ ἀντιθετικὸ ψευδώνυμο Chrétien de Troyes («Χριστιανὸς τῆς Τροίας»), ἕνας ἀταύτιστος κατὰ τὰ ἄλλα λόγιος συγγράφει σὲ ἕνα διάστημα εἴκοσι πέντε περίπου ἐτῶν, ἀπὸ τὸ 1165 μέχρι τὸ 1191, πέντε ἔμμετρα μυθιστορήματα (**Πίν. 1, ἀρ. 8-12**): *Erec et Enide* («Ὁ Ἐρὲκ καὶ ἡ Ἐνίντ»), *Cligés*, *Le Chevalier de la Charrette* («Ὁ ἱππότης τοῦ κάρου») ἢ *Lancelot*, *Le Chevalier au Lion* («Ὁ ἱππότης μὲ τὸ λιοντάρι») ἢ *Yvain*, *Le Conte du Graal* («Ἡ ἀφήγηση τοῦ Γκράλ») ἢ *Perceval*. Καὶ οἱ πέντε διηγήσεις σχετίζονται μὲ τοὺς θρύλους γύρω ἀπὸ τὸν βασιλιὰ Ἀρθοῦρο. Ἀξιοποιώντας τὰ ἐπιτεύγματα τῆς παλαιότερης γενιᾶς ποιητῶν, ὁ Chrétien συγκέρασε τὰ ἡρωικὰ ἄσματα, τὶς ἀρχαιόθεμες ἀφηγήσεις καὶ τὸν λυρικὸ λόγο τῶν τροβαδούρων προκειμένου νὰ ἀνασυνθέσει τὸν λογοτεχνικὸ κόσμο μιᾶς ἰδεώδους χριστιανικῆς ἱπποσύνης.

Θὰ ἤθελα νὰ σταθῶ γιὰ λίγο σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ μυθιστορήματα τοῦ Chrétien, τὸν *Cligés*. Ἕνας νεαρὸς ἱππότης, ὁ Ἀλέξανδρος, γιὸς τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου, πηγαίνει στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἀρθούρου, ὅπου ἐρωτεύεται τὴ Soredamors, ἀκόλουθο τῆς βασίλισσας Guenevere. Οἱ δύο νέοι παντρεύονται, ἐπιστρέφουν στὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ πεθαίνουν λίγο μετὰ τὴ γέννηση τοῦ παιδιοῦ τους, τοῦ πρίγκιπα Cligés. Τὸν θρόνο ἔχει στὸ μεταξὺ καταλάβει ὁ Alis, ἀδελφὸς τοῦ Ἀλέξανδρου. Ὁ Alis εἶχε ὁρκιστεῖ στὸν ἀδελφό του ὅτι

῾Ο Λανσελότος σκοτώνει τὸν Κόκκινο Δράκοντα· γαλλικὸ χειρόγραφο (τέλη δέκατου πέμπτου αἰώνα) τοῦ γαλλικοῦ πεζοῦ μυθιστορήματος «῾Ο ἱππότης τῆς Λίμνης» (Παρίσι, ᾿Εθνικὴ Βιβλιοθήκη).

δὲν θὰ παντρευόταν προκειμένου νὰ διασφαλιστεῖ ἡ διαδοχὴ τοῦ Cligés. Ἔχοντας ἐνηλικιωθεῖ, ὁ Cligés ἐπισκέπτεται καὶ αὐτὸς τὴν αὐλὴ τοῦ ᾿Αρθούρου. ᾿Επιστρέφει ὅμως στὸ Βυζάντιο, ὅταν μαθαίνει ὅτι ὁ θεῖος του ἑτοιμάζεται νὰ παντρευτεῖ τὴ Γερμανίδα πριγκίπισσα Fenice, μὲ τὴν ὁποία εἶναι ἐρωτευμένος ὁ ἴδιος. Μέσα ἀπὸ ἀπίθανες μηχανορραφίες, οἱ δυὸ νέοι καταφέρνουν νὰ ἐμποδίσουν τὸν Alis ἀπὸ τὸ νὰ ὁλοκληρώσει τὸν γάμο του. Τὸν πείθουν ὅτι ἡ Fenice ἔχει πεθάνει καὶ φτιάχνουν ἕνα ὑπόγειο παλάτι ὅπου ὁ Cligés ἐπισκέπτεται ἀνενόχλητα τὴ Fenice. Τελικὰ οἱ δύο ἐραστὲς ἀνακαλύπτονται, ἀλλὰ δραπετεύουν στὴν αὐλὴ τοῦ ᾿Αρθούρου. ῾Ο Alis πεθαίνει μισότρελος ἀπὸ τὴ θλίψη του, τὸ ζεῦγος ἐπιστρέφει καὶ ἀνεβαίνει στὸν θρόνο τοῦ Βυζαντίου.

Ζεῦγος ἐραστῶν σὲ κήπο· γερμανικὸ χειρόγραφο (ἀρχὲς δέκατου τέταρτου αἰώνα) μὲ συλλογὴ λυρικῆς ποίησης (Χαϊδελβέργη, Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη).

Τὸ μυθοπλαστικὸ σκηνικὸ τοῦ *Cligés*, μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς πρωταγωνιστές του καὶ τὰ ποικίλα βυζαντινὰ στοιχεῖα του, ὅπως εἶναι οἱ τελετουργίες τῆς αὐλῆς καὶ ἡ παρουσία εὐνούχων, ἐμφανίζεται ὡς βυζαντινό, ἂν καὶ εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἰδεολογία καὶ ἡ πλοκὴ τοῦ ἔργου εἶναι ἀπολύτως γαλλικές. Στὴν περίπτωση τοῦ Chrétien, βέβαια, κανένας μεσαιωνολόγος δὲν διανοήθηκε νὰ ἑρμηνεύσει τὰ βυζαντινὰ στοιχεῖα τοῦ *Cligés* ὡς ἔνδειξη «βυζαντινότητας». Ὅπως ὅμως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ *Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη*, παραμένει τὸ ἐρώτημα γιατὶ ὁ Chrétien ἐπέλεξε τὸ Βυζάντιο προκειμένου νὰ στήσει τὴ γαλλικὴ ἱστορία του.

Ἂς ἀναβάλουμε γιὰ λίγο ἀκόμα τὴν ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ καὶ ἂς στρέψουμε τὸ βλέμμα μας γιὰ μιὰ τελευταία φορὰ στὴν Περσία, ὅπου στὰ τέλη τοῦ δωδέκατου αἰώνα ἐμφανίζεται μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες μορφὲς

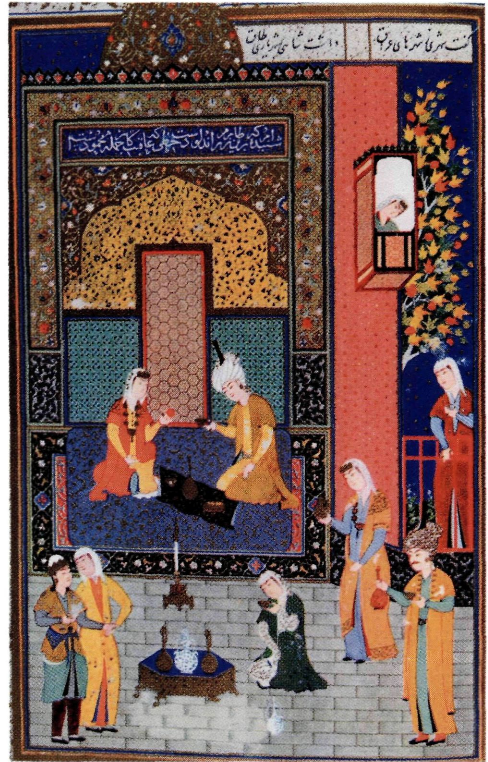
῾Ο Δαρεῖος πεθαίνει στὴν ἀγκαλιὰ τοῦ ᾿Αλέξανδρου· περσικὸ χειρόγραφο (τέλη δέκατου πέμπτου αἰώνα) μὲ τὴν «Πεντάδα» τοῦ Nizami (Λονδίνο, Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη).

τῆς περσικῆς μεσαιωνικῆς ποίησης. ῾Ο Ilyas ibn-Yusuf Nizami γεννιέται στὰ 1141 στὴ Ganjah, σήμερα στὸ ᾿Αζερμπαϊτζάν, ὅπου καὶ ζεῖ μιὰ ταπεινὴ ζωή, πεθαίνοντας στὰ 1209. Συνέθεσε πέντε ἔμμετρες διηγήσεις, masnavi στὰ περσικά (**Πίν. 3, ἀρ. 6–10**): *Makhzan al-asrar* («Τὸ θησαυροφυλάκιο τῶν μυστικῶν»), *Khusraw u Shirin* («῾Ο Χοσρόης καὶ ἡ Σιρίν»), *Layli u Majnun* («῾Η Λεϊλὰ καὶ ὁ Ματζνούν»), *Haft paykar* («Οἱ ἑπτὰ εἰκόνες») καὶ *Iskandar-nameh* («Τὸ Βιβλίο τοῦ ᾿Αλεξάνδρου»). Σὲ ἀντίθεση ὅμως μὲ τὸν Chrétien ποὺ ἐπιλέγει ἀποκλειστικὰ ἕνα θρυλικὸ παρελθὸν μέσω τοῦ ὁποίου παρουσιάζει τὴ δική του εἰκόνα τῆς ἰδεώδους ἱπποσύνης, ὁ Nizami ἀξιοποιεῖ διαφορετικὰ κάθε φορὰ ἱστορικὰ πλαίσια, ὅπως τὴ Μεδίνα τοῦ Προφήτη Μωάμεθ, τὴν Περσία τῶν Σασανιδῶν, τὴν προϊσλαμικὴ ᾿Αραβία τῶν Βεδουίνων τῆς ἐρήμου καὶ τὸν ἑλληνοπερσικὸ κόσμο τοῦ Μεγάλου ᾿Αλεξάνδρου.

Κεντρικὸ θέμα τῶν διηγήσεών του εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς μυστικῆς γνώσης μέσα ἀπὸ τὸν ἔρωτα, τὴν ἐνατένιση τοῦ Θεοῦ ἤ, ἀκόμα, τὴν ἄρνηση τῆς ἐγκόσμιας βασιλείας.

Θὰ ἤθελα νὰ ρίξουμε μιὰ σύντομη ματιὰ στὸ μυθιστόρημα *Haft paykar*, τὶς «Ἑπτὰ εἰκόνες», πού, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς στὸν ἐπίλογο, ὁλοκληρώνεται τὸν Ἰούλιο τοῦ 1196. Ὁ βασιλιὰς τῆς Περσίας Bahram Gur —πρόκειται γιὰ τὸν ἰδανικοποιημένο Σασανίδη ἡγεμόνα Βαραχρὰν Ε΄ (420-438)— ἔχει μόλις χτίσει ἕνα πολυτελέστατο παλάτι μὲ ἑπτὰ περίπτερα, ὅπου καὶ ἐγκαθιστᾶ τὶς ἑπτὰ συζύγους του. Κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἑβδομάδας ὁ Bahram Gur ἐπισκέπτεται κάθε βράδυ ἀνὰ μία ἀπὸ τὶς συζύγους του ποὺ προέρχονται καθεμιά τους καὶ ἀπὸ μιὰ διαφορετικὴ χώρα. Ὁ θόλος κάθε περίπτερου εἶναι διακοσμημένος μὲ ἕνα συγκεκριμένο χρῶμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀστρολογικὰ στὴ συγκεκριμένη μέρα τῆς ἐπίσκεψης καὶ σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἑπτὰ πλανῆτες τοῦ οὐράνιου θόλου. Τὸ μυθιστόρημα εἶναι ὀργανωμένο μὲ μιὰ ἀπολύτως ἐπαναλαμβανόμενη δομὴ ποὺ στηρίζεται στὸ τέχνασμα τῶν ἐγκυτιωμένων ἀφηγήσεων. Κάθε πριγκίπισσα ὑποδέχεται τὸν βασιλέα καὶ σύζυγό της μὲ μουσικὴ καὶ φαγητό. Κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς συζήτησης, ἡ πριγκίπισσα διηγεῖται μιὰ ἱστορία κι ἔπειτα τὸ ζευγάρι ἀφήνεται στὸν ἔρωτα. Οἱ ἑπτὰ ἱστορίες συνθέτουν μαζὶ ἕνα εἶδος ἐγχειριδίου γιὰ τὸν μονάρχη ποὺ διδάσκεται τὴν ἀνθρώπινη σοφία ἀπὸ τὶς συζύγους του. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, τὴν Κυριακή, ἡμέρα τοῦ Ἡλίου, ὁ Bahram Gur ἐπισκέπτεται στὸ Κίτρινο Περίπτερο τὴν κατάξανθη πριγκίπισσα τοῦ Βυζαντίου Humay, ἡ ὁποία τοῦ προσφέρει φαγητὸ σὲ χρυσὰ πιάτα καὶ τοῦ διηγεῖται τὴν αἰσθηματικὴ ἱστορία τοῦ βασιλιᾶ ποὺ δὲν ἤθελε νὰ παντρευτεῖ καὶ τῆς πριγκίπισσας ποὺ δὲν ἤθελε νὰ ἐρωτευτεῖ.

Παρὰ τὴν ἀναφορὰ στὸ Βυζάντιο, οἱ ἀναγνῶστες τοῦ *Haft paykar* δὲν βρίσκονται ἀντιμέτωποι μὲ μιὰ συγκεκριμένη, ἔστω καὶ φαντασιακή, εἰκόνα τοῦ Βυζαντίου μέσα στὸ κείμενο, γιατὶ ὁ Nizami δὲν ἐνσωματώνει κανένα βυζαντινὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο στὴν ἀφήγησή του. Ὅπως καὶ μὲ τὶς χῶρες προέλευσης τῶν ὑπολοίπων συζύγων τοῦ Bahram Gur, γιὰ παράδειγμα, τῆς Κίνας ἢ τῆς Ρωσίας, τὸ μυθοπλαστικὸ σκηνικὸ καὶ τὸ ἰδεολογικὸ

Τὸ κίτρινο περίπτερο (Bahram Gur καὶ Humay)· περσικὸ χειρόγραφο (ἔτ. 1524-1525) μὲ τὴν «Πεντάδα» τοῦ Nizami (Νέα Ὑόρκη, Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο).

ὑπόβαθρο τοῦ μυθιστορήματος παραμένει ἐξολοκλήρου περσικό. Τίθεται, λοιπόν, καὶ πάλι τὸ ἐρώτημα, γιατί συμβαίνει αὐτό.

Ἐξετάζοντας τὴν ποιητικὴ ἀφηγηματικὴ παραγωγὴ στὶς ἀρχὲς τοῦ δωδέκατου αἰώνα ἀπὸ τὴν Περσία στὴν Προβηγγία, διαπιστώσαμε ὅτι ἐμφανίζεται τὸ φαινόμενο τῆς μυθιστορηματοποίησης τῆς ἱστορίας ὡς μιὰ σύγκλιση ποὺ προέρχεται ἀπὸ παρόμοιες κοινωνικές, πολιτικὲς καὶ πολιτισμικὲς διεργασίες. Στὰ τέλη τοῦ δωδέκατου αἰώνα τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικὰ καὶ ἂς ξεκινήσουμε μὲ τὴ Γαλλία. Στὸν *Cligés* κατασκευάζεται μὲ μιὰ ἰσχυρὴ δόση ὑπονομευτικῆς εἰρωνίας καὶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ δυτικὴ εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία ἕνας ἐξωτικὸς «ἀνατολικισμός» — orientalisme εἶναι ὁ ὅρος ποὺ ἐπινοήθηκε στὴ Γαλλία τὸν δέκατο ἔνατο αἰώνα γιὰ αὐτὴ τὴ μόδα. Ἡ ρευστὴ γεωγραφία τοῦ μυθιστορήματος, ποὺ συνδέει τὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρθούρου μὲ τὴν

Κωνσταντινούπολη, ἐνδυναμώνει τὴ δυτικὴ ματιὰ πρὸς τὸ Βυζάντιο. Αὐτὴ ἡ ὀπτικὴ γωνία, ὅπου ἡ ὑπαρκτὴ ἰδεολογία τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος τοῦ δημιουργοῦ γεμίζει ἕνα «ἐξωτικὸ» σκηνικό, συνδέεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, μὲ τὶς ἐπιτυχίες τῶν Σταυροφόρων στὴν Παλαιστίνη καὶ τὶς αὐξανόμενες βλέψεις τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων γιὰ τὸν συνολικότερο ἔλεγχο τῆς Ἀνατολῆς. Οἱ ἀριστοκράτες πάτρονες τοῦ Chrétiens de Troyes ὁρίζουν μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐρωτικῆς μυθοπλασίας τὴν ἰδεατὴ εἰκόνα τοῦ δικοῦ τους κόσμου μέσα ἀπὸ μιὰ εἰκόνα ἑτερότητας, ἐκείνης τοῦ σαγηνευτικοῦ ἀλλὰ καὶ ἐλεγχόμενου Βυζαντίου. Τὸ «ἐξωτικὸ» Βυζάντιο τοῦ *Cligés* προφανῶς καὶ δὲν ἀντανακλᾶ τὴν ἀφομοίωση βυζαντινῶν ἰδεολογιῶν ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῶν ἀποδεκτῶν τοῦ μυθιστορήματος.

Τὴν ἴδια, κατὰ τὴ γνώμη μου, στάση τηρεῖ ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς τοῦ *Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη*. Τὸ 1204 ἀσφαλῶς ἦταν μιὰ κρισιμότατη τομή, ἀλλὰ ἡ

Ἔφιππος βασιλέας· γαλλικὸ χειρόγραφο (τέλη δωδέκατου αἰώνα) τῆς Βίβλου σὲ μικτὸ βυζαντινο-λατινικὸ ὕφος (San Daniele di Friuli, Biblioteca Guarneriana).

ἀνασύνταξη τῶν Βυζαντινῶν στὴ Νίκαια ἦταν γρήγορη καὶ ἀποτελεσματική, στὸν βαθμὸ ποὺ ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Βατάτζης (1222-1254) νὰ ἀναδεικνύεται σὲ ἕναν ἰσχυρὸ μονάρχη μὲ διεθνὴ ἀκτινοβολία. Τὸ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς Νίκαιας, ποὺ ἤδη περιέγραψα, ὅπως ἐπίσης οἱ στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες ἐνάντια στὶς λατινικὲς ἡγεμονίες τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ στὸ Σουλτανάτο τοῦ Ἰκονίου, σὲ συνδυασμὸ μὲ μιὰ ἐκτεταμένη πολιτικὴ διπλωματικῶν συμμαχιῶν, ὅπως μὲ τὸ βασίλειο τῆς ἀρμενικῆς Κιλικίας, ἐνδυνάμωσαν τὴν αὐτοπεποίθηση τοῦ βασιλικοῦ περιβάλλοντος. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατάσταση θεωρῶ ὅτι ἀντανακλᾶ τὸ μυθιστόρημα. Ὁ ποιητὴς κατασκευάζει τὴν ἰδεατὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου τῶν ἀριστοκρατῶν πατρόνων του, ποὺ ἀποκρυσταλλώνεται στὴ μοναρχικὴ ἰδεολογία τοῦ ποιήματος, μέσα ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς γοητευτικῆς ἀλλὰ ἐλεγχόμενης ἑτερότητας τῶν λατινικῶν βασιλείων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἡ ρευστὴ γεωγραφία τοῦ μυθιστορήματος μὲ χωρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὸ βασίλειο τῆς Ἀρμενίας ἰσχυροποιεῖ τὴν ἀνατολικὴ ματιὰ πρὸς τὴ Δύση, ὅπως ἐπίσης ἡ μοναδικὴ σὲ ὅλα τὰ μυθιστορήματα χρήση τῆς «ἀνατολίτικης» τεχνικῆς τῆς ἐγκυτιωμένης ἀφήγησης. Ἔτσι, τὸ *Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη*

Ἔφιππος πολεμιστής (ὁ μήνας Μάρτιος καὶ τὸ ζώδιο Κριός)· ἑλληνικὸ χειρόγραφο (ἀρχὲς δέκατου τέταρτου αἰώνα) σὲ μικτὸ φραγκο-βυζαντινὸ ὕφος μὲ ἀπεικονίσεις τῶν δώδεκα μηνῶν (Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Βατοπεδίου).

ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ πρῶτο καὶ μοναδικὸ δεῖγμα στὴ μεσαιωνικὴ λογοτεχνία ἑνὸς ἐξωτικοῦ «δυτικισμοῦ», μιᾶς περίπτωσης, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, βυζαντινοῦ occidentalisme.

Στὸ *Haft paykar* ὅμως τοῦ Nizami τὰ πράγματα εἶναι διαφορετικά. Ἡ εἰκόνα τῶν διαφόρων λαῶν μέσα στὸ ἐγκυτιωμένο μυθιστόρημα δὲν εἶναι ἐξωτικίζουσα, γιατὶ ὁ Nizami δὲν ἀντιπαραθέτει καμιὰ εἰκόνα ὁποιασδήποτε ἑτερότητας στὸν περσικὸ κόσμο τῆς δικῆς του ἐποχῆς. Νομίζω ὅτι ὁ λόγος βρίσκεται στὰ ἱστορικὰ καὶ πολιτισμικὰ συμφραζόμενα τῆς ἐποχῆς του. Οἱ προσπάθειες τῶν Περσῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ δωδέκατου αἰώνα γιὰ αὐτονόμηση ἀποτυγχάνουν, καθὼς ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα τὸ Χαλιφάτο ἐνδυναμώνεται καὶ γνωρίζει μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου τρίτου αἰώνα μιὰ τελευταία περίοδο ἄνθισης. Παράλληλα, τρία σελτζουκικὰ σουλτανάτα —τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τοῦ Ἀζερμπαϊτζὰν καὶ τοῦ Ἰσφαχὰν— νέμονται τὰ ἐδάφη στὰ βόρεια τῆς Μεσοποταμίας καὶ ἀνάμεσα στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὴν Κασπία. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ τρεῖς ἡγεμόνες ποὺ ἀναφέρει ὁ Nizami στοὺς προλόγους τῶν ἔργων του, εἶναι καὶ οἱ τρεῖς Τοῦρκοι ποὺ ὅμως δὲν κατάφεραν νὰ προσελκύσουν τὸν Πέρση ποιητὴ στὶς αὐλές τους. Ὁ περσικὸς κόσμος τὸν ὁποῖο ἀνακατασκευάζει ὁ Nizami στὸ ἔργο του εἶναι ἀποκλειστικὰ φαντασιακὸς καὶ ἐντελῶς ἐσωστρεφής, ἄσχετος πρὸς τὸ σελτζουκικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ζεῖ ὁ μοναχικὸς αὐτὸς δημιουργός. Ἐδῶ διακρίνουμε μιὰ ἀπόκλιση τῆς περσικῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ γαλλικὴ Δύση, ἀφοῦ στὰ ἔργα του ὁ Nizami προκρίνει τὴ διδακτικὴ αἰσθητικὴ καὶ τὸν θεοφιλοσοφικὸ μυστικισμό, διαχωρίζοντας τὴν ποίηση ἀπὸ τὴν ἱστορία.

Παράλληλα ὅμως ὑπάρχει καὶ μιὰ ἐνδιαφέρουσα σύγκλιση. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς παλαιότερους δημιουργούς, οἱ τρεῖς ποιητὲς ἐκφράζουν ἀπολύτως συνειδητὰ τὴ δύναμη τοῦ ποιητικοῦ τους ταλέντου. Ὁ Chrétien στὸν πρόλογο τοῦ *Erec et Énide* ἀναφέρει ὅτι «ἀπὸ μιὰ ἱστορία περιπετειῶν ἔφτιαξε μιὰ πολὺ ὄμορφη συναρμογή» (στ. 13-14: *«tret d'un conte d'avanture* | *une molt bele conjointure»*), ἐνῶ ὁ ἀνώνυμος ποιητὴς τοῦ *Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη* βάζει τὸν ἀφηγητὴ νὰ λέει στὸ προοίμιο ὅτι θὰ παρουσιάσει μιὰ «θαυμαστὰ

σχεδιασμένη ἐρωτικὴ ἀφήγηση» (στ. 17: *«ξενοχάραγον ἀφήγημαν ἀγάπης»*). Ἐπισημαίνουν ἔτσι καὶ οἱ δύο δημιουργοὶ τὴ συμβολὴ τῆς ποιητικῆς τέχνης στὴν κατασκευὴ τῆς ἀφήγησης. Ὁ Nizami πάλι, ὑποδεικνύοντας τὸν ἑαυτό του στὸν πρόλογο τοῦ μυστικιστικοῦ *Makhzan al-asrar*, δηλώνει: «Στὸν οὐράνιο θρόνο εἶναι ἀηδόνια | οἱ ποιητές· δὲν μοιάζουν σὲ κανέναν. | Ἐκστατικοὶ μέσα στὴ φλόγα τῆς σκέψης, | συγγενεύουν μὲ τοὺς ἀγγέλους. | Ἡ ποίηση ὑφαίνει τὰ πέπλα τῶν μυστηρίων, | κι ἔτσι γίνεται καθρέφτης τῆς σοφίας» (στ. 338-343). Δὲν εἶναι, ἑπομένως, τυχαῖο, ὅτι τὰ ἔργα τῶν τριῶν ποιητῶν ἀποτέλεσαν καθοριστικὰ πρότυπα γιὰ τοὺς ἑπόμενους.

Τὸν διαχωρισμὸ ποίησης καὶ ἱστορίας θὰ τὸν συναντήσουμε στὸ Βυζάντιο γύρω στὰ μέσα τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα. Μέχρι καὶ τὴ συγγραφὴ τῆς *Βυζαντινῆς Ἰλιάδας* (**Πίν. 2, ἀρ. 12**), τὰ μυθιστορήματα ποὺ μᾶς σώζονται ἀποτελοῦν πρωτότυπα κείμενα τὰ ὁποῖα ἔχουν γραφτεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ συγκεκριμένες αὐτὲς διηγήσεις ἀντανακλοῦν σαφῶς ἕνα ἀριστοκρατικὸ περιβάλλον πού, μέσα στὰ χρόνια σκληρῶν ἐμφύλιων συγκρούσεων, ἀναζητᾶ διαφυγὴ στὸν οὐτοπικὸ κόσμο τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ πολέμου, ὅπως αὐτὸς ἀποτυπώνεται στὸ *Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη*, ποὺ εἶναι φτιαγμένο σὰν ἐξωτικὸ παραμύθι, ἢ στὴν *Ἀχιλληίδα*, ποὺ ἀνακαλεῖ τὸν ἡρωικὸ κόσμο τοῦ Διγενῆ καὶ παρουσιάζει τὶς ἐρωτικὲς περιπέτειες τοῦ δεσπότη, δηλαδὴ βυζαντινοῦ πρίγκιπα, Ἀχιλλέα μὲ τὴ φράγκισσα πριγκιποπούλα Πολυξένη καὶ τὸν θλιβερὸ θάνατό τους. Ὡστόσο, ἡ συνεχιζόμενη διάλυση τοῦ κράτους καὶ ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἡσυχασμοῦ ὡς θεολογικοῦ δόγματος συνεπάγονται τὴ συνολικότερη μείωση τῆς ψυχαγωγικῆς λογοτεχνίας. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα ἡ παραγωγὴ μυθιστορημάτων μετατοπίζεται σὲ νέα κέντρα, μακριὰ ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Κωνσταντινούπολης. Οἱ τελευταῖες τρεῖς ἐρωτικὲς διηγήσεις ποὺ μᾶς σώζονται (**Πίν. 2, ἀρ. 13-15**) εἶναι ἐλεύθερες διασκευὲς ἑνὸς ἰταλικοῦ, ἑνὸς ὀθωμανικοῦ καὶ ἑνὸς γαλλικοῦ πρωτότυπου ἀντίστοιχα. Τὰ τρία αὐτὰ κείμενα, ἂν καὶ στηρίζονται στὸ ὕφος τῶν παλαιότερων διηγήσεων, ἀντανακλοῦν ἕνα ἀστικὸ περιβάλλον ἀπομακρυσμένο πιὰ ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ κόσμο. Ὅταν στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἕκτου αἰώνα ἀντιγράφονται γιὰ τοὺς συλλέκτες στὴν

Ἰταλία καὶ στὴ Γαλλία τὰ λίγα σωζόμενα σήμερα χειρόγραφα, οἱ ἐρωτικὲς διηγήσεις ὁλοκληρώνουν τελεσίδικα τὸν δημιουργικό τους κύκλο. Ἡ συγγραφὴ τοῦ *Ἐρωτόκριτου* ἀπὸ τὸν Βιτσέντσο Κορνάρο στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἕβδομου αἰώνα δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὶς βυζαντινὲς ἐρωτικὲς διηγήσεις, ἀλλὰ ἀποτελεῖ στὴν ἑνετοκρατούμενη Κρήτη τὴν ὥριμη ἔκφανση ἑνὸς ἀναγεννησιακοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἀντίθετα, στὴ Δύση ἡ παράδοση τῆς μεσαιωνικῆς ἐρωτικῆς μυθοπλασίας δὲν χάνεται ἐντελῶς. Καθώς, βέβαια, τὸν δέκατο πέμπτο αἰώνα ἡ ὕστερη μεσαιωνικὴ κοινωνία ἀνοίγεται στὴν τάξη τῶν ἀστῶν καὶ ἡ ἀριστοκρατία, μὲ τὴ σταθεροποίηση τῶν βασιλικῶν ἡγεμονιῶν, ἀποσυνδέεται ἀπὸ τὶς πολεμικὲς παραδόσεις τῆς φεουδαρχίας, τὰ μυθιστορήματα χάνουν τὴν ἐπαφή τους μὲ τὴν ἱστορία. Οἱ ποιητικὲς διηγήσεις μετατρέπονται σὲ πεζὰ ἀφηγήματα, ὅπου ἡ εἰκόνα τῆς ἱπποσύνης παγώνει σὲ ἕνα ἀνιστορικὸ ἰδεῶδες, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὸ *Mort d'Arthur* («Ὁ θάνατος τοῦ Ἀρθούρου») τοῦ Sir Thomas Malory, γραμμένο στὰ τέλη τοῦ δέκατου πέμπτου αἰώνα. Μιὰ τελευταία ποιητικὴ ἄνθιση γνωρίζει ὁ κόσμος τῶν ἱπποτῶν στὰ ἐπικὰ μυθιστορήματα τῆς ὄψιμης ἰταλικῆς Ἀναγέννησης, ὅπως εἶναι ὁ *Orlando furioso* («Μαινόμενος Ὀρλάνδος») τοῦ Lodovico Ariosto, ὥσπου, στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἕβδομου αἰώνα, ὁ Θερβάντες θὰ παρωδήσει στὸν *Δὸν Κιχώτη* μὲ νοσταλγικὴ τρυφερότητα τὴ λογοτεχνικὴ κουλτούρα αὐτῆς τῆς παλιομοδίτικης ἱπποσύνης.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν Περσία. Ἤδη στὸν δέκατο τέταρτο αἰώνα μιὰ σειρὰ ποιητῶν συγγράφει μυθιστορήματα κατὰ ἀπομίμηση τοῦ Nizami, ἐνῶ τὸν δέκατο πέμπτο καὶ τὸν δέκατο ἕκτο αἰώνα στὶς αὐλὲς τῶν Περσῶν βασιλέων τοῦ Ἰσφαχὰν καὶ τοῦ Χορασὰν τὰ ἔργα τοῦ Nizami εἰκονογραφοῦνται σὲ χειρόγραφα ἐντυπωσιακῆς πολυτέλειας καὶ καλλιτεχνικῆς ποιότητας. Ἔτσι, τὰ μυθιστορήματα τοῦ Πέρση ποιητῆ, εἰδικότερα ἡ ἐπικὴ ἐρωτικὴ ἱστορία *Χοσρόης καὶ Σιρίν*, μεταφράζονται στὰ ὀθωμανικὰ σὲ πεζὸ λόγο καὶ γίνονται μέρος τῆς τουρκικῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ δέκατου ἕκτου αἰώνα.

Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ τελικὴ ἀπόκλιση ἀνάμεσα στὴ δημιουργούμενη Εὐρώπη, στὸν ὑποχωροῦντα βυζαντινὸ κόσμο καὶ στὴν ὀθωμανοπερσικὴ Μέση

Ὁ Barbad παίζει οὖτι μπροστὰ στὸν Χοσρόη· περσικὸ χειρόγραφο (ἔτ. 1539-1543) μὲ τὴν «Πεντάδα» τοῦ Nizami (Λονδίνο, Βρετανικὴ Βιβλιοθήκη).

Ἀνατολή. Οἱ γαλλικὲς ἐρωτικο-ἱπποτικὲς μυθιστορίες ἀνασύρονται στὰ τέλη τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα προκειμένου νὰ βοηθήσουν στὴ δημιουργία τοῦ ρομαντικοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος μὲ καταστατικὸ κείμενο τὸν *Ἰβανόη* (1819) τοῦ Sir Walter Scott. Κάτι ἀντίστοιχο δὲν συμβαίνει στὴν Ἑλλάδα. Ἡ πρώτη προσπάθεια συγγραφῆς ἱστορικοῦ μυθιστορήματος εἶναι ὁ *Αὐθέντης τοῦ Μωρέως* (1850) τοῦ Ἀλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, ποὺ ἀποτελεῖ ἕναν ἐξόφθαλμο συγκερασμὸ τοῦ ἑλληνικὰ γραμμένου, ἀλλὰ ἰδεολογικὰ φράγκικου, *Χρονικοῦ τοῦ Μωρέως* καὶ τοῦ *Ἰβανόη*. Μοιρασμένο ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή, τὸ Βασίλειο τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ διανοούμενοί του ἐπιλέγουν μιὰ ἐντελῶς δυτικότροπη ἐκδοχὴ τοῦ Μεσαίωνα χωρὶς ἴχνος ἑνὸς ὑπονομευτικοῦ «δυτικισμοῦ». Ἀλλὰ καὶ στὴ δεύτερη προσπάθεια αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος, ἐννοῶ τὴν

Πριγκιπέσσα 'Ιζαμπώ (1945) τοῦ Ἄγγελου Τερζάκη, πάλι τὸ ὑπόβαθρο, παρὰ τὶς λογοτεχνικὲς ἀρετὲς τοῦ ἔργου, εἶναι ἡ ἐθνικιστικὰ προσδιορισμένη ὀπτικὴ γωνία τῆς σύγχρονης πελοποννησοκεντρικῆς Ἑλλάδας. Σὲ αὐτὴ τὴν ἀπόκλιση κινούμαστε ἀκόμα καὶ σήμερα, καθώς, παρὰ τὴν πληθώρα ἱστορικῶν μυθιστορημάτων μὲ θέμα τὸ Βυζάντιο καὶ μάλιστα τὸ ὕστερο, οἱ Ἕλληνες λογοτέχνες δὲν ἔχουν ἀνακαλύψει τὴ βυζαντινὴ ἐρωτικὴ μυθοπλασία γιὰ νὰ συνδιαλεχθοῦν δημιουργικὰ μαζί της στὶς ὅποιες τυχὸν ἀφηγηματικὲς ἀναζητήσεις τους. Φαίνεται πὼς στὴ γειτονικὴ Τουρκία κάτι τέτοιο ἔχει ἀρχίσει νὰ γίνεται, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὸ καινοφανὲς πάντρεμα ποὺ πέτυχε μόλις πρὶν λίγα χρόνια ὁ Orhan Pamuk στὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημά του *Benim adım kırmızı* («Τὸ ὄνομά μου εἶναι Κόκκινο»). Μὲ τὴν ἀξιοποίηση εὐρωπαϊκῶν ἀφηγηματικῶν τεχνικῶν καὶ τὸν σχεδιασμὸ τῆς πλοκῆς μὲ βάση τὸ *Χοσρόης καὶ Σιρὶν* τοῦ Nizami, ὁ Pamuk κατασκευάζει ἕνα εἰρωνικὰ σύγχρονο μυθιστόρημα γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, τοὺς ἀνθρώπους της, τὸν ἔρωτα καὶ τὴ ζωγραφική, ἕνα μυθιστόρημα ποὺ εἶναι ταυτόχρονα νεωτερικὸ καὶ συμβατικό, ὅπως ἦταν, δηλαδή, στὴν ἐποχή τους οἱ μεσαιωνικὲς ἐρωτικὲς διηγήσεις ἀπὸ τὴν Περσία στὴν Προβηγγία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Τὸ κείμενο τῆς διάλεξης δημοσιεύεται μὲ ὁρισμένες προσθῆκες καὶ τὶς ἀναγκαῖες φραστικὲς βελτιώσεις. Προκειμένου νὰ διατηρηθεῖ ὁ δοκιμιακὸς χαρακτήρας τοῦ κειμένου δὲν προστέθηκαν ὑποσημειώσεις. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα στόχο ἔχει νὰ παράσχει στοὺς ἐνδιαφερόμενους ἀναγνῶστες τὰ ἀναγκαῖα βοηθήματα γιὰ μιὰ πρώτη ἐπαφή τους μὲ τὰ κείμενα.

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Γιὰ τὰ κομνήνεια καὶ τὰ παλαιολόγεια ἐρωτικὰ μυθιστορήματα σύντομη ἐνημέρωση προσφέρουν τὰ ἐγχειρίδια τοῦ H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἱστορία τῆς λόγιας κοσμικῆς γραμματείας τῶν Βυζαντινῶν*, 'Αθήνα 1991-1994 καὶ τοῦ H.-G. Beck, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς δημώδους λογοτεχνίας*, 'Αθήνα 1989 ἀντίστοιχα. Χρήσιμη εἶναι ἡ μονογραφία τοῦ R. Beaton, *Ἡ ἐρωτικὴ μυθιστορία τοῦ ἑλληνικοῦ μεσαίωνα.* Μετάφραση Ν. Τσιρώνη, 'Αθήνα [2]1996, σὲ συνδυασμὸ ὅμως μὲ τὴν κριτικὴ τῶν P.A. Agapitos & O.L. Smith, *The Study of Medieval Greek Romance: A Reassessment of Recent Work* [Opuscula Graecolatina 33], Κοπενχάγη 1992. Εἰδικότερα γιὰ τὰ κομνήνεια ἔργα καλὴ εἰσαγωγὴ ἀποτελεῖ ὁ συλλογικὸς τόμος τῶν P.A.

Agapitos & D.R. Reinsch (ἐπιμ.), *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit. Ein internazionales Symposium* (Meletemata 8), Φρανκφούρτη 2000. Ἀναντικατάστατη ὡς εἰσαγωγὴ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐρωτικὴ μυθοπλασία παραμένει ἡ μονογραφία τοῦ T. Hägg, *Τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ μυθιστόρημα*. Μετάφραση Τζ. Μαστοράκη, Ἀθήνα 1992.

Γιὰ τὸν Κωνσταντίνο Μανασσῆ καὶ τὸ χρονογραφικὸ ἔργο του σημαντικὴ εἶναι ἡ ἔκδοση τοῦ O. Lampsidis, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 36], Ἀθήνα 1996 (νεοελληνικὴ ἀπόδοση ἀπὸ τὸν Ὀ. Λαμψίδη, Ἀθήνα 2003). Τὸ ζήτημα τῆς λογοτεχνικότητας σὲ σχέση πρὸς τὰ ἐρωτικὰ μυθιστορήματα ἀνέπτυξε ὁ D.R. Reinsch, «Historia ancilla litterarum? Zum literarischen Geschmack in der Komnenenzeit: Das Beispiel der Σύνοψις χρονική des Konstantinos Manasses», στό: P. Odorico & P.A. Agapitos (ἐπιμ.), *Pour une «nouvelle» histoire de la littérature byzantine: problèmes, méthodes, approches, propositions. Actes d'un colloque international philologique* [Dossiers Byzantins 1], Παρίσι 2002, σελ. 81-94.

Ἀπὸ τὴν ἐκτενέστατη βιβλιογραφία γιὰ τὸν *Διγενῆ Ἀκρίτη* ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ τὰ ἀκόλουθα: Σ. Ἀλεξίου (ἐκδ.), *Βασίλειος Διγενὴς Ἀκρίτης (κατὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἐσκοριὰλ) καὶ Τὸ ἆσμα τοῦ Ἀρμούρη* [Φιλολογικὴ Βιβλιοθήκη 5], Ἀθήνα 1985· R. Beaton & D. Ricks (ἐπιμ.), *Digenes Akrites: New Approaches to Byzantine Heroic Poetry* [Centre for Hellenic Studies, King's College London. Publications 2], Aldershot 1993· P. Odorico, *Digenis Akritas: Poema anonimo bizantino*, Φλωρεντία 1995· E.M. Jeffreys, *Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions* [Cambridge Medieval Classics 7], Καίμπριτζ 1998· P. Odorico, *L'Akrite: l'épopée byzantine de Digénis Akritas. Versions grecque et slave, suivie du Chant d'Armouris*, Τουλούζη 2002.

Γιὰ τὰ παλαιολόγεια μυθιστορήματα παραπέμπω στὶς ἀκόλουθες μελέτες μου, ὅπου καὶ ὅλη ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία: «Ἡ θέση τῆς αἰσθητικῆς ἀποτίμησης σὲ μιὰ "νέα" ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας», στό: Odorico & Agapitos, *Pour une «nouvelle» histoire*, σελ. 185-232· «Genre, Structure and Poetics in the Byzantine Vernacular Romances of Love», *Symbolae Osloenses* 78 (2004) 5-98· «Writing, Reading and Reciting (in) Byzantine Erotic Fiction», στό: B. Mondrain (ἐπιμ.), *Lire et écrire à Byzance* [Byzantina Sorbonensia 21], Παρίσι (ὑπὸ δημοσίευση)· «Ἀπὸ τὸ "δρᾶμα" τοῦ Ἔρωτα στὸ "ἀφήγημαν" τῆς Ἀγάπης: Τὸ ἐρωτικὸ μυθιστόρημα στὸ Βυζάντιο (11ος-14ος αἰώνας)», στό: Χρ. Ἀγγελίδη & Η. Ἀναγνωστάκης (ἐπιμ.), *Γοῦστο καὶ αἰσθητικὲς προτιμήσεις στὸ Βυζάντιο καὶ τὸν Δυτικὸ Μεσαίωνα* [Ἐθνικὸ Ἵδρυμα Ἐρευνῶν. Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν: Διεθνῆ Συμπόσια 11], Ἀθήνα (ὑπὸ δημοσίευση)· *Ἀφήγησις Λιβίστρου καὶ Ροδάμνης. Κριτικὴ ἔκδοση τῆς διασκευῆς «ἄλφα»* [Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη 9], Ἀθήνα (ὑπὸ δημοσίευση).

Ο ΓΑΛΛΙΚΟΣ ΚΑΙ ΑΓΓΛΟΝΟΡΜΑΝΔΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Γιὰ τὰ δυτικὰ μυθιστορήματα γενικότερα ἀξιόλογες εἰσαγωγὲς ἀποτελοῦν οἱ ἀκόλουθοι τόμοι, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία: J. Frappier & R.R. Grimm (ἐπιμ.), *Le roman jusq'à la fin du XIIIe siècle*, Χαϊδελβέργη 1978· J.-Ch. Huchet, *Le roman médiéval*, Παρίσι 1984· K. Brownlee & M.S. Brownlee (ἐπιμ.), *Romance: Generic Transformation from Chrétien de Troyes to*

Cervantes, Λονδίνο 1985· J. Bumke, *Höfische Kultur: Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*, Μόναχο 1986· D. Kelly, *Medieval French Romance*, Νέα Υόρκη 1993· M.T. Bruckner, *Shaping Romance: Interpretation, Truth, and Closure in Twelfth-Century French Fictions*, Φιλαδέλφια 1993· B. Schmolke-Hasselmann, *The Evolution of Arthurian Romance: The Verse Tradition from Chrétien to Froissart*. Translated by M. and R. Middleton [Cambridge Studies in Medieval Literature 35], Καίμπριτζ 1998· R.L. Krueger (ἐπιμ.), *The Cambridge Companion to Medieval Romance*, Καίμπριτζ 2000. Γιὰ τὰ romans d'antiquité εἰδικότερα σημαντικὲς εἶναι οἱ μελέτες τοῦ D. Poirion, *Résurgences: Mythe et littérature à l'âge du symbole (XIIe siècle)*, Παρίσι 1986 καὶ τοῦ L.W. Patterson, *Negotiating the Past: The Historical Understanding of Medieval Literature*, Μάντισον 1987.

Ἀπὸ τὴν ἐκτενέστατη βιβλιογραφία γιὰ τὰ chansons de geste, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὸ «*Ἆσμα τοῦ Ρολάνδου*», ἀναφέρω τὰ ἑξῆς: M. Menéndez Pidal, *La Chanson de Roland et la tradition épique des Francs*, Παρίσι [2]1960· M. de Combarieu du Grès, *L'ideal humain et l'expérience morale chez les héros des chansons de geste des origines à 1250*, Aix-en-Provence 1979· I. Short (ἐκδ.), *La Chanson de Roland*, Παρίσι 1990· P. Haidu, *The Subject of Violence: The Song of Roland and the Birth of the State*, Bloomington-Indianapolis 1993· S. Gaunt, *Gender and Genre in Medieval French Literature* [Cambridge Studies in French 53], Καίμπριτζ 1995, σελ. 22-70.

Γιὰ τὸν Chrétien μποροῦν νὰ μνημονευθοῦν ἐδῶ, ἐντελῶς ἐνδεικτικά, οἱ ἀκόλουθες μελέτες: P. Haidu, *Aesthetic Distance in Chrétien de Troyes: Irony and Comedy in Cligès and Perceval*, Γενεύη 1968· N.J. Lacy, *The Craft of Chrétien de Troyes: An Essay in Narrative Art* [Davis Medieval Texts and Studies 3], Λέυντεν 1980· D. Kelly (ἐπιμ.), *The Romances of Chrétien de Troyes: A Symposium* [Edward C. Armstrong Monographs on Medieval Literature 3], Lexington, KY 1985· D. Maddox, *The Arthurian Romances of Chrétien de Troyes: Once and Future Fictions* [Cambridge Studies in Medieval Literature 12], Καίμπριτζ 1991· Gaunt, *Gender and Genre*, σελ. 71-121· S. Kay, «Who Was Chrétien de Troyes?», *Arthurian Literature* 15 (1996) 1-35. Γιὰ τὸν *Cligés* εἰδικότερα σημαντικὰ βοηθήματα εἶναι τὰ ἑξῆς: L. Polak, *Chrétien de Troyes: Cligés* [Critical Guides to French Texts 23], Λονδίνο 1982· S. Gregory & C. Luttrell (ἐκδ.), *Chrétien de Troyes: Cligés*, Καίμπριτζ 1993· Ch. Méla & O. Collet & M.-Cl. Gérard-Zai (ἐκδ.), *Chrétien de Troyes: Cligés* [Lettres Gothiques], Παρίσι 1994.

Ο ΑΡΑΒΟΠΕΡΣΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ περσικὴ λογοτεχνία γενικότερα χρήσιμα εἶναι ἀκόμα τὰ ἐγχειρίδια τοῦ E.G. Browne, *A Literary History of Persia*, Λονδίνο 1904-1911, τοῦ J. Rypka, *Iranische Literaturgeschichte*, Λειψία 1959 καὶ τοῦ A. Bausani, *Letteratura persiana*, Μιλάνο 1960. Γιὰ τὰ ἐρωτικὰ μυθιστορήματα τοῦ ἑνδέκατου αἰώνα ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ δοκίμιο τοῦ D. Davis, *Panthea's Children: Hellenistic Novels and Medieval Persian Romances* [Biennial Yarshater Lecture Series 3], Νέα Υόρκη 2002.

Συνθετικὰ ἐξετάζει τὸ «*Βιβλίο τῶν Βασιλέων*» τοῦ Firdowsi ὁ D. Davis, *Epic and Sedition:*

The Case of Ferdowsi's Shahnameh, Fayetteville, AK [2]1998, ὁ ὁποῖος καὶ ἔχει μεταφράσει ἕνα σημαντικὸ μέρος τοῦ ἔπους, π.χ., *Ferdowsi: The Legend of Seyavash* [Penguin Classics], Harmondsworth 1991. Μιὰ συγκριτικὴ ἐξέταση τοῦ *Shahnameh* μὲ τὸν *Διγενῆ 'Ακρίτη* παρουσίασε ὁ V. Pecoraro, «La nascita del romanzo moderno nell'Europa del XII secolo: le sue origini orientali e la mediazione di Bisanzio all'Occidente», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32.2 (1982) 307-318.

Γιὰ τὰ ἀραβικὰ ἔπη βασικὴ εἶναι ἡ τρίτομη μελέτη τοῦ M.C. Lyons, *The Arabian Epic*, Καίμπριτζ 1995, ἡ ὁποία περιλαμβάνει καὶ μεταφράσεις τεσσάρων ἔργων. 'Ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῆς Cl. Ott, «Byzantine Wild East – Islamic Wild West: An Expedition into a Literary Borderland», στό: Agapitos & Reinsch, *Der Roman im Byzanz der Komnenenzeit*, σελ. 137-146.

Γιὰ μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Nizami ἐξαίρετο εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ P.J. Chelkowski, «Nizami Gandjawi», *Encyclopaedia of Islam* 8 (1995) 76–81, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Δύο πρόσφατες λογοτεχνικὲς προσεγγίσεις εἶναι: K. Talattof & J.W. Clinton (ἐπιμ.), *The Poetry of Nizami Ganjavi: Knowledge, Love, and Rhetoric*, Νέα Ὑόρκη 2001 καὶ A.A. Seyed-Gohrab, *Layli and Majnun: Love, Madness and Mystic Longing in Nizami's Epic Romance* [Brill Studies in Middle Eastern Literatures 27], Λέυντεν 2003. Γιὰ τὶς *«Ἑπτὰ εἰκόνες»* εἰδικότερα ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ διαβάσει συντομευμένες μεταφράσεις ἀπὸ τὸν P.J. Chelkowski, *Mirror of the Invisible World: Tales from the Khamseh of Nizami*, Νέα Ὑόρκη 1975, σελ. 69–112 καὶ τὸν R. Gelpke, *Nizami: Die sieben Geschichten der sieben Prinzessinnen* [Manesse Bibliothek der Weltliteratur], Ζυρίχη 1959, ἢ τὴν πλήρη μετάφραση ἀπὸ τὸν M. Barry, Nezâmî: Le pavillon des sept princesses [Connaisance de l'Orient], Παρίσι 2000. Γοητευτικὴ παραμένει ἡ ἀνάγνωση τοῦ συγκεκριμένου ἔργου ἀπὸ τὸν Ἴταλο Καλβίνο, *Γιατί νὰ διαβάζουμε τοὺς κλασικούς*. Μετάφραση 'Α. Χρυσοστομίδης, 'Αθήνα 2003, σελ. 67–74 («Οἱ ἑφτὰ πριγκίπισσες τοῦ Νεζαμί»). Γιὰ τὸ *«Χοσρόης καὶ Σιρὶν»* ὑπάρχει ἡ ἐξαίρετη μετάφραση μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια τοῦ J.C. Bürgel, *Nizami: Chosrou und Schirin* [Manesse Bibliothek der Weltliteratur], Ζυρίχη 1980.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΗΓΓΙΑ: ΕΡΩΤΙΚΕΣ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΥΣΤΕΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

1

Ο ΓΑΛΛΙΚΟΣ ΚΑΙ ΑΓΓΛΟΝΟΡΜΑΝΔΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

(τέλη ἑνδέκατου μὲ τέλη δωδέκατου αἰώνα)

ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΘΕΜΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ (ROMANS D'ANTIQUITÉ)

1 *Roman de Thèbes* [περ. 1150-1155: Γαλλία]

2 *Roman d'Enéas* [περ. 1156: Νορμανδικὴ 'Αγγλία]

3 Benoît de Sainte-Maure, *Roman de Troie* [περ. 1160-1165: Γαλλία]

ΜΙΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΙΚΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΠΛΑΝΤΑΓΕΝΕΤΩΝ

4 Wace, *Roman de Brut* [περ. 1150-1155: Νορμανδικὴ 'Αγγλία]

ΤΡΙΑ ΗΡΩΙΚΑ ΑΣΜΑΤΑ (CHANSONS DE GESTE)

5 *La Chanson de Roland*: διασκευὴ 'Οξφόρδης [περ. 1100: Γαλλία]

6 *La Chanson de Roland*:
διασκευὴ Παρισίων [πρῶτο μισὸ δωδέκατου αἰώνα: Γαλλία]

7 *La Chanson de Guillaume* [ἀρχὲς δωδέκατου αἰώνα: Γαλλία]

ΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ CHRÉTIEN DE TROYES (περ. 1140-1191)

8 *Erec et Enide* («'Ο 'Ερὲκ καὶ ἡ 'Ενίντ») [περ. 1165-1170: Νορμανδικὴ 'Αγγλία]

9 *Cligés* [περ. 1170-1177: Νορμανδικὴ 'Αγγλία (;)]

10 *Le Chevalier de la Charrette* («'Ο ἱππότης τοῦ κάρου» [Lancelot])
[περ. 1174-1181: Γαλλία]

11 *Le Chevalier au Lion* («'Ο ἱππότης μὲ τὸ λιοντάρι» [Yvain])
[περ. 1175-1181: Γαλλία]

12 *Le Conte du Graal* («'Η ἀφήγηση τοῦ Γκράλ» [Perceval])
[περ. 1179-1191: Γαλλία]

2

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

(δωδέκατος μὲ δέκατος πέμπτος αἰώνας)

ΕΡΩΤΙΚΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

1 Εὐμάθιος Μακρεμβολίτης, *Ὑσμίνη καὶ Ὑσμινίας* [περ. 1130-1135: Κων/πολη]

2 Θεόδωρος Πρόδρομος, *Ροδάνθη καὶ Δοσικλῆς* [περ. 1130-1135: Κων/πολη]

3 Νικήτας Εὐγενειανός, *Δροσίλλα καὶ Χαρικλῆς* [περ. 1135-1140: Κων/πολη]

4 Κωνσταντίνος Μανασσῆς, *Ἀρίστανδρος καὶ Καλλιθέα* [περ. 1140-1145: Κων/πολη]

ΜΙΑ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

5 Κωνσταντίνος Μανασσῆς, *Σύνοψις χρονική* [περ. 1140-1145: Κων/πολη]

ΔΥΟ ΗΡΩΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

6 *Διγενὴς Ἀκρίτης*: διασκευὴ Ἐσκοριάλ [πρῶτο μισὸ δωδέκατου αἰώνα (;): Κων/πολη (;)]

7 *Διγενὴς Ἀκρίτης*: διασκευὴ Κρυπτοφέρρης [δωδέκατος αἰώνας: Κων/πολη]

ΕΡΩΤΙΚΕΣ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΛΑΣΚΑΡΙΔΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ

8 *Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη* [μέσα δέκατου τρίτου αἰώνα: Νίκαια]

9 *Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα* [τέλη δέκατου τρίτου αἰώνα: Κων/πολη]

10 *Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη* [ἀρχὲς δέκατου τέταρτου αἰώνα: Κων/πολη]

11 *Ἀχιλληίδα* [μέσα δέκατου τέταρτου αἰώνα: Κων/πολη]

12 *Βυζαντινὴ Ἰλιάδα* [δεύτερο μισὸ δέκατου τέταρτου αἰώνα: Κων/πολη (;)]

13 *Φλώριος καὶ Πλατσιαφλώρη* [δεύτερο μισὸ δέκατου τέταρτου αἰώνα: Κρήτη(;)]

14 *Σεμίραμη καὶ Ἀλέξανδρος* [πρῶτο μισὸ δέκατου πέμπτου αἰώνα: Θράκη (;)]

15 *Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα* [μέσα δέκατου πέμπτου αἰώνα: Πελοπόννησος (;)]

3

Ο ΠΕΡΣΙΚΟΣ ΚΑΙ ΑΡΑΒΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

(ἑνδέκατος μὲ ἀρχὲς δέκατου τρίτου αἰώνα)

ΕΡΩΤΙΚΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΣΙΑΣ

1 Unsuri, *Vamiq u Adhra* («Ὁ Βαμὶκ καὶ ἡ Ἄντρα») [δεύτερο τέταρτο ἑνδέκατου αἰώνα]

2 Gurgani, *Vis u Ramin* («Ἡ Βὶς καὶ ὁ Ραμίν») [μέσα ἑνδέκατου αἰώνα]

3 Ayyuqi, *Varqeh u Gulshah* («Ἡ Βάρκε καὶ ὁ Γκουλσά») [δεύτερο μισὸ ἑνδέκατου αἰώνα]

ΕΝΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΙΚΟ ΕΠΟΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΣΙΑΣ

4 Firdowsi, *Shahnameh* («Τὸ βιβλίο τῶν Βασιλέων») [ἀρχὲς ἑνδέκατου αἰώνα]

ΜΙΑ ΗΡΩΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ (SIRAT) ΤΩΝ ΑΡΑΒΩΝ

5 *Sirat al-mujahidin* («Ἔπος τῶν Ἱερῶν Πολεμιστῶν») [δώδεκατος αἰώνας: Συρία ἢ Ἰράκ]

ΟΙ ΔΙΗΓΗΣΕΙΣ (MASNAVI) ΤΟΥ ILYAS IBN-YUSUF NIZAMI (1141-1209)

6 *Makhzan al-asrar* («Τὸ θησαυροφυλάκιο τῶν μυστικῶν») [1174-1176]

7 *Khusraw u Shirin* («Ὁ Χοσρόης καὶ ἡ Σιρίν») [1180-1181]

8 *Layli u Majnun* («Ἡ Λεϊλὰ καὶ ὁ Ματζνούν») [1185-1188]

9 *Haft paykar* («Οἱ ἑπτὰ εἰκόνες») [1190-1196]

10 *Iskandarnameh* («Τὸ Βιβλίο τοῦ Ἀλεξάνδρου») [1197-1204]

Η γλώσσα χωρίζει ή ενώνει το Βυζάντιο και την Ευρώπη;

Σπύρος Ν. Τρωιάνος

Ομότιμος Καθηγητής Παν/μίου Αθηνών

Από άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο επίσημα χείλη ακούγεται – σε συχνότητα βέβαια, πρέπει να παραδεχθώ, ανάλογη με τις εκάστοτε ανάγκες των περιστάσεων – ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός στηρίζεται στο τρίπτυχο: αρχαιοελληνική γραμματεία, Χριστιανισμός και Ρωμαϊκό δίκαιο. Παλαιές και πρόσφατες εμπειρίες έχουν δείξει ωστόσο, ότι πέρα από κάθε αμφισβήτηση βρίσκεται μόνο το τρίτο σκέλος του τριπτύχου: το Ρωμαϊκό δίκαιο. Έτσι δεν χρειάζεται να καταφύγω σε πολύπλοκες κατασκευές για να αιτιολογήσω τις ειδικότερες επιλογές μου στη σημερινή ομιλία. Το εκλεκτό ακροατήριο, που μου εξασφαλίζουν πάντοτε οι ιδιαίτερα τιμητικές προσκλήσεις του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, για τις οποίες εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τη Διοίκηση του Ιδρύματος, τη Διεύθυνση του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών και –σήμερα ειδικότερα– τον υπεύθυνο ερευνητή του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας», θα μου επιτρέψει να κατευθύνω την προσοχή προς τη νομική γλώσσα.

Είναι γνωστό, ότι οι Ρωμαίοι διέπλασαν τη νομική επιστήμη αξιοποιώντας την ελληνική φιλοσοφική σκέψη και συστηματοποιώντας τις περί Δικαίου αντι-

λήψεις των Ελλήνων. Αποτελεί λοιπόν φυσικό επακόλουθο αυτών των συνθηκών κυήσεως και γεννήσεως ότι η νομική επιστήμη είχε μέσα στα πλαίσια του ενιαίου κράτους ως μητρική γλώσσα τη λατινική. Η ρωμαϊκή έννομη τάξη όμως δεχόταν στις καθημερινές νομικές σχέσεις όλες –σημειωτέον, περισσότερες από εκατό– τις γλώσσες που ήταν σε χρήση μέσα στα σύνορα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Αυτό μας το βεβαιώνει ο Ουλπιανός, ένας από τους μεγάλους κλασικούς νομικούς του 3ου αιώνα, που καταγόταν μάλιστα από τις ανατολικές επαρχίες, συγκεκριμένα από την Τύρο της Φοινίκης. Σε ερώτημα λοιπόν, αν μία ανακοίνωση με νομικό περιεχόμενο έπρεπε να συνταχθεί οπωσδήποτε σε λατινική γλώσσα, ή αν παρήγε έννομα αποτελέσματα και στα ελληνικά, απάντησε ότι, κατά τη γνώμη του, αυτό έπρεπε να κριθεί με βάση τις συνθήκες του τόπου, ώστε να μην μπορεί να ισχυριστεί κάποιος εκ των υστέρων άγνοια του περιεχομένου της ανακοινώσεως εξαιτίας της γλώσσας.[1]

Το ίδιο ίσχυε για τις δικαιοπραξίες που, ανεξάρτητα από τον τύπο τους, μπορούσαν να καταρτιστούν στη γλώσσα, η οποία επικρατούσε στον τόπο, όπου εξωτερικευόταν η δήλωση της βουλήσεώς του ή των δικαιοπρακτούντων. Εξαίρεση ίσχυε για κάποιες δικαιοπραξίες, όταν επιβαλλόταν η χρήση τυπικών όρων σύμφωνα με το *ius civile*, οπότε ήταν υποχρεωτική για πρακτικούς λόγους η λατινική. Αλλά και αυτή η εξαίρεση δεν υπήρξε ανεξαίρετη. Το ρήγμα δημιούργησαν το 439 οι Θεοδόσιος Β΄ και Ουαλεντινιανός Γ΄ ως προς τις διαθήκες, που ενέπιπταν στον χώρο των τυπικών δικαιοπραξιών.[2] Επέτρε-

1. Dig. 14.3.11.3: «Ulpianus libro vicensimo octavo ad edictum. (...) Litteris utrum Graecis an Latinis? Puto secundum loci condicionem, ne quis causari possit ignorantiam litterarum». Όλες οι παραπομπές στο Corpus iuris civilis γίνονται στη στερεότυπη έκδοση των Th. Mommsen / P. Krüger (πρβλ. πιο κάτω σημ. 86) στην οποία το κείμενο των Εισηγήσεων (= Inst.) επιμελήθηκε ο P. Krüger, του Πανδέκτη (= Dig.) ο Th. Mommsen, του Κώδικα (= Cod.) ο P. Krüger και των Νεαρών (= N.) οι R. Schöll / W. Kroll.

2. Σχετικά με τη γλώσσα των διαθηκών βλ. τη συνοπτική παρουσίαση του Γ. Πετρόπουλου, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήνα [2]1963, σ. 1370 επ. σημ. 20.

ψαν δηλαδή να διατυπωθεί η δήλωση τελευταίας βουλήσεως με έγγραφο γραμμένο στα ελληνικά.[3]

Μερικές δεκαετίες ενωρίτερα, το 397, είχαν ορίσει οι αυτοκράτορες Αρκάδιος και Ονώριος, ως προς τις δικαστικές αποφάσεις –που μέχρι τότε συντάσσονταν μόνο σε λατινική γλώσσα– ότι οι δικαστές μπορούσαν να διατυπώνουν την κρίση τους είτε σε λατινική, είτε σε ελληνική γλώσσα.[4] Οι πραίτωρες ωστόσο ήταν υποχρεωμένοι να εκδίδουν τα διατάγματά τους στα λατινικά,[5] επειδή αφορούσαν την απονομή της δικαιοσύνης στην πρωτεύουσα. Στον ευρύτερο χώρο, επομένως, της νομικής καθημερινότητας και του δικαίου των συναλλαγών οι δύο γλώσσες λατινικά και ελληνικά ήταν κατά βάση ισοδύναμες.

Από την αρχή αυτή δεν απομακρύνθηκαν ούτε τα νομοθετικά κείμενα. Οι υπό στενή έννοια νόμοι και τα συγκλητικά δόγματα, οι leges δηλαδή και τα senatusconsulta, για ευνόητους λόγους είχαν διατυπωθεί σε γλώσσα λατινική. Επί της αυτοκρατορίας όμως, οπότε αποκλειστικός φορέας της νομοθετικής εξουσίας έγινε ο ηγεμόνας, τα πράγματα άλλαξαν. Ήδη πριν από τα μέσα του 5ου αιώνα άρχισαν σποραδικά να κάνουν την εμφάνισή τους και αυτοκρατορικοί νόμοι (constitutiones) γραμμένοι στα ελληνικά. Εννοώ εδώ διατάξεις γενικού περιεχομένου, γιατί ειδικές διατάξεις (rescripta) απευθυνόμενες σε αποδέκτες του ελληνικού χώρου είχαν και πριν από τον 5ο αιώνα εκδώσει στα ελληνικά αρκετοί αυτοκράτορες. Οι πρώτες λοιπόν γενικές διατάξεις σε ελληνική γλώσσα που έχουν διασωθεί μέχρι τις μέρες μας προέρχονται από τους αυτοκράτορες Θεοδόσιο Β΄ και Ουαλεντινιανό Γ΄.

---

3. Novella Theodosii 16.8: «Illud etiam huic legi perspicimus inserandum, ut, quoniam graece iam testari concessum est, legata quoque ac directas libertates, tutores etiam Graecis verbis liceat in testamentis relinquere, ut ita vel legata relicta vel libertates directae tutoresve dati videantur, ac si legitimis verbis ea testator dari fieri observarique iussisset, (...)» (Leges Novellae ad Theodosianum pertinentes, έκδ. P. M. Meyer, Berlin [2]1954, σ. 39.

4. Cod. 7.45.12: «Iudices tam Latina quam Graeca lingua sententias proferre possunt» (έκδ. Krüger σ. 315).

5. Dig. 12.1.48: «Tryphoninus libro secundo disputationum. Decreta a praetoribus Latine interponi debent» (έκδ. Mommsen σ. 668).

Η πρώτη απ' όλες αυτές τις διατάξεις είναι ένας νόμος που εκδόθηκε στις 23 Μαρτίου 431 σχετικά με τον θεσμό του ασύλου και έχει περιληφθεί στον Θεοδοσιανό Κώδικα (9.45.4). Επειδή ο νόμος αυτός έχει συνταχθεί και στα δύο γλωσσικά ιδιώματα, δηλαδή τόσο λατινικά όσο και ελληνικά, διατυπώθηκε η υπόθεση ότι αρχικό κείμενο ήταν μάλλον το λατινικό, το οποίο στη συνέχεια μεταφράστηκε στα ελληνικά λόγω της σπουδαιότητας του περιεχομένου της ρυθμίσεως, ώστε να είναι από όλους τους υπηκόους κατανοητή.[6] Ο πρώτος νόμος που, σύμφωνα με τη χειρόγραφη παράδοση των πηγών, συντάχθηκε ευθύς εξ αρχής μόνο σε ελληνική γλώσσα είναι μία διάταξη των ίδιων αυτών αυτοκρατόρων της 17 Φεβρουαρίου 448, που έχει καταχωριστεί στον ιουστινιάνειο Κώδικα (1.1.3). Δεν αποκλείεται όμως και άλλοι, προγενέστεροι αυτοκράτορες να είχαν κάνει χρήση της ελληνικής γλώσσας όχι μόνο στα rescripta, αλλά και στους νόμους τους.

Ένας από τους γνωστούς –ίσως ο πιο γνωστός– νόμους των τελευταίων δεκαετιών του 5ου αιώνα, οι οποίοι έχουν συνταχθεί στα ελληνικά, είναι η περίφημη διάταξη «περὶ καινοτομιῶν» του Ζήνωνος (474-475).[7] Στη διατύπωση του κειμένου, όπως καταχωρίστηκε στον Κώδικα, στην § 1, εκεί όπου ο αυτοκράτωρ εκθέτει τον λόγο της λήψης του νομοθετικού μέτρου, γράφεται: «*Καὶ μικρὸν ἀποστάντες τῶν πρεπωδεστέρων τῇ πολιτείᾳ ῥημάτων τοῖς τῷ πλήθει γνωριμωτέροις χρησόμεθα, ὅπως ἂν ἕκαστος αὐτῶν ἐντυγχάνων τῷ νόμῳ μὴ δέοιτο ἑτέρου βοηθοῦ πρὸς τὴν οἰκείαν χρείαν*».[8] Αυτές οι φράσεις,

6. Πρβλ. R. Haase, *Untersuchungen zur Verwaltung des spätrömischen Reiches unter Justinian I. (527-565)*, Wiesbaden 1994, σ.10.

7. Βλ. Cod. 8.10.12. Πρβλ. N. van der Wal, La Constitution de Zénon περὶ καινοτομιῶν et sa place dans le Code de Justinien, *Ξένιον. Festschrift für Pan. J. Zepos* (Athen-Freiburg/Br.-Köln 1973) 725-734.

8. Βλ. την έκδοση Krüger σ. 335 στίχ. 1-5. Η φράση είναι κατά τον ίδιο τρόπο διατυπωμένη και στα κείμενα της ανεξάρτητης (εκτός Κώδικος) χειρόγραφης παραδόσεως της διατάξεως. Βλ. τη σχετική ένδειξη στον πίνακα του *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts.* I. Die Hanschriften des weltlichen Rechts (Nr. 1-327). [Forschungen zur byz. Rechtsgeschichte, 20.] (Frankfurt a. M. 1995) στη λέξη Zenon (σ. 465).

αν τις συνδυάσουμε και με τις ανάλογες –πολύ σαφέστερες όμως– παρατηρήσεις του Ιουστινιανού, 50 χρόνια αργότερα, σημαίνουν ότι ο συντάκτης παρεξέκλινε λίγο από τις λέξεις που θα ήσαν οι προσήκουσες για τη (Ρωμαϊκή) Πολιτεία, δηλαδή ένα κείμενο γραμμένο βεβαίως στα λατινικά, για να χρησιμοποιήσει λέξεις πιο γνωστές «τῷ πλήθει», ώστε όσοι θα διαβάσουν τον νόμο να μην έχουν ανάγκη από περαιτέρω βοήθεια για να τον κατανοήσουν.

Η τακτική αυτή κέρδιζε με την πάροδο του χρόνου συνεχώς έδαφος, έτσι ώστε επί του Ιουστινιανού οι περισσότερες διατάξεις (νεαρές) από όσες εκδόθηκαν μετά την άνοδό του στον θρόνο και στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του[9] και σχεδόν όλες μετά τη δημοσίευση του αναθεωρημένου Κώδικα το έτος 534 ήσαν διατυπωμένες σε ελληνική γλώσσα. Εξαίρεση αποτέλεσαν όσες αφορούσαν τις δυτικές (λατινόφωνες) περιοχές της αυτοκρατορίας (π.χ. Ρώμη, Αφρική) ή τα κεντρικά διοικητικά όργανα που λειτουργούσαν στη νέα πρωτεύουσα (όπως π.χ. οι Νεαρές 23, 35, 62).

Παρά την προτίμηση αυτή, η αμφιθυμία του Ιουστινιανού ως προς την επιλογή του γλωσσικού ιδιώματος των νόμων είναι ολοφάνερη. Μολονότι δεν χάνει ευκαιρία να χαρακτηρίσει τη λατινική γλώσσα ως «πάτριον φωνήν» ή «πάτριον γλῶτταν»,[10] στο κεφ. 1 της Νεαράς 7 «προσγειώνεται» και παραδέχεται ότι νόμος γραμμένος στα λατινικά δεν θα γινόταν καταληπτός: «*(...) οὐ τῇ πατρίῳ φωνῇ τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτῃ δὴ τῇ κοινῇ τε καὶ ἑλλάδι, ὥστε ἅπασιν εἶναι γνώριμον διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἑρμηνείας*».[11]

Τα ίδια περίπου γράφονται και στις Εισηγήσεις, όπου ο αυτοκράτωρ, απευθυνόμενος αυτή τη φορά, ως νομοθέτης, στους φοιτητές της Νομικής, αισθά-

9. Πρβλ. τη λεπτομερή μνεία τους από τον Haase, ό. π. (σημ. 6) σ. 10 επ.

10. Βλ. τις Νεαρές 13 προοίμ. (Schöll / Kroll σ. 99 στίχ. 22), 15 προοίμ. (ό.π. σ. 109 στίχ. 17), 22 κεφ. 2 (ό.π. σ. 148 επ. στίχ. 11), 69 προοίμ. (ό.π. σ. 349 στίχ. 17-18), 146 κεφ.1 (ό.π. σ. 715 στίχ. 117). Αυτό ωστόσο δεν ερμηνεύεται κατά ομοιόμορφο τρόπο από τους ιστορικούς του δικαίου. Πρβλ. προχείρως την επισκόπηση των διαφόρων απόψεων στον Haase, ό. π. (σημ. 6) σ. 11.

11. Βλ. την έκδοση Schöll / Kroll σ. 62 στίχ. 32-35.

νεται την ανάγκη να δικαιολογηθεί, γιατί εξέδωσε νόμο στα ελληνικά. Ιδού το σχετικό χωρίο κατά την παράφραση του αντικήνσορα Θεοφίλου: «*Ταῦτα μὲν τὸ παλαιόν· διάταξις δὲ γέγονε τοῦ ἡμετέρου βασιλέως, ἣν διὰ τὸ πᾶσιν εἶναι πρόδηλον ἐξεφώνησεν ἑλληνιστὶ πολλῆς φροντίσας τῆς συντομίας*» (Ινστιτούτα, κεφ. 3.7.3).[12]

Στη Νεαρά 66 (κεφ. 1.2) διατυπώνει με πολλή σαφήνεια τον λόγο της αμφιθυμίας του: «*διότι γενομένων ἡμῖν ἰσοτύπων διατάξεων περὶ τοῦ μέτρου τῆς ἐνστάσεως τῶν παίδων, τῆς μὲν τῇ Ἑλλήνων φωνῇ γεγραμμένης διὰ τὸ τῷ πλήθει κατάλληλον, τῆς δὲ τῇ Ῥωμαίων ἥπερ ἐστὶ καὶ κυριωτάτη διὰ τὸ τῆς πολιτείας σχῆμα, (...)*». Από το απόσπασμα αυτό προκύπτει ότι η αυτοκρατορική γραμματεία είχε συντάξει το κείμενο του νόμου σε δύο γλώσσες, ελληνικά και λατινικά, και ότι από τα δύο κείμενα ιδεολογικό προβάδισμα είχε το λατινικό, επειδή η λατινική γλώσσα ήταν εκείνη που συνδεόταν με το imperium romanum, το οποίο ήθελε με κάθε τρόπο να ανασυστήσει ο αυτοκράτωρ στην παλαιά αδιαίρετη μορφή του.

Φαίνεται ότι για τους λόγους αυτούς εκδηλωνόταν προτίμηση προς τη λατινική γλώσσα και στον χώρο των δημόσιων υπηρεσιών. Ο Ιωάννης Λυδός, σύγχρονος του Ιουστινιανού και ελληνόφωνος ο ίδιος, κατηγορηματικά βεβαιώνει στο έργο του «περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας», με βάση τις προσωπικές του εμπειρίες ως δημόσιου λειτουργού, ότι η γνώση των λατινικών ήταν αναγκαία για να μπορεί να εκπληρώσει κανείς ικανοποιητικά τα καθήκοντά του ως διοικητικός υπάλληλος.[13] Στη συνέχεια της διηγήσεώς του ισχυρίζεται ο

12. Ι. και Π. Ζέπου, *Jus graecoromanum*, Αθήνα 1931 (ανατύπ. Aalen 1962), τ. Γ' σ. 163. Στο αυθεντικό κείμενο ο αυτοκράτωρ εκφράζεται σε πρώτο πρόσωπο: «Sed nostra constitutio quam pro omnium notione Graeca lingua compendioso tractatu habito composuimus».

13. Βλ. A. Bandy, *Ioannes Lydus: On Powers or The Magistracies of the Roman State*, Philadelphia 1983, σ. 174 στίχ. 18-21: «III.27. *Πάντες μὲν ἀνέκαθεν οἱ παρὰ τῇ ποτε πρώτῃ τῶν ἀρχῶν βοηθοῦντες τοῖς τρέχουσι σκρινίοις διὰ πολλῆς ἐξέλαμπον παιδείας, περὶ δὲ τὴν Ῥωμαίων φωνὴν τὸ πλέον ἔχει ἐσπούδαζον· χρειώδης γὰρ ἦν αὐτοῖς κατὰ τἀναγκαῖον*».

Λυδός ότι η χρήση της λατινικής γλώσσας επιβαλλόταν από νόμο, τον οποίο συστηματικά παραβίαζε ο τότε έπαρχος των πραιτωρίων της Ανατολής (preafectus praetorio per Orientem) Ιωάννης Καππαδόκης, περιορίζοντας τα λατινικά σε ό,τι αφορούσε τη Δύση για λόγους ανάγκης, επειδή εκεί μόνον η γλώσσα αυτή γινόταν κατανοητή. Στην Ανατολή όμως τα είχε εξοστρακίσει, όχι φροντίζοντας για την κατανόηση των κειμένων, αλλά για να χαρίζεται σε ευνοούμενούς του που δεν γνώριζαν λατινικά.[14]

Από τις νομικές λοιπόν και τις ιστορικές πηγές συνάγεται χωρίς αμφιβολία, ότι η νομική γλώσσα είχε εξελιχθεί σε πεδίο ιδεολογικού ανταγωνισμού, κάποτε δε και προσωπικής αντιπαραθέσεως. Ανεξάρτητα όμως από τις οποιεσδήποτε ιδεολογικές και άλλες δεσμεύσεις, η πρακτική ανάγκη να γίνεται το δίκαιο κατανοητό από τους υπηκόους καλυπτόταν στην Ανατολή μόνον από την ελληνική. Η σύνταξη ωστόσο των νέων νόμων στα ελληνικά δεν έλυνε το υφιστάμενο πρόβλημα, γιατί κατά την κωδικοποίηση, δηλαδή στον Πανδέκτη, στον Κώδικα και στις Εισηγήσεις χρησιμοποιήθηκαν με ελάχιστες εξαιρέσεις τα λατινικά. Επομένως όλες οι παλαιότερες διατάξεις, που αποτελούσαν και τον κύριο όγκο των πηγών του δικαίου, ήσαν καταληπτές μόνον από τους λατινόφωνους.

Δοθέντος ότι δεν φαίνεται να είχε γίνει προηγουμένως, δηλαδή πριν από την κωδικοποίηση, καμία σκέψη για επίσημη μετάφραση του δικαϊκού υλικού –λόγω των τεράστιων δυσχερειών που θα συνεπαγόταν παρόμοιο εγχείρημα– το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε στην πράξη μέσα από τη διαδικασία της εκπαιδεύσεως και της καταρτίσεως των νομικών. Ήδη από τις αρχές του 5ου αιώνα καταβαλλόταν στις Νομικές Σχολές της Βηρυτού και της Κωνσταντινουπόλεως συστηματική προσπάθεια με σκοπό τη διαμόρφωση μιας ορολογίας για την απόδοση των λατινικών νομικών όρων στα ελληνικά. Για την οργάνωση της διδασκαλίας του δικαίου πριν από τον Ιουστινιανό κύρια νομική πηγή είναι μία διάταξη του Θεοδοσίου Β΄ του έτους 425, περιεχόμενη στον Θεοδοσιανό

14. Bandy, ό. π. σ. 238,21-240,1 (κεφ. III.68).

Κώδικα (14.9.3), που αφορά την αναμόρφωση της σχολής στην Κωνσταντινούπολη. Από τα όχι ιδιαιτέρως επαρκή στοιχεία που παρέχει προκύπτει παράλληλη χρήση λατινικών και ελληνικών.[15]

Για την ιουστινιάνεια περίοδο διαθέτουμε, αντιθέτως, ικανές πληροφορίες χάρη σε έναν νόμο του 533, την constitutio Omnem, με την οποία αναμορφώθηκαν οι νομικές σπουδές. Κατά τον νόμο αυτό η διδασκαλία του δικαίου στις πιο πάνω Νομικές Σχολές στηριζόταν αποκλειστικώς στα τρία μέρη της κωδικοποιήσεως, δηλαδή στον Κώδικα, στον Πανδέκτη και στις Εισηγήσεις. Ο κύκλος των σπουδών αυτών κάλυπτε πέντε διδακτικά έτη. Το πρώτο έτος ήταν αφιερωμένο στη διδασκαλία των Εισηγήσεων, τα τρία επόμενα σε εκείνη του Πανδέκτη και το τελευταίο, το πέμπτο, στον Κώδικα.

Η ευθύνη της διδασκαλίας ανατέθηκε στους antecessores, στους «αντικήνσορες», όπως εξελληνίστηκε αργότερα ο όρος αυτός, που είχε στρατιωτική προέλευση. Κατά κυριολεξία σήμαινε τον ανιχνευτή που προβαίνει στην αναγνώριση του εδάφους και εξασφαλίζει την προέλαση του στρατεύματος.[16] Σύμφωνα με μία παρομοίωση που αναφέρει η constitutio Omnem, και των καθηγητών ο ρόλος είναι να ανοίγουν τον δρόμο στους μαθητές τους κατά την πορεία προς την Επιστήμη.[17] Με τη σκέψη αυτή αποκλήθηκαν εφεξής αντι-

15. Για τις νομικές σπουδές πριν από τον Ιουστινιανό βλ. αντί για άλλους Fr. Wieacker, «Πόνοι τῶν διδασκάλων. Leistung und Grenzen der frühen oströmischen Rechtswissenschaft», *Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht.* Festgabe für Johannes Sontis (München 1977) 53-89.

16. Κατά το «Στρατηγικὸν τοῦ Μαυρικίου» (κεφ. I,3), ένα στρατιωτικό εγχειρίδιο από τα τέλη του 6ου αιώνα, αντικήνσορες λέγονται «*οἱ προλαμβάνοντες ἐν ταῖς ὁδοιπορίαις καὶ τὰς ἐπιτηδείας ὁδοὺς καὶ τοὺς τόπους τοὺς πρὸς τὴν τῶν ἀπλήκτων ποίησιν ἀνερευνῶντές τε καὶ κατανοοῦντες, (...)*» (έκδ. G. T. Dennis / E. Gamillscheg [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XVII.] (Wien 1981) σ. 86 στίχ. 32-35).

17. Στο κεφ.11 της const. Omnem (έκδ. Mommsen σ. XVII) γράφει ο αυτοκράτωρ απευθυνόμενος στους καθηγητές: «Incipite igitur legum doctrinam eis...tradere et viam aperire quam nos invenimus (...)». (= Αρχίστε λοιπόν να μεταδίδετε σ' αυτούς, δηλαδή στους σπουδαστές, την επιστήμη των νόμων και να ανοίγετε τον δρόμο που εμείς χαράξαμε – εννοεί με την κωδικοποίηση και τη αναμόρφωση των νομικών σπουδών).

κήνσορες οι διδάσκαλοι του δικαίου.[18]

Αποφασίζοντας όμως την κωδικοποίηση ο Ιουστινιανός και ο υπεύθυνος σύμβουλός του, ο quaestor sacri palatii (αντίστοιχος με σημερινό υπουργό της Δικαιοσύνης) Τριβωνιανός, είχαν πλήρη επίγνωση του ότι κάθε μεταγλώττιση νομικού κειμένου θα σήμαινε ταυτοχρόνως και ερμηνεία του. Δεν ήταν δε καθόλου βέβαιο ότι οι καθηγητές των δύο Νομικών Σχολών θα ερμήνευαν κατά τον ίδιο τρόπο τα ρωμαϊκά κείμενα, οπότε οι ενδεχόμενες αντιφατικές ερμηνείες θα προκαλούσαν αναπόφευκτες συγχύσεις. Ιδιαίτερα εκτεθειμένες στον κίνδυνο αυτό ήσαν οι διατάξεις του Πανδέκτη. Γι' αυτό με τους δύο νόμους, με τους οποίους πρώτα διατάχθηκε η συλλογή και κατάταξη του υλικού και κατόπιν κυρώθηκε το κείμενο, τέθηκαν αυστηροί περιορισμοί στην ερμηνευτική επεξεργασία του Πανδέκτη.

Στην παράγραφο 12 του πρώτου από τους δύο αυτούς νόμους, της constitutio Deo auctore, εκφράζεται ο νομοθέτης κάθε άλλο παρά κολακευτικά για τους νομοδιδασκάλους. Απαγορεύει την προσθήκη σχολίων στο μελλοντικό έργο, τον Πανδέκτη, για να μην καταστρέψουν αυτοί –οι νομικοί– με τη φλυαρία τους την πυκνότητα του ύφους στη διατύπωση του νομοθετήματος και να μη συμβεί ό,τι και στο παρελθόν, οπότε –πάντοτε κατά το σκεπτικό του νομοθέτη– λόγω των αντιφάσεων στις απόψεις των ερμηνευτών επικράτησε γενική σύγχυση και αβεβαιότητα σε όλο το δίκαιο. Επιτρεπτή θα ήταν μόνον η σύντομη επεξήγηση του περιεχομένου.[19]

18. Ο H. J. Scheltema είναι ο κατ' εξοχήν ερευνητής του έργου των αντικηνσόρων. Εκτός από το βιβλίο *L'enseignement de droit des antécesseurs.* [Byzantina Neerlandica, ser. B: Studia, 1.], Leiden 1970, έχει γράψει και πολλές άλλες σχετικές μελέτες. Βασικής σημασίας είναι και η έρευνα του έργου του Θαλελαίου από τον D. Simon υπό τον γενικό τίτλο «Aus dem Kodexunterricht des Thalelaios» στα περιοδικά *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Rom. Abt. 86 (1969) 338-383 και 87 (1989) 315-394 και *Revue intern. des droits de l'Antiquité* 16 (1969) 283-308 και 17 (1970) 273-311.

19. Const. Deo auctore 12: «(...) sancimus, nullis iuris in posterum audentibus commentarios illi applicare et verbositate sua supra dicti codicis compendium confundere, quemadmodum et in antiquioribus temporibus factum est, cum per

Το ίδιο θέμα αντιμετωπίστηκε, και μάλιστα κατά πολύ ριζικότερο τρόπο, στον δεύτερο νόμο που εκδόθηκε μετά την ολοκλήρωση του Πανδέκτη, στη δίγλωσση constitutio Tanta / Δέδωκεν. Με την παράγραφο 21 επιτράπηκε μόνο η κατά λέξη ερμηνεία του κειμένου στα ελληνικά και η προσθήκη παρατίτλων,[20] δηλαδή παραπομπών σε παράλληλες διατάξεις. Κατά των παραβατών απειλήθηκε η ποινή που προβλεπόταν για τους πλαστογράφους και συγχρόνως καταστροφή του παράνομου έργου.[21]

Ο όγκος ωστόσο των ερμηνευτικών εργασιών των νομικών του 6ου αιώνα –αν κρίνουμε από όσες περισώθηκαν μέχρι τις μέρες μας– πείθει, ότι το πραγματικό νόημα της ιουστινιάνειας απαγόρευσης δεν ήταν να αποκλεισθεί οποιαδήποτε ερμηνευτική επεξεργασία, αλλά μόνον να εμποδιστεί η αναγραφή σχολίων μέσα στο κείμενο (το «ῥητόν»), ώστε να μην αλλοιωθεί το αυθεντικό περιεχόμενο του νόμου.[22] Επομένως και από την πραγματική έννοια της απαγορεύσεως επιβεβαιώνεται η πρόθεση του νομοθέτη για λειτουργική σύζευξη των δύο γλωσσών.

---

contrarias interpretantium sententias totum ius paene conturbatum est: sed sufficiat per indices tantummodo et titulorum suptilitatem quaedam admonitoria eius facere, nullo ex interpretatione eorum vitio oriundo» (έκδ. Mommsen σ. XIII).

20. Βλ. για την έννοια του όρου Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή ²1999, σ. 78 σημ. 12.

21. Το ελληνικό κείμενο της constitutio έχει ως εξής: «*Ἐκεῖνό γε μὴν εὐθύς τε τὴν νομοθεσίαν ἀθροισθῆναι ταύτην ἐγκελευόμενοι νῦν τε αὖθις αὐτὴν βεβαιοῦντες ἅπασιν ὁμοίως ἀπαγορεύομεν τὸ μηδένα θαρρῆσαι μήτε τῶν ὄντων μήτε τῶν ὕστερον ἐσομένων τούτων δὴ τῶν νόμων ὑπομνήματα γράφειν, πλὴν εἰ μὴ βουληθεῖεν εἰς μὲν τὴν Ἑλλήνων γλῶτταν αὐτὰ μεταβαλεῖν, μόνῃ δὲ τῇ κατὰ πόδα καλουμένῃ χρήσασθαι τῶν νόμων ἑρμηνείᾳ καὶ εἴ τι κατὰ τὴν τῶν ὀνομαζομένων παρατίτλων ὡς εἰκὸς προσγράψαι βουληθεῖεν χρείαν· ἕτερον δὲ παντάπασιν μηδ' ὁτιοῦν περὶ αὐτὰ πράττειν μηδὲ αὖθις δοῦναι στάσεώς τε καὶ ἀμφισβητήσεως καὶ πλήθους τοῖς νόμοις ἀφορμήν· (...) εἰ γάρ τι φανείη τυχὸν ἀμφισβητούμενον ἢ τοῖς τῶν δικῶν ἀγωνισταῖς ἢ τοῖς τοῦ κρίνειν προκαθημένοις, τοῦτο βασιλεὺς ἑρμηνεύσει καλῶς, ὅπερ αὐτῷ μόνῳ παρὰ τῶν νόμων ἐφεῖται. Ὡς ὅ γε θαρρῶν παρὰ ταύτην ἡμῶν τὴν νομοθεσίαν ὑπόμνημά τι καταθέσθαι κατὰ σχῆμα τῆς ἡμετέρας κελεύσεως ἀλλοιότερον, οὗτος ἴστω τοὺς τῆς παραποιήσεως ἐνεξόμενος νόμοις, τοῦ παρ' αὐτοῦ συντεθέντος ἀφαρπαζομένου καὶ πᾶσιν διαφθειρομένου τρόποις*» (έκδ. Mommsen σ. XXVII).

22. Πρβλ. Τρωιάνου, *Οι πηγές* (ό. π. σημ. 20) σ. 75 επ.

Το έργο λοιπόν των αντικηνσόρων δεν ήταν μόνο διδακτικό, αλλά και ευρύτερα «ερμηνευτικό», δοθέντος ότι αυτοί, ακολουθώντας μία ορισμένη μέθοδο,[23] μεταγλώττιζαν στο πλαίσιο των παραδόσεών τους τα ιουστινιάνεια κείμενα και στις δύο γλώσσες: για μεν τους ελληνόφωνους φοιτητές (που αποτελούσαν τον μεγάλο όγκο του ακροατηρίου τους) τα λατινικά κείμενα των Εισηγήσεων, του Πανδέκτη και του Κώδικα, για δε τους λατινόφωνους φοιτητές (που βεβαίως υπήρχαν σε οικογένειες υπαλλήλων που είχαν μετακινηθεί προς την Κωνσταντινούπολη) το ελληνικό κείμενο των Νεαρών. Βλέπουμε λοιπόν και στη διδασκαλία παράλληλη χρήση λατινικών και ελληνικών.

Η συμβολή των αντικηνσόρων και γενικότερα των νομικών της πρώιμης περιόδου στη διαμόρφωση και σταθεροποίηση μίας ελληνικής νομικής ορολογίας για την απόδοση των εννοιών του ρωμαϊκού δικαίου είναι ασφαλώς μεγάλη. Όπως όμως προκύπτει από τα οικεία κείμενα, η νομική ορολογία που χρησιμοποιήθηκε σε αυτά ήταν κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος λατινικής προελεύσεως. Από μία δειγματοληπτική έρευνα που στηρίχθηκε στα «Ινστιτούτα» του αντικήνσορα Θεοφίλου (για τα οποία έγινε ήδη λόγος) διαπιστώθηκε, ότι σε μία παράγραφο από 160 περίπου λέξεις οι 28 είναι λατινικές, και μάλιστα οι 17 διαφορετικές, πράγμα που με αναγωγή στο σύνολο της παραφράσεως σημαίνει ότι μία στις δέκα λέξεις της είναι λατινική.[24]

Την ίδια εικόνα παρέχουν και όσα έργα στηρίζονται σε κείμενα που προέρχονται από τη διδασκαλία των αντικηνσόρων, υπό την προϋπόθεση ότι έχουν περισωθεί σε μία μορφή που δεν απέχει πολύ χρονικώς από τον 6ο αιώνα, ώστε να μην έχουν υποστεί τις ηθελημένες ή αθέλητες επεμβάσεις των αντι-

23. Βλ. N. van der Wal, *Les Commentaires grecs du Code de Justinien*, Groningen 1953, σ. 65 επ., Simon, ό. π. (σημ. 18) passim, Scheltema, ό. π. (σημ. 18) σ. 13 επ. Πρβλ. τη συνοπτική παρουσίαση από τους Σπ. Τρωιάνο / Ι. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή ^{3}2002, σ. 296 επ.

24. Βλ. L. Burgmann, «Λέξεις ρωμαϊκαί. Lateinische Wörter in byzantinischen Rechtstexten», στα *Lexicographica byzantina*. [Byzantina Vindobonensia, 20.] Beiträge zum Symposion zur byzantinischen Lexikographie (Wien, 1.-4. März 1989), έκδ. W. Hörandner / E. Trapp (Wien 1991) 61-79 (62).

γραφέων ή των διαφόρων συμπιλητών. Τα προϊόντα της δραστηριότητας των ερανιστών του 6ου και 7ου αιώνα παρέχουν πολλά και καλά δείγματα αυτού του γλωσσικού φαινομένου. Το ίδιο συμπέρασμα εξάγεται από το σύνολο του ερμηνευτικού έργου των αντικηνσόρων –στο μέτρο, κατά το οποίο αυτό έχει περισωθεί– και από τα νομοθετικά κείμενα των προηγούμενων αιώνων. Δυστυχώς δεν είναι, παρά σε πολύ περιορισμένη κλίμακα, πρακτικώς δυνατή η σύγκριση ανάμεσα στη νομική ορολογία που είχαν διαμορφώσει αφενός οι νομικοί της προϊουστινιάνειας εποχής και αφετέρου οι αντικήνσορες για να διαπιστωθεί, αν επί των τελευταίων περιορίστηκε η χρησιμοποίηση λατινικών όρων στα ελληνικά (νομικά) κείμενα. Πάντως η αναδρομή σε ευρύτερης προελεύσεως πηγαίο υλικό, και μάλιστα επιγραφικό, γενικότερα δε φιλολογικό, δείχνει ότι η χρησιμοποίηση λατινικής καταγωγής λέξεων, τόσο ειδικών όρων όσο και εκφράσεων του καθημερινού λεξιλογίου –ανεξάρτητα δε από τη μορφολογική τους εμφάνιση σε δεδομένο χρονικό σημείο– σε ελληνικά κείμενα ήταν ήδη από την αρχή της συναντήσεως των δύο κόσμων, του ελληνικού και του ρωμαϊκού, πολύ διαδεδομένη.[25]

Η αιτία τόσο της χρησιμοποιήσεως λατινικών όρων κατά τη σύνταξη νόμων στην ελληνική γλώσσα ευθύς από την αρχή όσο και της διατηρήσεώς τους κατά τη μετάφραση στα ελληνικά της ιουστινιάνειας κωδικοποιήσεως είναι μάλλον προφανής: Δεν ήταν δυνατό να βρεθούν πάντοτε ελληνικοί όροι με απόλυτη αντιστοιχία από λόγους είτε γραμματικούς, είτε –προ πάντων– εννοιολογικούς, επειδή με τους λατινικούς νομικούς όρους δηλώνονταν, ως επί το πλείστον, θεσμοί συνυφασμένοι με τη «ρωμαϊκά» οργανωμένη κρατική υπόσταση (όπως η πολιτική και στρατιωτική ιεραρχία, όπου παρενέβαλλαν εμπόδια στη μετάφραση και λόγοι ιδεολογικοί)[26] ή με τη λειτουργία του πολι-

25. Βλ. την εξαιρετικά επιμελημένη εργασία του H. Hofmann, *Die lateinischen Wörter im Griechischen bis 600 n. Chr.*, (διδ. διατρ. στο Πανεπιστήμιο Erlangen-Nürnberg 1989), όπου ο συγγραφέας τελικώς συγκεντρώνει 1730 λέξεις σε διάφορα μορφολογικά στάδια ενσωματώσεως.

26. Η απόδοση των σχετικών ονομασιών στα ελληνικά δεν εμφάνιζε τις δυσκολίες της νομικής ορολογίας και, αν δεν υπήρχαν τα ιδεολογικά εμπόδια, η μεταγλώττισή τους

τεύματος (όπως π.χ. οι δήμοι)[27], καθώς και έννοιες ή καταστάσεις άγνωστες στον ελληνικό νομικό κόσμο μέχρι την εποχή, κατά την οποία ήλθε αυτός σε επαφή με το ρωμαϊκό δίκαιο.[28] Κάποτε δε οι πιο πρόσφοροι ελληνικοί όροι για την απόδοση ρωμαϊκών νομικών εννοιών δεν είχαν το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο με τους λατινικούς όρους, προς τους οποίους υποτίθεται ότι αντιστοιχούσαν.[29] Η βούληση του νομοθέτη πρέπει ωστόσο να εκφράζεται πάντοτε

θα ήταν εφικτή, όπως δείχνει το παράδειγμα του Ιωάννη Λυδού, ο οποίος στο έργο του που μνημονεύθηκε πιο πάνω, παρουσιάζοντας τις διάφορες υπηρεσίες και τους αντίστοιχους φορείς, παρέχει σε πάμπολλες περιπτώσεις και την ελληνική αντιστοιχία.

27. Πρβλ. Ιωάννου Λυδού, *Περὶ μηνῶν* 4.30, έκδ. R. Wünsch, *Ioannis Laurenti Lydi: Liber de mensibus*, Leipzig 1898 (ανατύπ. Stuttgart 1967) σ. 89 στίχ. 3-13): «*(...) ἁρμάτων... ἁμιλλωμένων ἐπὶ τῆς ἱπποδρομίας· οἱ μὲν ῥουσσάτοι οἱονεὶ ἐρυθροί, οἱ δὲ ἀλβάτοι οἱονεὶ λευκοί, οἱ δὲ βίριδες οἱονεὶ ἀνθηροί, πρασίνους δὲ αὐτοὺς νῦν προσαγορεύουσι... ὕστερον δὲ καὶ τὸ βένετον· ...βένετον δὲ οἱ 'Ρωμαῖοι τὸ παρ' ἡμῖν καλάινον χρῶμα προσαγορεύουσιν (...)*».

28. Πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα για την έλλειψη αντιστοιχίας των εννοιών προσφέρει ο επίσημος πίνακας των κλασικών Ρωμαίων νομικών, των οποίων τα έργα όφειλε να επεξεργασθεί η επιτροπή του Πανδέκτη, ο λεγόμενος index auctorum ή librorum, που δηλώνει – κατά την επιγραφή του – «*ἐξ ὅσων ἀρχαίων καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν γενομένων βιβλίων σύνκειται* (sic) *τὸ παρὸν τῶν Digeston ἤτοι τοῦ Πανδέκτου τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως 'Ιουστινιανοῦ σύνταγμα*». Μία πρόχειρη θεώρηση του σωζόμενου ελληνικού κειμένου αποδίδει την παρακάτω συγκομιδή: definition, digeston, disputationon, dotalicion, edicton, militarion, quaestionon, opinionon, protribunalion, regularion, responson, sentention, stipulationon (έκδ. Mommsen σ. XXX επ.). Πρόκειται για τους κύριους όρους (σε γενική πτώση) από τον τίτλο του έργου κάθε συγγραφέα που ακολουθούνται από τον αντίστοιχο αριθμό βιβλίων. Είναι ολοφάνερο πως δεν αποτολμήθηκε η απόδοση με κάποιον ελληνικό όρο, ενώ στον πίνακα αυτόν δεν λείπουν και ελληνικοί όροι, εκεί όπου αυτό δεν παρουσίαζε κινδύνους.. Για παράδειγμα, απέναντι στο όνομα του Πομπωνίου αναφέρονται «ἐπιστολῶν βιβλία εἴκοσι» και «ἐγχειριδίου βιβλία δύο», ή στου Προκούλου «ἐπιστολῶν βιβλία ὀκτώ». Ειδικώς για τον όρο regula πρβλ. και H. Ohme, *Kanon ekklesiastikos. Die Bedeutung des altkirchlichen Kanonbegriffs.* [Arbeiten zur Kirchengeschichte, 67.] Berlin-New York 1998, σ. 50 επ.

29. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η λέξη «συμβόλαιον», που στην ελληνική (αττική) νομική γλώσσα σήμαινε τη σύμβαση, τελικώς δε καθιερώθηκε στην ορολογία των Βυζαντινών νομικών με την έννοια του «εγγράφου» για την απόδοση του λατινικού όρου instrumentum. Βλ. σχετικώς N. van der Wal, «Les termes techniques grecs dans la langue des juristes byzantins», *Subseciva Groningana* 6 (1999) 127-141 (130 επ.), όπου παρουσιάζονται και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις.

κατά τρόπο σαφή. Ενώπιον του κινδύνου λοιπόν να προκληθεί ανασφάλεια περί το δίκαιο, προτίμησαν οι συντάκτες και οι ερμηνευτές των νόμων να διατηρήσουν σε πολλές περιπτώσεις τη λατινική ορολογία, χωρίς ωστόσο να αποφεύγουν πάντοτε οι πρώτοι την παράλληλη (στην ίδια έννοια) χρησιμοποίηση και των δύο γλωσσών. Έτσι, για παράδειγμα, αναγράφεται στην ιουστινιάνεια Νεαρά 85 (κεφ. 1): «*(...) συνείδομεν (...) μόνους ἐκείνους τὰ ὅπλα κατασκευάζειν τοὺς ἐν ταῖς δημοσίαις καταλεγομένους ὁπλοποιίαις ἤτοι ταῖς λεγομέναις φάβριξι, τοὺς δὲ ἐργαζομένους τὰ ὅπλα μηδενὶ πιπράσκειν ἰδιώτῃ, ἀλλ᾽ οὐδὲ τοὺς ἐν τοῖς ἀριθμοῖς συγκαταλεγομένους ὁπλοποιούς, οὓς καὶ δεπουτάτους καλοῦσι (...) συγχωροῦμεν ἐργάζεσθαι ἤ τινι πιπράσκειν ὅπλα (...)*».[30]

Οι ερμηνευτές, εξ άλλου, θυσίασαν στον βωμό της ακριβολογίας και σαφήνειας και εκείνες τις περιπτώσεις, στις οποίες υπήρχαν αντίστοιχες εκφράσεις, χωρίς να πρόκειται για κατά κυριολεξία νομικούς όρους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν σε επιτομή της ιουστινιάνειας Νεαράς 62 οι λέξεις «*οἱ συγκλητικοὶ ἐν τάξει silentiu conuentu ἀκροάσθωσαν (...) τῶν ἐκκλήτων*».[31] Εδώ χρησιμοποιήθηκε η λατινική έκφραση, μολονότι θα μπορούσε να αντικατασταθεί από την ελληνική λέξη «συνέλευσις» (όπως παρατηρεί σε άλλη περίπτωση ο Ιωάννης Λυδός), για να τονιστεί ότι γίνεται λόγος για συγκεκριμένη, ειδική συνέλευση σε επίπεδο αυτοκρατορικού δικαστηρίου.

Το συγκεκριμένο πρόβλημα, της επιλογής δηλαδή πρόσφορης γλώσσας στην ερμηνεία του δικαίου, δεν εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα χρόνια του Ιουστινιανού ή, έστω, επί των άμεσων προκατόχων του. Ενδεικτική είναι η επιφυλακτικότητα που αφήνει να διαφανεί σε κείμενό του ένας από τους τελευταίους υπό στενή έννοια κλασικούς Ρωμαίους νομικούς, ο Herennius Modestinus, μαθητής του Ουλπιανού (α΄ μισό του 3ου αιώνα). Ο Μοδεστίνος,

30. Έκδ. Schöll / Kroll σ. 414 επ.

31. Βλ. D. Simon / Sp. Troianos, *Das Novellensyntagma des Athanasios von Emesa.* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 16.] Frankfurt a. M. 1980, σ. 252, 15 και 482, 3.

όπως έχει εξελληνιστεί το όνομά του, υπήρξε πολυγραφότατος και μεταξύ άλλων συνέγραψε σε έξι βιβλία μελέτη υπό τον τίτλο «*Παραίτησις ἐπιτροπῆς καὶ κουρατορίας*» (libri excusationum VI). Αυτό που διακρίνει το παραπάνω έργο (του οποίου, δυστυχώς, δεν σώζεται το αυθεντικό κείμενο, αλλά μόνο τα αποσπάσματά του που περιέλαβε ο Πανδέκτης)[32] είναι ότι ο συγγραφέας του το έχει συντάξει στα ελληνικά. Δεν επεξηγεί τον λόγο αυτής της επιλογής, αλλά πιθανώς εξυπηρετούσε αυτή κάποια πρακτική σκοπιμότητα λόγω ιδιαίτερων δεσμών του συγγραφέα με την Ανατολή. Παρατηρεί δε σχετικά με τη γλώσσα στο προοίμιο του πρώτου από τα έξι αυτά βιβλία: «*Συγγράψας σύγγραμμα, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, χρησιμώτατον, ὅπερ παραίτησιν ἐπιτροπῆς καὶ κουρατορίας ὠνόμασα, τοῦτό σοι πέπομφα. Ποιήσομαι δὲ ὡς ἂν οἷός τε ὦ τὴν περὶ τούτων διδασκαλίαν σαφῆ, ἀφηγούμενος τὰ νόμιμα τῇ τῶν Ἑλλήνων φωνῇ, εἰ καὶ οἶδα δύσφραστα εἶναι αὐτὰ νομιζόμενα πρὸς τὰς τοιαύτας μεταβολάς*».[33] Εξαιτίας της δυσκολίας που είχε επισημάνει, προσπάθησε ο Μοδεστίνος να είναι συνεπής. Δεν κατόρθωσε ωστόσο να αποφύγει τελείως –ούτε αυτός– τη χρήση λατινογενών όρων. Προφανώς όμως η χρήση ορισμένων από τους όρους αυτούς αποτελούσε και σε αυτή την Ανατολή κατά την εποχή εκείνη, δηλαδή πριν από τον 6ο αιώνα, μέρος της νομικής καθημερινότητας.

Στην ομάδα των όρων που παραλήφθηκαν αμετάβλητοι από τους αντικήνσορες ανήκουν πρωτίστως οι εκφράσεις που αποτελούσαν συστατικό τύπο δικαιοπραξίας καταρτιζόμενης προφορικά. Χωρίς αλλαγή καταχωρίζονται επίσης οι επικεφαλίδες των διαφόρων υποδιαιρέσεων της κωδικοποίησης. Οι ειδικοί ερευνητές έχουν εντοπίσει όλες σχεδόν τις περιπτώσεις, στις οποίες δεν ήταν δυνατή η γλωσσική προσαρμογή των λατινικών όρων.[34]

32. Βλ. Dig. 26.5.21-22, 26.6.2, 27.1.1 επ. και 50.1.35.

33. Dig. 27.1.1 pr.+1 (έκδ. Mommsen σ. 389 επ.). Βλ. σχετικώς την έρευνα του J. Altmann, «Die Wiedergabe römischen Rechts in griechischer Sprache bei Modestinus "de excusationibus"», *Studia et documenta historiae et iuris* 21 (1955) 1-73.

34. Την απαρίθμηση, όχι ασφαλώς εξαντλητική, τέτοιων εκφράσεων επιχειρεί ο N. van der Wal, «Die Schreibweise der dem Lateinischen entlehnten Fachworte in der frühbyzantinischen Juristensprache», *Scriptorium* 37 (1983) 29-53 (38 επ.).

Μετά τον θάνατο του Ιουστινιανού δεν γίνεται πια στις πηγές μνεία αντικηνσόρων. Τη θέση τους στη διδασκαλία του δικαίου κατέλαβαν οι σχολαστικοί, που ασκούσαν ένα επάγγελμα αντίστοιχο με εκείνο των σημερινών δικηγόρων.[35] Αυτοί ακολούθησαν μία μέθοδο προσαρμοσμένη περισσότερο στην πρακτική. Χρησιμοποίησαν στη διδασκαλία τους τις Εισηγήσεις και τις Νεαρές, δηλαδή το επίσημο διδακτικό εγχειρίδιο και την πρόσφατη νομοθετική παραγωγή, ενώ του Πανδέκτη και του Κώδικα έκαναν πολύ περιορισμένη χρήση.

Από τη μελέτη δύο έργων που γράφτηκαν από σχολαστικούς και έχουν περισωθεί ακέραια, εννοώ τις επιτομές των ιουστινιάνειων Νεαρών από τον Αθανάσιο τον Εμεσηνό και από τον Θεόδωρο τον Ερμουπολίτη, προκύπτει ότι και οι δύο σχολαστικοί χρησιμοποίησαν σε ευρύτατη κλίμακα λατινικούς όρους πέρα και από εκείνους που υπήρχαν ήδη στο κείμενο των Νεαρών,[36] πράγμα που σημαίνει ότι και μετά τις αρχές του 7ου αιώνα εξακολουθούσε η πρακτική να είναι εξοικειωμένη με το νομικό λεξιλόγιο αυτής της μικτής μορφής.[37]

Δεν είναι άσκοπο να επισημανθούν και ορισμένα γλωσσικά παράδοξα της πρακτικής. Σε μερικές περιπτώσεις έγινε προσπάθεια να αποδοθεί στα ελληνικά ένας λατινικός όρος μέσα στο κείμενο του νόμου. Κάποτε ωστόσο το κοινό γλωσσικό αίσθημα αντέδρασε και απέβαλε τον μεταφρασμένο όρο, υπό την έννοια ότι ο αρχικός λατινικός επιστρέφει σε εξελληνισμένη μορφή και εκτοπίζει την ελληνική του αντιστοιχία. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί η λέξη «πρε-

35. Στον κανόνα 97 της Συνόδου της Καρχηδόνος γίνεται μνεία αιτήματος προς τον αυτοκράτορα, να δώσει άδεια διορισμού από την Εκκλησία εκδίκων-σχολαστικών με ιδιότητα κληρικού, οι οποίοι θα είχαν ως έργο την παράσταση ενώπιον των δικαστηρίων επί εκκλησιαστικών υποθέσεων. Βλ. το κείμενο του κανόνα στον P.-P. Joannou, *Discipline générale antique (IVe-IXe s.).* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico orientale. Fonti, fasc. IX.] τ. I/2, Roma 1962, σ. 360.

36. Όσα εκτέθηκαν πιο πάνω για τη μορφολογική προσαρμογή των λατινικών όρων στους ελληνικούς γραμματικούς τύπους ισχύουν και για το έργο των σχολαστικών.

37. Ο R. Kuypers, *Justinians Verbot der Digestenkommentierung*, Bonn 1986, σ. 33 κάνει ευθέως λόγο για «μικτή γλώσσα» (Mischsprache).

σβείον», με την οποία μεταφράστηκε ο όρος legatum (= κληροδοσία / κληροδότημα). Τελικώς το «πρεσβείον» εξαφανίζεται και τη θέση του σε όλα τα βυζαντινά νομικά κείμενα παίρνει ο όρος «λε-/ληγάτον» και τα παράγωγά του (λε-/ληγατάριος, λε-/ληγατεύω κ.λπ.).[38] Σε άλλες περιπτώσεις γνωστοί ελληνικοί όροι δεν εμφανίζονται ποτέ.

Η βαθμιαία εξαφάνιση των λατινικών γνώσεων καθιστούσε με τον χρόνο προβληματική την κατανόηση κειμένων με τόσο πολλούς λατινικούς όρους, ακόμη και στον μέσο νομικό. Η πρακτική έδωσε τη λύση του προβλήματος με τον εξής τρόπο. Πολλοί κάτοχοι χειρογράφων με νομικά κείμενα αυτού του τύπου σημείωναν την ερμηνεία των λατινικών ή και λατινογενών όρων που τους ήσαν άγνωστοι είτε στο περιθώριο του κειμένου, είτε ανάμεσα στις γραμμές του.[39] Αυτές οι σημειώσεις ονομάσθηκαν —χωρίς πολλή ακρίβεια, εφόσον δεν επρόκειτο για σχόλια— «νομικά γλωσσήματα».

Η εξέλιξη των «νομικών γλωσσημάτων» δεν υπήρξε ομοιόμορφη στον ελληνόφωνο χώρο. Σε μερικές περιπτώσεις ενσωματώθηκαν κατά την αντιγραφή του κειμένου μέσα σ' αυτό. Σε άλλες πάλι αποχωρίστηκαν, απέκτησαν ιδιαίτερη οντότητα με δική τους χειρόγραφη παράδοση και αποτέλεσαν πραγματικά νομικά λεξικά.[40] Για τον λόγο αυτό σχεδόν κάθε λεξικό, από όσα μας είναι

38. Έτσι, τις διατάξεις των κεφαλαίων 3 και 4 της Νεαράς 129, όπου υπάρχει η φράση «*δίδομεν δὲ αὐτοῖς καὶ δωρεὰς διδόναι τε καὶ πρεσβεῖα καταλιμπάνειν*» συνοψίζει ο σχολαστικός Αθανάσιος ως εξής: «*Καὶ σημείωσαι, ὅτι δύνανται οἱ Σαμαρεῖται ἐκ τοῦ ἡμίσεως γ´ μέρους τοῦ ἐκ διαθήκης ἁρμόζοντος τοῖς χριστιανοῖς αὐτῶν διαδόχοις legata καὶ πρεσβεῖα χριστιανοῖς καταλιμπάνειν (...)*» (κεφ. 3.2.3, έκδ. Simon / Troianos, ό. π. [σημ. 31] σ. 126). Μολονότι οι όροι «πρεσβείον» και legatum είναι ταυτόσημοι, πρόσθεσε ο Αθανάσιος και τη λέξη legata, για να γίνει το κείμενο απολύτως κατανοητό.

39. Το πιο πρόχειρο παράδειγμα προσφέρει η έκδοση των Νεαρών των Schöll / Kroll, στο κριτικό υπόμνημα της οποίας παρατίθενται σημειώσεις στο περιθώριο ή μεταξύ των γραμμών στους δύο βασικούς κώδικες της χειρόγραφης παραδόσεως, τον codex Marcianus graecus 179 (13ου αι.) και τον codex Laurentianus plut. 80.4 (14ου αι.).

40. Τις μέχρι τώρα γνωστές εκδόσεις νομικών λεξικών παραθέτει ο Τρωιάνος, *Πηγές* (ό.π. σημ. 20) σ. 210 σημ. 19-21 και σ. 348.

γνωστά, συνδέεται με ένα συγκεκριμένο νομικό έργο, στο οποίο ανάγει την προέλευσή του με την παραπάνω διαδικασία.

Φθάνοντας στα τέλη του 7ου αιώνα διαπιστώνουμε ότι οι νομικοί, είτε υπηρετούσαν τη θεωρία, είτε τη διδασκαλία είτε και μόνο την πρακτική, χρησιμοποιούσαν εξίσου και τις δύο επικρατούσες μέσα στην αυτοκρατορία γλώσσες με το βλέμμα πάντοτε στραμμένο στην ορθή ερμηνεία και εφαρμογή του Δικαίου.

Ο 8ος αιώνας κυριαρχείται από το νομοθετικό έργων των Σύρων αυτοκρατόρων και ειδικότερα από την «Εκλογή». Οι περιεχόμενοι στο νομοθέτημα αυτό λατινικοί όροι είναι πραγματικά ελάχιστοι, ενόψει του σκοπού που το κείμενο αυτό εξυπηρετούσε, δηλαδή τη συγκέντρωση των βασικών για την καθημερινή ζωή κανόνων δικαίου σε γλώσσα απλή, κατανοητή από όλους. Η εικόνα, την οποία από άποψη γλώσσας παρουσιάζει η «Εκλογή» δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά επί των αυτοκρατόρων της μακεδονικής δυναστείας. Ο αριθμός των λατινικών όρων εμφανίζεται τόσο στην «Εισαγωγή» όσο και στον «Πρόχειρο Νόμο»[41] αυξημένος σε σύγκριση με την «Εκλογή», αλλά αυτό οφείλεται αφενός μεν στον μεγαλύτερο όγκο των δύο νομοθετημάτων του τέλους του 9ου και των αρχών του 10ου αιώνα και αφετέρου στην επανάληψη πολλών διατάξεων του δικαίου της ιουστινιάνειας εποχής, πράγμα που συνεπαγόταν και ευρύτερη χρήση πολλών πηγών του 6ου αιώνα. Πάντως και εδώ ένα σημαντικό ποσοστό των λατινικής προελεύσεως όρων ανήκει στον τομέα που σήμερα χαρακτηρίζεται ως «δημόσιο δίκαιο».

Το νομοθετικό πρόγραμμα των Μακεδόνων είχε ως στόχο την «ανακάθαρση των παλαιών νόμων».[42] Ανεξάρτητα από τα αίτιά της,[43] ειδικότερο περιεχό-

---

41. Βλ. για τις νομοθετικές αυτές συλλογές Τρωιάνου, *Πηγές* (ό.π. σημ. 20) σ.171 επ.

42. Πρβλ. για την έννοια και το περιεχόμενο της «Ανακαθάρσεως» P. E. Pieler, «Ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων und makedonische Renaissance», *Subseciva Groningana* 3 (1989) (= Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a New Edition of the Basilica, Groningen, 1-4 June, 1988) 61-77.

43. Πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Δίκαιο και ιδεολογία στα χρόνια των Μακεδόνων», *Βυζαντινά* 22 (2001) 239-261 (243 επ.).

μενο είχε η «ανακάθαρση» την πλήρη κατανόηση του «ρωμαϊκού» δικαίου του 6ου αιώνα και τη γλωσσική του αφομοίωση, με την επιφύλαξη ότι ο πλήρης εξελληνισμός των κειμένων της κωδικοποιήσεως δεν αποτέλεσε μέρος της «ανακαθάρσεως», επειδή αυτής της μορφής η γλωσσική επεξεργασία συντελέσθηκε σταδιακά.

Οι ευρείας εκτάσεως «εξελληνισμοί» στην κωδικοποίηση του Λέοντος, τα λεγόμενα «Βασιλικά», δεν αποξένωσαν τους νομικούς του 10ου αιώνα από την ερμηνευτική φιλολογία της ιουστινιάνειας εποχής. Στη σημερινή του μορφή το καθαυτό κείμενο των «Βασιλικών» συνοδεύεται από τα σχόλια, που οι νεότεροι ιστορικοί του δικαίου διακρίνουν σε παλαιά και σε νέα σχόλια.[44] Φρονώ, ότι τα κείμενα των αντικηνσόρων και των σχολαστικών, από τα οποία αποτελούνται τα παλαιά σχόλια, συγκεντρώθηκαν για λόγους καθαρά πρακτικούς, για να διευκολύνουν δηλαδή την κατανόηση δύσκολων χωρίων με βάση την αυθεντία των συντακτών τους.

Υποστηρίχθηκε από ερευνητές των γλωσσικών συνθηκών στο ανατολικό ρωμαϊκό κράτος, ότι ακόμη και κατά τη μέση περίοδο δεν εξαφανίστηκε ολοσχερώς από την καθημερινή ζωή η παρουσία της λατινικής γλώσσας. Για τη στήριξη αυτού του συμπεράσματος επικαλούνται κείμενα νομικά, είτε υπό στενή, είτε υπό ευρύτερη έννοια. Ένα από αυτά είναι η επανάληψη στα «Βασιλικά» της διάταξης του Κώδικα σε σχέση με τη γλώσσα των δικαστικών αποφάσεων: «*Δύνανται οἱ δικασταὶ καὶ Ῥωμαϊστὶ καὶ Ἑλληνιστὶ ἀποφαίνεσθαι*» (9.1.78). Το χωρίο αυτό αποτελεί περιληπτική απόδοση στα ελληνικά της διατάξεως των αυτοκρατόρων Αρκαδίου και Ονωρίου του 397 που αναφέρθηκε προηγουμένως. Δεν είναι ασφαλώς η μοναδική περίπτωση, στην οποία διαπιστώνεται ότι η κωδικοποιητική επιτροπή του 9ου αιώνα αμέλησε (ή δεν έκρινε αναγκαίο), να απαλείψει διατάξεις, που στην εποχή της ήταν πλέον χωρίς

44. Για την ανακωδικοποίηση του ιουστινιάνειου δικαίου και τα σχόλια των «Βασιλικών» πρβλ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Οι κωδικοποιήσεις στα χρόνια των Μακεδόνων αυτοκρατόρων», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελλην. Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών* 37 (2003) 169-194.

ουσιαστικό αντικείμενο. Όχι κατά τον 10ο αιώνα, αλλά ούτε και κατά τον 7ο νομίζω ότι δικαστής στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας ήταν πιθανό να εκδώσει απόφαση στα λατινικά.[45] Επομένως, ως επιχείρημα είναι η διάταξη αυτή των «Βασιλικών» τελείως απρόσφορη.

Εξίσου απρόσφορο επιχείρημα παρέχει και το έργο του Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογεννήτου «Περὶ βασιλείου τάξεως» – De cerimoniis, κατά τη συμβατική ονομασία που έχει διεθνώς επικρατήσει. Εκεί περιγράφονται με κάθε λεπτομέρεια οι επί μέρους τελετές της αυτοκρατορικής αυλής, σε ορισμένες από τις οποίες απαγγέλλονταν μερικές τυποποιημένες φράσεις στα λατινικά από τους μετέχοντες αξιωματούχους και τους άλλους παράγοντες. Η γλώσσα μάλιστα, στην οποία γινόταν η απαγγελία, επισημαίνεται στην επικεφαλίδα του οικείου κεφαλαίου: «*Τὰ ὑπὸ τῶν καγκελλαρίων τοῦ κοιαίστωρος ἐν ταῖς προελεύσεσι τῶν δεσποτῶν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ῥωμαϊστὶ ᾀδόμενα*».[46] Έχω τη γνώμη, ότι είναι ανεδαφική η προσπάθεια να στηριχθούν στα απολιθώματα αυτά υποθέσεις για χρήση της λατινικής γλώσσας κατά τον 10ο αιώνα, και μάλιστα υπό τη μορφή που τα κείμενα αυτά παραδίδουν, όταν ο χώρος της νομικής φιλολογίας προσφέρει πειστικά επιχειρήματα για χρήση των λατινικών υπό άλλον τύπο.

Πολύ καλό δείγμα αποτελεί η λεγόμενη «Επιτομή των νόμων» (αρχές του 10ου αιώνα)[47] με το πλήθος των νομικών κειμένων του 6ου αιώνα, τα οποία μαζί με τις γλωσσικές ιδιομορφίες τους περιέχει. Στο προοίμιό της[48] μας διασώζει επίσης την πρώτη ίσως «βυζαντινή έκδοση» από μία σειρά μικρών κει-

45. Πρβλ. Α. Βασιλικοπούλου, «Η πάτριος φωνή», *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε.*, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς (Αθήνα 1993) 103-113 (107 επ.).

46. Βλ. την έκδοση του A. Vogt, *Constantin VII Porphyrogénète: Le Livre de cérémonies*, τ. II, Paris 1967, σ. 169 (και passim).

47. Βλ. προχείρως Τρωιάνου, *Οι πηγές* (ό.π. σημ. 20) σ. 190 επ.

48. Βλ. στην έκδοση A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 13.] Frankfurt a. M. 1986, σ. 112 επ.

μένων[49] που θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει ως τα πρώτα βήματα συστηματικής απασχολήσεως των Βυζαντινών προγόνων μας με την ιστορία του Δικαίου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπου πηγή υπήρξε ο τίτλος 2 του πρώτου βιβλίου του Πανδέκτη, γίνεται συνεχής προβολή της «ρωμαϊκότητας» του Δικαίου. Υπενθυμίζω εδώ, ότι τη βάση της πολιτικής θεωρίας των Βυζαντινών αποτέλεσε το τρίπτυχο, Ορθοδοξία, ρωμαϊκότητα και αυτοκράτορας επιλεγμένος από τον Θεό.[50]

Ένα από τα σημαντικότερα νομοθετήματα που έχει να επιδείξει ο 11ος αιώνας είναι η Νεαρά *«ἐπὶ τῇ ἀναδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων»*[51] που ο Κωνσταντίνος Θ΄ ο Μονομάχος απέλυσε, κατά τη μάλλον κρατούσα χρονολόγηση, το 1047. Με τη Νεαρά αυτή, που συντάχθηκε από τον επίσκοπο Ευχαΐτων και γνωστό λόγιο της εποχής εκείνης Ιωάννη Μαυρόποδα, σκοπήθηκε η κρατικοποίηση της νομικής παιδείας και ιδρύθηκε το «Διδασκα-

49. Βλ. τώρα για τα κείμενα αυτά Κ. Γ. Πιτσάκη, «Η ιστορία της Ρώμης και του Ρωμαϊκού Δικαίου στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά νομικά εγχειρίδια», *Τιμαί Ιωάννου Τριανταφυλλοπούλου* (Αθήνα-Κομοτηνή 2000) 399-436.

50. Βλ. M. Th. Fögen, Staat (B. Byzanz), *Lexikon des Mittelalters* τ. VII (1994) στ. 2156-2158.

51. Βλ. το κείμενο της Νεαράς σε ανατύπωση από τους Ζέπους, ό.π. (σημ. 12) τ. Α΄, σ. 618-627 ή τη νεότερη έκδοσή του από τον A. Salač, *Novella Constitutio saec. XI medii quae est de schola constituenda et legum custode creando a Ioanne Mauropode conscripta a Constantino IX Monomacho promulgata.* [Textus breves Graeci et Latini, 1.] Pragae 1954. Πρβλ. και Fr. Dölger / P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453.* 2. Teil: Regesten von 1025-1204, München 1995, αριθμ. 863. Για την αμφισβητούμενη χρονολόγηση και για τη σύνταξη αυτής της νεαράς βλ. J. Lefort, «Rhétorique et Politique. Trois discours de J. Mauropous en 1047», *Travaux et Mémoires* 6 (1976) 265-303 (273 επ.). Ως προς το δημοσιευμένο κείμενο της νεαράς υποστήριξε – με σοβαρά επιχειρήματα – πριν από λίγα χρόνια ο P. Speck, «Konstantinopel - ein Modell für Bologna? Zur Gründung einer Rechtsschule durch Irnerius», *Varia III.* [Freie Universität Berlin. Byzantinisch-neugriechisches Seminar. Ποικίλα βυζαντινά, 11.] (Bonn 1991) 307-348 (328 επ.), ότι αποτελεί προσχέδιο και όχι το τελικό κείμενο του νόμου, οπότε δεν είναι γνωστό σε ποια έκταση συνέπιπτε το προσχέδιο αυτό με το δημοσιευμένο ήδη κείμενο. Στην περίπτωση αυτή δεν μπορεί να είναι με ακρίβεια γνωστή και η χρονολογία της εκδόσεώς του.

λείον των νόμων».[52] Ένα από τα πολλά ερωτήματα που και η απλή μόνον ανάγνωση της Νεαράς προκαλεί στον μελετητή αναφέρεται στα προσόντα, τα οποία πρέπει να διαθέτει ο «Νομοφύλαξ». Τον τίτλο αυτόν φέρει ο κρατικός αξιωματούχος, στον οποίο ανατέθηκε η διεύθυνση του εκπαιδευτικού αυτού ιδρύματος. Ο «Νομοφύλαξ» εντάχθηκε στους συγκλητικούς και του δόθηκε στην κρατική ιεραρχία πολύ υψηλή θέση. Πρώτος στη θέση αυτή διορίστηκε με τη Νεαρά ο μέχρι τότε «*κριτὴς ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου*»[53] Ιωάννης Ξιφιλίνος[54] (που αργότερα ανήλθε ως Ιωάννης Η΄ στον πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως). Παράλληλα καθορίστηκαν στο κείμενο του νόμου οι προϋποθέσεις, τις οποίες οφείλουν να πληρούν οι διάδοχοι του Ξιφιλίνου. Εκεί ορίζεται, ότι δεν συζητείται κάποιος για το αξίωμα του νομοφύλακα «*εἰ μὴ τὰ κράτιστα πάντων ἑαυτῷ σιγγιγνώσκει καὶ νόμων μὲν ἐμπειρίαν μετ' ἐπιστήμης ἔχει πολλήν, ἑκατέραν δὲ γλῶσσαν σὺν ἀκριβείᾳ πάσῃ προΐεται (τὴν ἑλληνικὴν λέγω ταύτην καὶ τὴν ὅση ῥωμαϊκή), (...)*». Αυτό σημαίνει, ότι δεν αρκεί να διαθέτει ο Νομοφύλαξ ικανά εφόδια στον τομέα της νομικής επιστήμης, αλλά απαιτείται προσέτι να έχει για την αποτελεσματική διεύθυνση του «Διδασκαλείου των νόμων» και άριστη γνώση της ελληνικής γλώσσας, αλλά και ικανοποιητική της λατινικής.[55]

Ενόψει των παραπάνω ανακύπτει το ερώτημα, γιατί ήταν αναγκαίο να γνωρίζει περισσότερο ή λιγότερο καλά λατινικά ο νομοφύλαξ. Μέχρις ενός σημείου δίνει βέβαια απάντηση η σκέψη, ότι εδώ πρόκειται για τον διευθυντή του «Διδασκαλείου των Νόμων», ο οποίος στο πλαίσιο της διδασκαλίας των φοιτητών κάποτε θα ήταν υποχρεωμένος να ανατρέξει στα σωζόμενα κείμενα της

52. Βλ. σχετικά Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Οι σπουδές του Δικαίου στο Βυζάντιο, ιδιαίτερα στη Μακεδονία κατά τον δέκατο τέταρτο αιώνα», *Βυζαντινά* 21 (2000) (= Αφιέρωμα στη μνήμη του καθηγητή Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου) 475-492 (482 επ.).

53. Πρβλ. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Τα βυζαντινά δικαστήρια κατά τους αιώνες Ι΄-ΙΑ΄», *Δίπτυχα* 4 (1986-1987) (= Ωιδή. Αφιέρωμα εις G. Schirò) 163-167 (169 επ.).

54. Βλ. προχείρως Sp. N. Troianos, Johannes VIII. Xiphilinos, *Lexikon des Mittelalters* τ. V (1990) στ. 550.

55. Ζέποι, ό.π. (σημ. 12) τ. Α΄ σ. 624 στίχ. 27-36.

ιουστινιάνειας κωδικοποιήσεως, αναζητώντας την ερμηνεία διατάξεων των «Βασιλικών». Άλλωστε, για τον σκοπό αυτό του εξασφαλίσθηκε με τη Νεαρά ελεύθερη πρόσβαση στην αυτοκρατορική βιβλιοθήκη.[56] Παρ' όλα αυτά διερωτάται κανείς, πόσοι νομικοί θα διέθεταν την απαραίτητη λατινομάθεια για την πλήρωση της θέσης αυτής μετά τον Ιωάννη Ξιφιλίνο.[57]

Η ταυτόχρονη καλλιέργεια της νομικής επιστήμης στη Δύση και στην Ανατολή και, κατά προέκταση, η παράλληλη χρήση των δύο γλωσσών προβάλλεται σε άλλο σημείο της Νεαράς του Κωνσταντίνου του Μονομάχου, όπου τονίζεται ότι ένα από τα κίνητρα για την ίδρυση του «Διδασκαλείου των Νόμων» υπήρξε το παράδειγμα όσων νέων είχαν στο παρελθόν ενδιαφέρον για τις νομικές σπουδές που ήσαν υποχρεωμένοι για να ικανοποιήσουν την επιθυμία τους να τρέχουν στη Ρώμη ή στη Βηρυτό: «*(...) τῶν ἀτοπωτάτων λογίσασθε, τοὺς μὲν πάλαι τῶν νέων φιλοπόνους καὶ τοὺς μὲν εἰς τὴν πρεσβυτέραν Ῥώμην ἀπαίρειν κατ' ἔρωτα νόμων ῥωμαϊκῶν ἀκροάσεως, τοὺς δὲ τῇ Βηρυτίων ἐπιδημεῖν, ἔνθα νόμους διδάσκοντες οἱ τῶν νομικῶν ἀνδρῶν ἐξοχώτατοι ἐν τοῖς ἄνω χρόνοις ἠκούοντο, ὑμᾶς δὲ μηδ' οἴκοι τὸ καλὸν ἔχοντας*

56. «*(...) τοῦτο δ' ὅτι φυλάξει καὶ τὰς βίβλους τῶν νόμων, ἃς ἐκ τῆς ἐκεῖσε βιβλιοθήκης παρὰ τοῦ εὐλαβεστάτου βιβλιοφύλακος εἰς ἐλευθέραν λήψεται χρῆσιν καὶ πρὸς τὸ δοκοῦν αὐτῷ μεταχειριεῖται, δηλαδὴ τὰς χρειωδεστέρας καὶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν νόμων χρησιμωτέρας*» (Ζέποι, ό. π. [σημ. 12] σ. 622 στίχ. 45-49). Εδώ, όπως ορθώς επισημαίνει ο Speck, ό. π. [σημ. 51] σ. 343, έχει παρεισφρήσει κάποια παρανόηση από τον συντάκτη του κειμένου, τον Μαυρόποδα, γιατί με τη «φύλαξη» των νόμων δεν νοείται ασφαλώς η διατήρηση των νομικών βιβλίων, αλλά η δια της ερμηνείας και διδασκαλίας τήρηση των νόμων. Ο όρος «βιβλιοθήκη» δεν πρέπει να νοηθεί με το σημερινό του εννοιολογικό περιεχόμενο, γιατί δηλώνει ευρύτερα την αυτοκρατορική γραμματεία και τα οικεία αρχεία. Βλ. σχετικώς την επικεφαλίδα του βιβλίου 28 των «Βασιλικών»: «*Περὶ τῶν οἰκείων τῶν ἱερῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν λοιπῶν ἐνταῦθα στρατευομένων*» (= C. 12.19).

57. Πρβλ. N. van der Wal, «Problèmes linguistiques rencontrés par les juristes byzantins», *Non Nova, Sed Nova.* Mélanges de civilisation médiévale dédiés à Willem Noomen. [Mediaevalia Groningana, 5.] (Groningen 1984) 279-283 (280), που εκφράζει έντονες επιφυλάξεις για το κατά πόσον οι νομικοί του 11ου αιώνα, εκτός από τον Ιωάννη Ξιφιλίνο, ήσαν σε θέση να αντιληφθούν τις πηγές στο λατινικό τους πρωτότυπο.

ἀπολαύειν ἐθέλειν ὑπό τινος κακίστης ἀβελτερίας (...), ἀλλὰ πάσχειν ἐκεῖνο τὸ μυθικὸν καὶ ὑμέτερον ἐν μέσῃ πηγῇ χαλεπῷ κολάζεσθαι δίψει».[58]

Ας επιστρέψουμε όμως στο πρόβλημα της γνώσης των λατινικών κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Στο κεφάλαιο 4 της παραπάνω Νεαράς, όπου εξαίρεται η νομοθετική πολιτική των προηγούμενων αυτοκρατόρων, τονίζεται ο εξελληνισμός της κωδικοποιήσεως και ομολογείται η δυσχέρεια που προκάλεσε στην ερμηνεία των κειμένων το γεγονός ότι ήσαν γραμμένα στα λατινικά.

Όσο κι αν θεωρήσουμε μερικά κείμενα υπερβολικά, κάποια δόση αληθείας πρέπει να δεχθούμε στο οργισμένο ύφος της επιστολής που ο πάπας Νικόλαος Α΄ έγραψε το 865[59] στον Μιχαήλ Γ΄[60] και στις εξουθενωτικές περιγραφές του Λιουτπράνδου από τον 10ο αιώνα. Μέσα ωστόσο στην από πολλές πλευρές βεβαιωμένη άγνοια των λατινικών υπάρχουν μαρτυρίες σε φιλολογικά κείμενα του 11ου αιώνα που συνδέουν εννοιολογικώς τόσο στενά τα νομικά με τη λατινική γλώσσα, ώστε να δηλώνεται η νομική επιστήμη με τους όρους «γλώσσα» ή «τέχνη των Ιταλών»,[61] υπό την έννοια των κατοίκων της Ιταλικής χερσονήσου ανεξάρτητα από την εθνική τους ταυτότητα.[62]

Πλούσιο υλικό προσφέρουν διάφορα κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού, ενός από τους κυριότερους εκπροσώπους του 11ου αιώνα σε όλους τους τομείς της πνευματικής δημιουργίας. Σ'αυτά εξαίρει ο συγγραφέας τη λατινομάθεια λογίων της εποχής του που επιδόθηκαν στην καλλιέργεια της νομικής επιστή-

58. Ζέποι, ό.π. (σημ. 12) σ. 627 στίχ. 6-14.

59. Βλ. επιστ. αριθμ. 88 στα *Monumenta Germaniae Historica.* Epistolae Karolini aevi, τ. IV, München 1978, σ. 454 επ.

60. Η επιστολή αυτή ήταν απάντηση σε προηγούμενη του Μιχαήλ. Βλ. Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453.* 1. Teil: Regesten von 565-1025, München-Berlin 1924 (ανατύπ. Hildesheim 1976), αριθμ. 464.

61. Ως προς το ότι με την έκφραση «ἡ τῶν 'Ιταλῶν τέχνη» (ή με άλλες συναφείς) νοείται η νομική επιστήμη βλ. A. Sideras, *Die byzantinischen Grabreden.* [Wiener byzantinistische Studien, 19.] Wien 1994, σ. 123 και σημ. 113 (με παραπέρα παραπομπές).

62. Βλ. τους πίνακες στην έκδοση Bandy, ό.π. (σημ. 13) σ. 385, όπου διαπιστώνεται ότι ο Ιωάννης Λυδός συχνά αποκαλεί στο έργο του τους Ρωμαίους «Ιταλούς».

μης. Κάνοντας μία επιλογή από διάφορα σχετικά κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού,[63] περιορίζομαι στο παρακάτω, προερχόμενο από λόγο που έγραψε για να αποχαιρετήσει ένα νεκρό φίλο του, τον πατρίκιο Ιωάννη: «*Τῆς μέντοι φιλοσοφίας τοσοῦτον γευσάμενος ὅσον καὶ οἱ πλείους τῶν ἄρτι καλουμένων σοφῶν, ἐπὶ τοὺς νόμους ἀπεῖδε καὶ τὴν Ἰταλῶν γλῶτταν, ὡς κοινὸν ἁπάντων ἐπιτήδευμα καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς πολιτείας ἀναγκαιότατον σπούδασμα*».[64] Τα ίδια γράφει ο Ψελλός στη «Χρονογραφία» του, εξαίροντας τις σπουδές ρητορικής και τη νομική παιδεία του αυτοκράτορα Ρωμανού Γ΄ Αργυρού (1028-1034): «*Ἦν μὲν οὖν ὁ ἀνὴρ καὶ λόγοις ἐκτεθραμμένος ἑλληνικοῖς καὶ παιδείας μετεσχηκὼς ὅση τοῖς Ἰταλῶν λόγοις ἐξήρτυτο, (...)*».[65] Κατά ανάλογο τρόπο προς το παραπάνω απόσπασμα, εξαίρει ο Ψελλός και σε πολλά άλλα κείμενά του τη λατινομάθεια λογίων της εποχής του που επιδόθηκαν στην καλλιέργεια της νομικής επιστήμης. Ομολογώ πως διστάζω πολύ να δεχθώ, ότι στις περιπτώσεις αυτές υπήρχε πλήρης γνώση της λατινικής γλώσσας. Έχω τη γνώμη, ότι ο Ψελλός, για να κάνει πειστικότερο τον έπαινό του διανθίζει τους λόγους του με αρκετή δόση υπερβολής, στην οποία πιθανότατα αντικατοπτρίζεται ένα σύμπτωμα εποχιακής «μόδας».[66]

Οι γλωσσικές επιλογές του Ψελλού προβάλλουν με σαφήνεια και σε ένα άλλο πόνημά του, στο οποίο ο γνωστός για το ιστορικό, φιλοσοφικό και φιλολογικό έργο του διανοούμενος ξεφεύγει από τα παραπάνω πλαίσια. Πρόκειται για τη «Σύνοψη των νόμων», που έχει μία πολύ περίεργη –τουλάχιστον

63. Πρβλ. για τη γλώσσα του Ψελλού Ι. Renauld, *Étude de la langue et du style de Michel Psellos*, Paris 1920.

64. P. Gautier, «Monodies inédites de Michel Psellos», *Revue des Études Byzantines* 36 (1978) 83-151 (140 στίχ.169-172).

65. Βλ. την έκδοση E. Renauld, *Michel Psellos: Chronographie*, τ. I, Paris 1967, σ. 32 επ. Πρβλ. και την απόδοση στη νεοελληνική α) του Βρ. Καραλή, τ. Α΄, Αθήνα 1992, σ. 117 (με επισήμανση στη σημ.1 ότι πρόκειται για τη νομική παιδεία) και β) της Α. Σιδέρη, Αθήνα 1993, σ. 101 (με χρησιμοποίηση του όρου «λατινική παιδεία» χωρίς άλλη επεξήγηση).

66. Το τελευταίο αυτό επισημαίνει ο Burgmann, Λέξεις κ.λπ. (ό. π. σημ. 24) σ. 66, που κάνει λόγο για αναζωογόνηση της χρήσης λατινικών όρων οφειλόμενη σε «μόδα» (Modeerscheinung).

με τα κριτήρια της εποχής μας και με τις σημερινές αντιλήψεις[67]– μορφή, γιατί είναι γραμμένο σε στίχους.[68] Προοριζόταν για τον γυιο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα, τον μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄, του οποίου την εκπαίδευση είχε αναθέσει στον Ψελλό ο πατέρας του. Η «Σύνοψη» είναι γεμάτη από λατινικούς όρους,[69] πρωτίστως στο πεδίο της δικονομίας και ειδικότερα σε σχέση με τις ονομασίες των διαφόρων αγωγών. Το γεγονός ότι σε αρκετά σημεία της «Συνόψεως» ο συγγραφέας παραθέτει και την αντίστοιχη ελληνική έκφραση θα μπορούσε να οδηγήσει στη σκέψη, ότι σκοπός της συγγραφής του έργου υπήρξε η εξήγηση των λατινικών όρων. Επειδή ωστόσο τα χωρία, στα οποία οι όροι αυτοί αφήνονται ανερμήνευτοι, είναι πολύ περισσότερα, φαίνεται πιθανότερη η εκδοχή, να περιοριζόταν η προσπάθεια σε γενική μόνον ενημέρωση, μέσα στα πλαίσια του προσωπικού ύφους του συγγραφέα. Πάντως το προσωπικό αυτό ύφος ήταν σταθερά προσανατολισμένο προς την ευρεία χρήση λατινικών ή λατινογενών όρων, όπως προκύπτει και από κείμενα προερχόμενα από τη νομική του διδασκαλία.[70]

Η περίπτωση όμως της «Συνόψεως των νόμων» δεν είναι και η μοναδική. Και σε δεύτερο κείμενο της ίδιας εποχής, τη λεγόμενη «*Μελέτη περὶ ψιλῶν συμφώνων*»,[71] απαντά η ίδια σχεδόν πληθώρα λατινογενών όρων, όπως και

67. Πρβλ. D. Simon, «Περί της αξίας του βυζαντινού δικαίου», *Ελληνική Δικαιοσύνη* 30 (1989) 274-281 (279).

68. Η τελευταία έκδοση της «Συνόψεως των Νόμων» έχει γίνει από τον L. G. Westerink, *Michael Psellus Poemata*, Stuttgart-Leipzig 1992, σ. 123-190.

69. Βλ. σχετικώς την ειδική ανάλυση του E. Renauld, «Les mots latins dans la "Synopsis legum" et le "De legum nominibus" de Michel Psellos», *Mémoires de l'Académie des Sciences, Inscriptions et Belles-Lettres de Toulouse*, σειρά 10η τ. VIII (Toulouse 1908) 77-96.

70. Την ύπαρξη τέτοιας διδασκαλίας (και τη συνεχή χρήση λατινικών όρων) απέδειξε στηριζόμενη στο πλούσιο υλικό της «Αυξημένης Εξαβίβλου» η M. Th. Fögen, «Zum Rechtsunterricht des Michael Psellos», *XVI. Intern. Byzantinistenkongreß*, Akten II/2 (= *Jahrbuch der Österr. Byzantinistik* 32/2 [1982]) 291-302 (ιδίως 299).

71. Βλ. την έκδοση των H. Monnier / G. Platon, *La meditatio de nudis pactis*, Paris 1915 (ανάτ. από τη *Nouvelle revue historique de droit français et étranger* 37-38 [1913-1914]) = Ζέποι, ό. π. (σημ. 12) τ. Ζ΄ σ. 365-375.

στο έργο του Ψελλού. Αν ωστόσο ο τελευταίος αυτός κινήθηκε από προσωπικές προτιμήσεις λόγω της παιδείας του,[72] στη «Μελέτη» τα αίτια είναι διαφορετικά. Πρόκειται για μία μικρή πραγματεία που γράφτηκε από ένα μέλος του αυτοκρατορικού δικαστηρίου (ως προς την πατρότητα του έργου δεν επικρατεί ομοφωνία μεταξύ των ερευνητών)[73] για να πείσει τους συνδικαστές του περί της ορθότητας της γνώμης του σε ένα συγκεκριμένο ζήτημα. Για να θεμελιώσει την επιχειρηματολογία του στηρίχθηκε ο συγγραφέας στον «ίνδηκα» του αντικήνσορα Στεφάνου επί του Πανδέκτη. Ήταν λοιπόν υποχρεωμένος να ανατρέξει σε κείμενα που περιείχαν πολλούς λατινικούς όρους.

Μερικά αποσπάσματα από την πραγματεία αυτή παρέχουν εναργή εικόνα για τις γλωσσικές προτιμήσεις στον χώρο του δικαίου. Προφανώς υπήρχαν μεταξύ των νομικών του 11ου αιώνα κάποιοι που προέκριναν την προσφυγή στην κωδικοποίηση του 6ου αιώνα από τη χρήση της εξελληνισμένης μορφής της. Απευθυνόμενος σε έναν από αυτούς ο συντάκτης της «Μελέτης» του παρατηρεί: «*Ἆρ᾽ οὐχὶ κἂν τοῖς Βασιλικοῖς τὰ ἐν τοῖς ἡμετέροις Διγέστοις τεθεώρηται καὶ κατέστρωται, καί σοι τοῦτο μὴ δοκεῖ; Ἐπαίνεσον οὖν, εἴπερ μοι πείθῃ, μᾶλλον τὰ Δίγεστα. Ἔχουσι γάρ τι τῶν Βασιλικῶν περισσότερον. Οἱ μὲν γὰρ ἐκεῖνα μετιόντες, καὶ τῆς ἐκείνων εὐφραδείας καὶ πλατύτητος ἐμφορούμενοι, εὐκόλως καὶ τοῖς Βασιλικοῖς ἐπιβάλλουσι, καὶ ἀμφοτέρων ἴσασι τὰς δυνάμεις. Οἱ δὲ τοῖς Βασιλικοῖς ἐνησχολημένοι καὶ μόνοις οὐ ταῦτα σχεδὸν καλῶς κατορθοῦσι τὰ σπουδαζόμενα, καὶ ἀνάγκη πάντως αὐτοὺς τῆς ἐκείνων ἐκπίπτειν γνώσεως*».[74] Πάντως δεν παραλείπει ο δικαστής αυτός να εξάρει το κείμενο των «Βασιλικών» ως νόμους «ὁμοφύλους καὶ ὁμογλώσ-

72. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο Ψελλός είχε ειδικώς ασχοληθεί με την απόδοση νομικών όρων από τα λατινικά στα ελληνικά, όπως δείχνει ένα μικρό πόνημά του με την επικεφαλίδα «*Περὶ καινῶν δογμάτων καὶ ὅρων τῶν νομικῶν ῥωμαϊστὶ λεγομένων λέξεων*». Βλ. την έκδοση του Jo. Fr. Boissonade, *Michel Psellus: De operatione daemonum*, Nürnberg 1838 (ανατύπ.. Amsterdam 1964), σ.110-116 (= J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus*. Series Graeca, τ. 122 στ. 1023-1024).

73. Κατά τον Schminck, ό.π. (σημ. 48) σ. 39 επ., που υιοθετεί παλαιότερη άποψη των C. W. E. Heimbach και H. J. Scheltema, συγγραφέας είναι ο σχολιαστής των «Βασιλικών» Κωνσταντίνος Νικαεύς.

74. Τίτλος VI, §§ 25-27 (Ζέποι, ό. π. [σημ. 12] τ. Ζ΄ σ. 372).

σους».[75] Και οι δύο αυτοί όροι αφήνουν να διαφανεί η γλωσσική προτίμηση του συγγραφέα.[76]

Όσο αυτά συντελούνταν στην Ανατολή, στη Δύση το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο και ο Πανδέκτης είχαν ξεχαστεί. Μόλις κατά τον 11ο αιώνα αρχίζει πάλι να χρησιμοποιείται στη συμβολαιογραφική κυρίως πρακτική.[77] Συστηματική διδασκαλία του ρωμαϊκού δικαίου καθιερώνεται τον 12ο αιώνα στις Νομικές Σχολές της Ιταλίας με βάση το κείμενο του Πανδέκτη, στο οποίο δόθηκε η ονομασία versio vulgata (= δημώδης παραλλαγή). Το κείμενο αυτό στηρίχθηκε στους Codices Bononienses (11ος-14ος αι.), που οφείλουν το όνομά τους στη Σχολή της Bologna.

Άνθηση γνώρισαν ωστόσο οι σπουδές του ρωμαϊκού δικαίου με το ξύπνημα της «ωραίας κοιμωμένης», όπως χαρακτηριστικά αποκάλεσε το μοναδικό σωζόμενο, αυθεντικό χειρόγραφο του Πανδέκτη ο Leopold Wenger[78] πριν από 50 χρόνια – ξύπνημα ύστερα από λήθαργο αιώνων, στη διάρκεια των οποίων είχε εξαφανιστεί από το προσκήνιο. Επεκτείνοντας την παρομοίωση του Wenger θα έλεγα, ότι η «ωραία κοιμωμένη» ήταν μία γνήσια βυζαντινή πριγκίπισσα. Ακούστε την ιστορία της.

Η περίφημη (Littera) Florentina (= Codex Florentinus) –γιατί περί αυτής πρόκειται– αποτελείται από 900 περίπου φύλλα σε δύο τόμους μεγάλων διαστάσεων (366x320 mm.) γραμμένη σε δύο στήλες.[79] Σύμφωνα με πολύ πρό-

75. VI, § 3 (Ζέποι, ό. π. [σημ. 12] τ. Ζ΄ σ. 371).

76. Κατά την Βασιλικοπούλου, ό. π. (σημ. 45) σ. 111 η χρήση λατινικών λέξεων σε ένα κείμενο εξαρτάται και από το λογοτεχνικό είδος που καλλιεργεί ο συγγραφέας.

77. Βλ. αντί άλλων Πετρόπουλο, ό. π. (σημ. 2) σ. 320 επ.

78. L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts.* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Gesamtakademie, 2.] Wien 1953, σ. 593 ("die Florentina schläft jahrhundertelang den Dornröschenschlaf").

79. Βλ. W. Kaiser, «Zur Herkunft des Codex Florentinus», *Sachsen im Spiegel des Rechts. Ius commune propriumque*, έκδ. A. Schmidt-Recla / E. Schumann / Fr. Theisen (Köln κ.λπ. 2001) 39-57 (40 επ.). Όλη τη νεότερη βιβλιογραφία έχει συγκεντρώσει ο W. Kaiser στο άρθρο «Digesten/Überlieferungsgeschichte», *Der Neue Pauly* τ.13 (Stuttgart-Weimar 1999) στ. 845-852.

σφατες έρευνες, η εργασία αυτή εκτελέσθηκε από 14 αντιγραφείς και 8 διορθωτές. Πριν από μερικά χρόνια είχε υποστηριχθεί, ότι το χειρόγραφο αυτό αντιγράφηκε, με βάση την (υποτιθέμενη) διδακτική διαίρεση του κειμένου σε επτά μέρη (partes), στην Κωνσταντινούπολη και ίσως πρόκειται για το αντίγραφο που προοριζόταν για την εκεί Νομική Σχολή.[80] Η άποψη σχετικά με την κατανομή στους αντιγραφείς με βάση τη διαίρεση του κειμένου σε partes αμφισβητείται, επειδή αντιτάσσεται ότι στην Ανατολή επικρατούσε ούτως ή άλλως η συνήθεια, να μη διακόπτονται με αλλαγή του αντιγραφέα κείμενα συναφή κατά το περιεχόμενό τους. Ως προς το κατά πόσο το χειρόγραφο προοριζόταν για τη διδασκαλία, εκφράζονται πολλές επιφυλάξεις.[81] Ως τόπος προελεύσεως του χειρογράφου συγκεντρώνει πάντως η Κωνσταντινούπολη τις περισσότερες πιθανότητες με βάση τις εξής σκέψεις. Πρόκειται για κώδικα εξαιρετικά πολυτελούς κατασκευής, όπως μαρτυρεί η ποιότητα των υλικών γραφής και το ποιοτικό και αριθμητικό επίπεδο του προσωπικού που χρησιμοποιήθηκε. Η αντιγραφή συντελέσθηκε σε ελληνικό αντιγραφικό εργαστήριο, όπου υπήρχαν διαθέσιμα για τις διορθώσεις και άλλα αντίγραφα του κειμένου. Όλα αυτά δείχνουν ότι είναι αδιανόητο να δεχθεί κανείς ως τόπο αντιγραφής μία επαρχιακή πόλη και μάλιστα στη Δύση (έστω κι αν πρόκειται για τη Ravenna[82] ή, ακόμη λιγότερο, πόλη της Νότιας Ιταλίας, σύμφωνα με κάποιες υποθέσεις). Μολονότι ο κώδικας δεν είναι χρονολογημένος, διάφορα ευρήματα τοποθετούν τη γένεσή του πολύ κοντά στη διαδικασία της συντάξεως του Πανδέκτη, οπωσδήποτε πριν από τα μέσα του 6ου αιώνα.[83]

80. B. H. Stolte, «The Partes of the Digest in the Codex Florentinus», *Subseciva Groningana* 1 (1984) 69-91.

81. Βλ. W. Kaiser, «Schreiber und Korrektoren des Codex Florentinus», *Zeitschrift der Sav.-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Rom. Abt. 118 (2001) 133-219 passim.

82. Πρβλ. Wenger, ό. π. (σημ. 78) σ. 592.

83. Βλ. Kaiser, «Schreiber» κ.λπ. σ. 218. Ο ίδιος, Zur Herkunft κ.λπ. (ό. π. σημ. 79) σ. 57 δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να υπήρξε πρότυπο των αντιγραφέων ένα από τα τελικά σχέδια των συντακτών. Παρ'όλα αυτά, με βάση μία σημείωση επάνω στον κώδικα, συμπεραίνει ο N. G. Wilson, «A Greek Palaeographer Looks at the Florentine Pandects», *Subseciva Groningana* 5 (1992) 1-6, ότι ο χρόνος της αντιγραφής πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 537.

Το χειρόγραφο παρέμεινε στην πρωτεύουσα, γιατί είναι περισσότερο από πιθανό ότι αντιγράφηκε στην Κωνσταντινούπολη, επί αρκετούς αιώνες. Υποστηρίζεται ότι περί το 900 βρισκόταν ακόμη εκεί.[84] Στη συνέχεια κατά κάποιο (όχι πολύ γνωστό στις λεπτομέρειές του) τρόπο έφθασε στη Νότια Ιταλία.[85] Το 1135 ή 1137 τα στρατεύματα της Πίζας κατά τη λεηλασία του Amalfi, όπου μαρτυρείται η παρουσία του κώδικα τον 12ο αιώνα, τον άρπαξαν και τον μετέφεραν στην πόλη τους, από την οποία ονομάζεται και Littera Pisana. Τέλος, συνεχίζοντας να γίνεται πολεμικό λάφυρο, κατέληξε (ίσως το 1406 ή το 1409) στη Φλωρεντία, όπου φυλάσσεται (από το 1786) στην Biblioteca Medicea Laurenziana.

Η έκδοση του Theodor Mommsen που χρησιμοποιούμε σήμερα στηρίχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στον φλωρεντινό κώδικα.[86]

Η ερμηνευτική εργασία επάνω στον Πανδέκτη, πρώτα των γλωσσογράφων μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα και στη συνέχεια των μεταγλωσσογράφων μέχρι τον 16ο, με επίκεντρο την Bologna, δημιούργησε το «κοινό δίκαιο», το ius commune. Η προσπάθεια ωστόσο των νομικών να αντιμετωπίσουν τα πρακτικά προβλήματα της εποχής τους τους απομάκρυνε όλο και περισσότερο από το κείμενο του Πανδέκτη. Η εικόνα αυτή μεταβλήθηκε με την αναγέννηση των κλασικών σπουδών. Οι ανθρωπιστές, μαζί με το αυθεντικό κείμενο του Πανδέκτη, την «ωραία κοιμωμένη» του Leopold Wenger, ανακάλυψαν, χάρη στη «δικαϊκή στρωματογραφία», το έργο των προϊουστινιάνειων και των ιουστινιά-

84. Wilson, ό.π. σ. 5 και T. Wallinga, «The Continuing Story of the Date and Origin of the Codex Florentinus», *Subseciva Groningana* 5 (1992) 7-19 (19). Ο W. Kaiser, «Zum Aufbewahrungsort des Codex Florentinus in Süditalien», *Summe-Glosse-Kommentar.* [Osnabrücker Schriften zur Rechtsgeschichte, 2.1.], έκδ. Fr. Theisen / W. E. Voss (Osnabrück 2000) 95-124 (111 επ.) αμφισβητεί τη βασιμότητα αυτής της υποθέσεως, με το επιχείρημα ότι η σημείωση στο περιθώριο του κώδικα, στην οποία στηρίχθηκε ο Wilson, δεν ανήκει στον 10ο, αλλά στον 6ο αιώνα.

85. Βλ. Kaiser, Zum Aufbewahrungsort κ.λπ.

86. Η έκδοση αυτή έγινε από τον Th. Mommsen αρχικώς σε δύο τόμους (Berlin 1870) και αργότερα σε ένα, με συντομότερο κριτικό υπόμνημα, στο Corpus Iuris Civilis των Th. Mommsen / P. Krüger, τ. I, Berlin 1872. Η έκδοση αυτή έχει ανατυπωθεί πολλές φορές (τελευταία Hildesheim1993).

νειων νομικών και μαζί μ' αυτό και τη βυζαντινή νομική γραμματεία. *Graeca leguntur!*, διακήρυξε με το ομώνυμο, κλασικό πια βιβλίο του ο Hans Erich Troje το 1971.[87] Μέσα στο πλαίσιο αυτό συντελείται κατά τον 16ο αιώνα στη Γερμανία[88] η Rezeption του ρωμαϊκού δικαίου, γεγονός που έμελλε να σηματοδοτήσει κατά τους επόμενους αιώνες τη δικαϊκή πορεία της Κεντρικής Ευρώπης, αλλά και της χώρας μας. Περνώντας από τον ιδεολογικό δίαυλο της translatio imperii, της μεταβίβασης δηλαδή της αυτοκρατορίας από τη Ρώμη στη Γερμανία, προσπαθούν να επιβάλουν οι Γερμανοί αυτοκράτορες το ρωμαϊκό δίκαιο ως γερμανικό κοινοδίκαιο, το οποίο βέβαια προσαρμόζεται από τους νομικούς στις κάθε μορφής πρακτικές ανάγκες των καιρών – μία διαδικασία που είναι γνωστή ως usus modernus pandectarum. Όπως κι αν έχει το πράγμα, παρά την αντίδραση της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου που αγωνίστηκε να στρέψει την προσοχή στα κλασικά ρωμαϊκά νομικά κείμενα, ο 19ος αιώνας –μέχρι το 1900, οπότε δημοσιεύτηκε ο γερμανικός Αστικός Κώδικας– κυριαρχείται από το «Δίκαιο των Πανδεκτών» (Pandektenrecht).

Ας έλθουμε όμως και στην Ελλάδα,[89] όπου, σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, δεν έπαψε να εφαρμόζεται, παράλληλα με το εθιμικό δίκαιο κατά περιοχές, το δίκαιο της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τους «πολιτικούς νόμους των αειμνήστων ημών αυτοκρατόρων» θέλησαν ως αστικό δίκαιο της νεότερης Ελλάδας οι πρώτες τοπικές και οι Εθνικές Συνελεύσεις, μία έννοια αρκετά ρευστή που –αφού ήδη επί Καποδίστρια είχε αρχίσει να λαμβάνει πιο συγκεκριμένη μορφή– οριστικοποιήθηκε με το γνωστό Διάταγμα της Αντιβασιλείας της 23ης Φεβρουαρίου 1835 σε όσους πολιτικούς, δηλαδή αστικούς, νόμους περιείχε η Εξάβιβλος του Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου. Δεν θα

87. H. E. Troje, *Graeca leguntur. Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines humanistischen Corpus iuris civilis in der Jurisprudenz des 18. Jahrhunderts*, Köln-Wien 1971. Πρβλ. και M. Th. Fögen, «Humanistische Adnotationen zur editio princeps der Hexabiblos», *Ius Commune* 13 (1985) 213-242.

88. Βλ. Πετρόπουλο, ό. π. (σημ. 2) σ. 329 επ.

89. Βλ. την συνοπτική έκθεση του Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Από την Εξάβιβλο στα Βασιλικά», *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Α. Γαζή* (Αθήνα-Κομοτηνή 1994) 781-800.

σας απασχολήσω με τα αίτια αυτής της επιλογής, ούτε με τις κάποιες αντιδράσεις που αυτή προκάλεσε. Θα περιοριστώ στο αποτέλεσμα.

Μετά μία περίοδο αβεβαιότητας, ως προς το τι ακριβώς είχε περιβάλει με ισχύ νόμου το Διάταγμα του 1835, τελικώς ίσχυσε ως αστικό δίκαιο στη μετεπαναστατική Ελλάδα το γερμανικό «Δίκαιο των Πανδεκτών». Η αιτία είναι προφανής: Πρώτον, οι γνώσεις που έφερναν επιστρέφοντας στην Ελλάδα όσοι νέοι σπούδαζαν νομικά στα γερμανικά Πανεπιστήμια, και δεύτερον ο τεράστιος όγκος της γερμανικής επιστημονικής παραγωγής που γρήγορα μεταφράστηκε στα ελληνικά και αποτέλεσε πολύτιμο βοήθημα για τον Έλληνα εφαρμοστή του Δικαίου.

Ανεξάρτητα από τις προσωπικές μου επιφυλάξεις ως προς το κατά πόσο αυτή η κατάληξη ανταποκρινόταν στη βούληση των αντιπροσώπων του λαού στις επαναστατικές συνελεύσεις, θα τελειώσω με την παρατήρηση ενός από τους δασκάλους μου που νομίζω ότι με την επιγραμματικότητά του με βοηθά να στηρίξω το συμπέρασμα, ότι η γλώσσα –η νομική γλώσσα– ενώνει το Βυζάντιο και την Ευρώπη. Κρίνοντας λοιπόν ο Ιωάννης Σόντης πριν από 40 και πλέον χρόνια το φαινόμενο της εφαρμογής κατά τον 19ο αιώνα του βυζαντινού δικαίου με τον μανδύα του «Δικαίου των Πανδεκτών», το χαρακτήρισε ως την κοινή κατάληξη και επανένωση μετά από διάσπαση που διάρκεσε πολλούς αιώνες, της ανατολικής και της δυτικής εξελικτικής πορείας της ιουστινιάνειας νομοθεσίας. Το φαινόμενο είναι, κατά τη γνώμη του, μοναδικό στην ιστορία του νεότερου ιδιωτικού δικαίου.[90] Ως προς την αξιολόγηση του φαινομένου έχει ασφαλώς δίκιο. Θα τολμούσα ωστόσο να έχω κάποια αντίρρηση ως προς τη διασπαστική πορεία και την επανένωση. Πρόκειται εδώ για ένα δικαϊκό σύστημα με μικτό γλωσσικό περίβλημα, αποτέλεσμα της επεξεργασίας δυτικών κατά βάση υλικών σε ανατολικό εργαστήριο. Εξαιτίας της μορφής του, ιδίως της γλωσσικής, ακολούθησε σε Ανατολή και Δύση κατά την πορεία του παράλληλους, άλλοτε συγκλίνοντες και άλλοτε αποκλίνοντες, δρόμους όχι όμως δια-

90. J. Sontis, «Das griechische Zivilgesetzbuch im Rahmen der Privatrechtsgeschichte der Neuzeit», *Zeitschrift der Sav.-Stiftung für Rechtsgechichte*, Rom. Abt. 78 (1961) 355-385: «eine einzigartige Erscheinung in der neueren Privatrechtsgeschichte» (σ. 378).

φορετικούς σε βαθμό διάσπασης. Την επιβεβαίωση δε αυτού έχουμε στους παλαιότερους και νεότερους ευρωπαϊκούς κώδικες, στους οποίους διαπιστώνουμε, ότι το γλωσσικό περίβλημα των νομικών πηγών δεν εμπόδισε την παράλληλη εξέλιξη των δικαϊκών θεσμών. Το συμπέρασμά μου: Η γλώσσα –η νομική γλώσσα– κι αν δεν ενώνει κατά κυριολεξία, πάντως δεν χωρίζει –ούτε και χώρισε ποτέ στο παρελθόν– το Βυζάντιο και την Ευρώπη.

Εκδόσεις της σειράς «ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑ»
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

1. Σύγχρονα επιτεύγματα των Θετικών Επιστημών, ΑΘΗΝΑ 1993
2. Μοριακή βάση των ασθενειών, ΑΘΗΝΑ 1994
3. Η Θεωρία της Εξελίξεως, ΑΘΗΝΑ 1994
4. Αρχαιολογία της πόλεως των Αθηνών, ΑΘΗΝΑ 1994
5. Περιβάλλον και Υγεία, ΑΘΗΝΑ 1996
6. Νεοελληνικό Θέατρο (17ος-20ός αι.), ΑΘΗΝΑ 1996
7. Κατανόηση και αποδοχή των εφαρμογών της Βιοτεχνολογίας από το Κοινό, ΑΘΗΝΑ 1997
8. Τα βιολογικά αίτια της γήρανσης και τα προβλήματα της «Τρίτης Ηλικίας», ΑΘΗΝΑ 1998
9. Η Άλλη Πλευρά της Βιοτεχνολογίας, ΑΘΗΝΑ 1998
10. Βιοτεχνολογία και Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, ΑΘΗΝΑ 1999
11. Οι Μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.), ΑΘΗΝΑ 2000
12. ΧΗΜΕΙΑ & ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΑΘΗΝΑ 2000
13. ΘΡΑΚΗ. Ιστορικές και Γεωγραφικές Προσεγγίσεις, ΑΘΗΝΑ 2000
14. ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ. Η σημαντική του «καλού θανάτου», ΑΘΗΝΑ 2000
15. Οι Συλλογικοί Φόβοι στην Ιστορία, ΑΘΗΝΑ 2001
16. Τα Βαλκάνια στην Προϊστορία, ΑΘΗΝΑ 2001
17. ΚΥΠΡΟΣ. Σταυροδρόμι της Μεσογείου, ΑΘΗΝΑ 2001
18. Η Πρόοδος στις Βιολογικές Επιστήμες: Νέες Τεχνολογίες και οι εφαρμογές τους στην Υγεία, ΑΘΗΝΑ 2001
19. Greek Archaeology without Frontiers, ΑΘΗΝΑ 2002
20. ΧΗΜΕΙΑ & ΔΙΑΤΡΟΦΗ, ΑΘΗΝΑ 2002
21. Βίκτωρ Ουγκώ (1802-1885), ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο Φιλέλληνας. 200 χρόνια από τη γέννησή του, ΑΘΗΝΑ 2002
22. Χημεία και Υγεία, η Χημεία ως εργαλείο για την ανάπτυξη νέων φαρμάκων, ΑΘΗΝΑ 2002
23. Λατρείες στην 'περιφέρεια' του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ΑΘΗΝΑ 2002
24. Άνθρωποι στα άκρα. Ο θάνατος ως επιλογή, ΑΘΗΝΑ 2002
25. Ιστορική Διαδρομή της Νομισματικής Μονάδας στην Ελλάδα, ΑΘΗΝΑ 2002
26. Κοινωνία και Υγεία. Επίκαιρα προβλήματα υγείας και η αντιμετώπισή τους, ΑΘΗΝΑ 2003
27. Κοινωνία και Υγεία ΙΙ. Επίκαιρα προβλήματα υγείας και η αντιμετώπισή τους, ΑΘΗΝΑ 2003
28. Βυζαντινό κράτος και κοινωνία, ΑΘΗΝΑ 2003
29. Η αμφισβήτηση της εξουσίας, ΑΘΗΝΑ 2003
30. Μουσικοκινητικά δρώμενα ως μέσον θεραπευτικής αγωγής, ΑΘΗΝΑ 2003
31. The Human Predicament II, (συνέκδοση με την Δελφική Εταιρεία) υπό την αιγίδα της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας, ΑΘΗΝΑ 2003
32. Το Ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους, ΑΘΗΝΑ 2004
33. Φιλοσοφία και Θετικές Επιστήμες στον 20ό αιώνα, ΑΘΗΝΑ 2004

Το Βυζάντιο επεχείρησε, αρχικά ως νόμιμος διάδοχος του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού, να επηρεάσει την αναπτυσσόμενη μέσα στον Μεσαίωνα Ευρώπη, γεγονός όμως που οδήγησε στην πτώση του. Άραγε έφτασε στο σημείο αυτό προσπαθώντας να κυριαρχήσει πολιτικά ή αντίθετα θέλοντας να μοιραστεί όλο και περισσότερο τις αξίες του με την Ευρώπη, αποφεύγοντας την αντιπαράθεση στο μέτρο που του επέτρεπαν οι εκάστοτε συνθήκες;

Απέναντι στο ερώτημα αυτό, το οποίο σχετίζεται άμεσα με τη σημερινή ευρωπαϊκή πολιτιστική παράδοση, προσπαθούν να τοποθετηθούν οι επτά συγγραφείς των κειμένων που περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο από τον ομώνυμο κύκλο ομιλιών «**Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης**». Εξαιτίας της βαρύτητας του ερωτήματος, οι διαλέξεις δεν προγραμματίστηκαν τηρώντας τη χρονολογική σειρά που θα περίμενε κανείς καθώς προσπαθούν να σταθούν σε σημεία προσέγγισης (μερικές φορές και μέσα από την απομάκρυνση) δύο κόσμων που, σήμερα, η πνευματική τους παράδοση είναι κοινή. Τέλος πέρα από την ιστορική προσέγγιση του θέματος δεν παραλείπεται, έστω και αν αυτό φανεί παράδοξο, η προσέγγισή του μέσα από τη μελέτη της λογοτεχνίας.

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΕΙΕ)
Λεωφ. Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλ.: 210 72 73 700, Fax: 210 72 46 618
e-mail: eie@eie.gr, http://www.eie.gr

ISBN: 960-7998-24-3